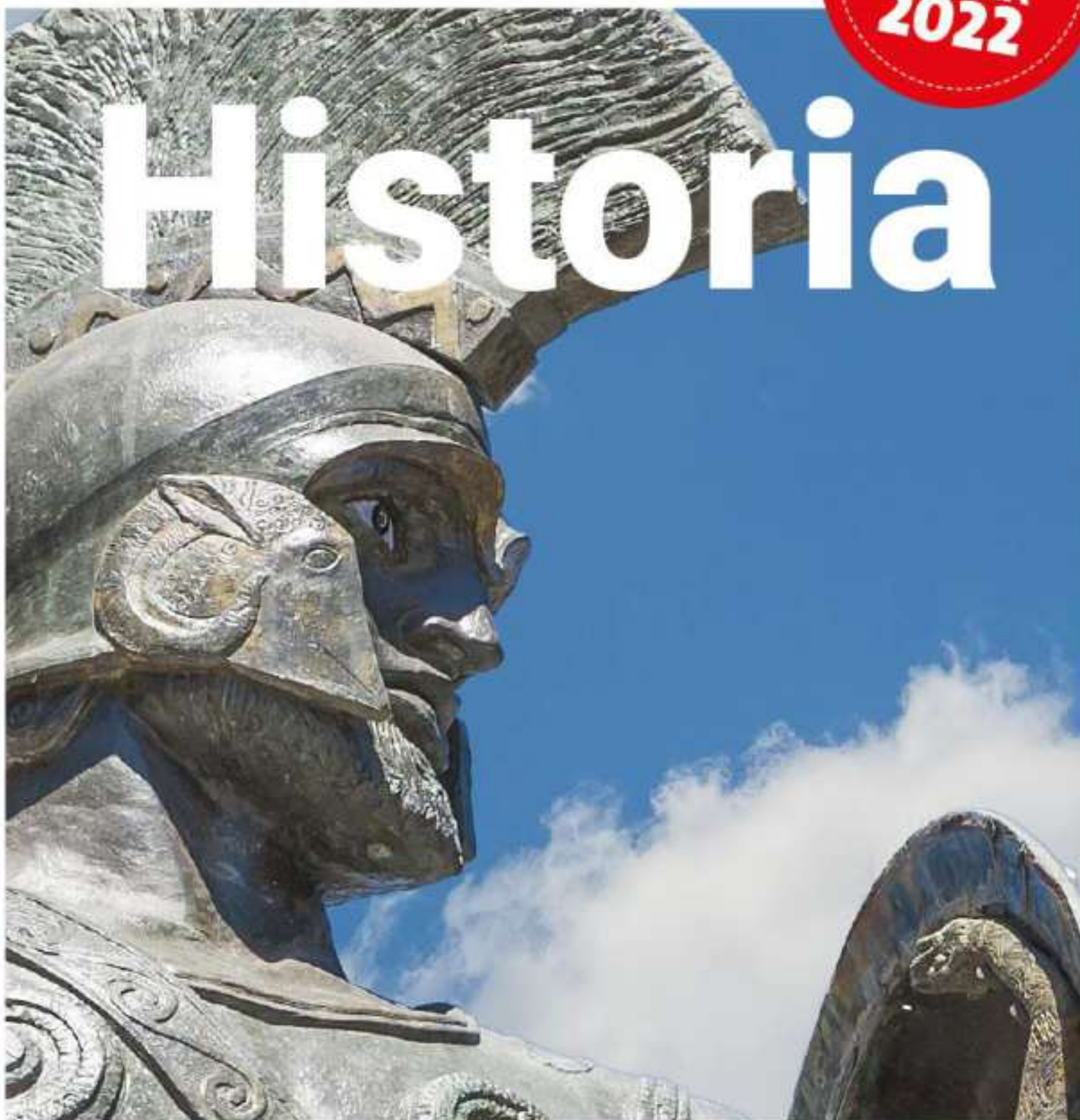

Historia

1

część 1

Podręcznik dla **szkół ponadpodstawowych**

Mirosław Ustrzycki, Janusz Ustrzycki

Historia

Starożytność

Podręcznik dla **szkół ponadpodstawowych**

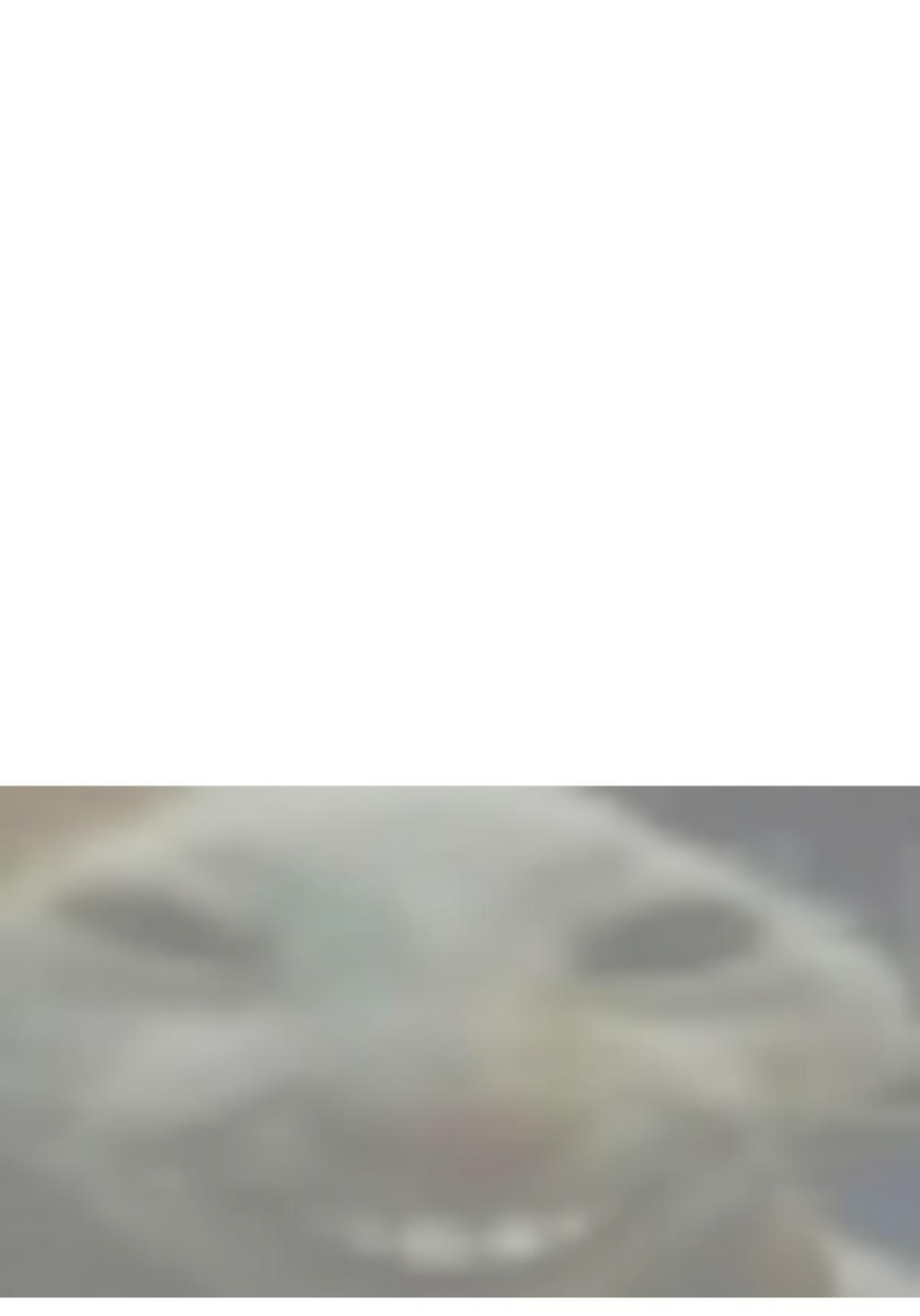
część I

ZAKRES ROZSZERZONY

 OPERON
Edukacja jest podróżą

2022

Spis treści

Wprowadzenie

- 1. Historia jako nauka. Metody badania dziejów człowieka 6

I. Początki ludzkiej cywilizacji

- 1. Przemiany sposobów życia człowieka w okresie prehistorycznym 20
- 2. Cywilizacja Mezopotamii 29
- 3. Starożytny Egipt 43
- 4. Izraelici i ich religia – judaizm 55
- 5. Cywilizacje Środkowego i Dalekiego Wschodu: Indii i Chin 64
- Podsumowanie przed sprawdzianem 77
- Sprawdź, czy umiesz 80

II. Starożytna Grecja

- 1. U początków greckiej cywilizacji 88
- 2. Sparta i Ateny – dwie drogi społecznego i ustrojowego rozwoju *polis* 102
- 3. Grecja w okresie klasycznym 112
- 4. Religia i obyczaje starożytnych Greków 125
- 5. Kultura grecka w epoce archaicznej i klasycznej 132
- 6. Podboje macedońskie i świat grecki w okresie hellenistycznym 145
- Podsumowanie przed sprawdzianem 158
- Sprawdź, czy umiesz 160

III. Starożytny Rzym

- 1. Początki Rzymu i republiki rzymskiej. Podbój Italii 170
- 2. Podboje Rzymu poza Italią i przemiany społeczne u schyłku republiki 181
- 3. Upadek republiki. Cesarstwo Rzymskie w okresie pryncypatu 194
- 4. Kultura, osiągnięcia cywilizacyjne, wierzenia w starożytnym Rzymie 207
- 5. Rzym w III–V w. Upadek cesarstwa na Zachodzie 219
- Podsumowanie przed sprawdzianem 234
- Sprawdź, czy umiesz 236

- Warto przeczytać 243
- Indeks osobowy 245
- Indeks pojęć 247

Jak jest zbudowany nasz podręcznik

Zanim zaczniecie korzystać z podręcznika, zapoznajcie się z jego budową i przyjrzyjcie się wszystkim jego elementom. Zostały one skonstruowane tak, by ułatwić wam naukę i pomóc w błyskawicznym znalezieniu potrzebnych informacji.

Infografiki „Tu działa się historia” oraz „Oni tworzyli historię” wskażą wam zjawiska i postacie ważne dla omawianej epoki i pozwolą wam poszerzyć wiedzę na ich temat.

Teksty źródłowe, infografiki i mapy ilustrują treści merytoryczne. Elementy te opatrzone poleceniami, które pomogą wam w rozwinięciu umiejętności analizy przedstawionych tam wiadomości.

Przystępny język publikacji ułatwi wam zrozumienie treści i pozytywnie nastawi was do powtarzania materiału. W tekście pojawiają się wytłuszczenia – dzięki nim łatwiej odnajdziecie najistotniejsze zagadnienia, pojęcia i nazwy.

Definicje wyróżniono kolorową czcionką. Dzięki temu od razu je zauważycie i szybko znajdziecie podczas powtórek.

Informacje o źródle pomogą wam poszerzyć zakres wiadomości, a także pomogą w interpretacji nowo poznanych tekstów.

Opinie historyków możecie wykorzystać jako inspirację do dyskusji lub debaty na temat zagadnień poruszanych w trakcie lekcji.

Pytania i polecenia poznacie w toku lekcji lub wykorzystacie do nauki w domu lub przed kartkówką czy sprawdzianem. Uwaga: odpowiedzi do zadań wymagających pisemnego rozwiązania zapiszcie w zeszycie.

- ćwiczenie wykorzystujące materiał źródłowy
- ćwiczenie obowiązkowe realizujące treści z podstawy programowej

Podsumowanie lekcji to esencja najważniejszych treści do zapamiętania. Jeśli ich nie pamiętacie, wróćcie na stronę wskazaną obok. Znajdziecie tam na marginesie odpowiednie hasło, a w treści lekcji – jego omówienie.

Podsumowanie przed sprawdzianem zawiera najważniejsze treści do zapamiętania z rozdziału. Jeśli ich nie pamiętacie, wróćcie na stronę wskazaną obok i poszukajcie hasła na marginesie.

PYTANIA I POLECENIA

- Przeanalizuj tekst i odpowiedz na pytania: jakie państwo jest państwem państwa? (1 pkt)
- Wypisz, jakie państwo jest państwem państwa? (1 pkt)
- Odnajdź w tekście pojęcia: państwo, państwo państwa. (1 pkt)
- Jak państwo jest państwem państwa? (1 pkt)
- Wypisz, jakie państwo jest państwem państwa? (1 pkt)
- Odnajdź w tekście pojęcia: państwo, państwo państwa. (1 pkt)

PODSUMOWANIE LEKCJI

- Państwo to jest państwem i państwem państwa. (1 pkt)
- Państwo to jest państwem i państwem państwa. (1 pkt)
- Państwo to jest państwem i państwem państwa. (1 pkt)
- Państwo to jest państwem i państwem państwa. (1 pkt)
- Państwo to jest państwem i państwem państwa. (1 pkt)
- Państwo to jest państwem i państwem państwa. (1 pkt)

PODSUMOWANIE PRZED SPRAWDZIANEM

1. Państwo i państwo

- Państwo to jest państwem i państwem państwa. (1 pkt)
- Państwo to jest państwem i państwem państwa. (1 pkt)
- Państwo to jest państwem i państwem państwa. (1 pkt)
- Państwo to jest państwem i państwem państwa. (1 pkt)
- Państwo to jest państwem i państwem państwa. (1 pkt)
- Państwo to jest państwem i państwem państwa. (1 pkt)

SPRAWDŹ, CZY UMIESZ

- Państwo to jest państwem i państwem państwa. (1 pkt)
- Państwo to jest państwem i państwem państwa. (1 pkt)
- Państwo to jest państwem i państwem państwa. (1 pkt)
- Państwo to jest państwem i państwem państwa. (1 pkt)
- Państwo to jest państwem i państwem państwa. (1 pkt)
- Państwo to jest państwem i państwem państwa. (1 pkt)

1. Historia jako nauka. Metody badania dziejów człowieka

NA TEJ LEKCJI:

- dowiesz się, co znaczą podstawowe terminy związane z historią jako nauką;
- zapoznasz się z obszarami badań historii jako dyscypliny naukowej;
- przeanalizujesz podział dziejów na epoki historyczne;
- zrozumiesz, czym są nauki pomocnicze historii;
- prześledzisz zasady krytycznej analizy i interpretacji źródeł historycznych.

Historia jako nauka

prehistoria ➤

Za **czasy historyczne** uważa się okres od momentu powstania **pisma i pisanych świadectw życia ludzi**, które dziś poddajemy naukowej analizie. Nieporównanie dłuższy okres w dziejach stanowi jednak **prehistoria** (czasem zwana **prahistorią**), poznawana za pomocą **metod archeologicznych** (przydatnych również w badaniu historii). Czasy **prehistoryczne** zaczynają się **około 2 do 2,5 miliona lat temu**, kiedy dalecy przodkowie współczesnego człowieka zaczęli posługiwać się pierwszymi, najprostszymi kamiennymi narzędziami. Natomiast początek **epoki historycznej** był związany z pojawieniem się bardziej złożonej organizacji społecznej, rozwojem miast i obejmujących większe regiony cywilizacji. Właśnie w takich warunkach rodziło się pismo – efekt umiejętności notowania informacji za pomocą znaków. W różnych regionach świata, wśród różnych społeczności miało to miejsce w innym czasie. Jednak, zgodnie z aktualnym stanem wiedzy, nigdzie nie nastąpiło to wcześniej niż w **2. połowie IV tysiąclecia (p.n.e.)**.

Archeolog podczas wykopalisk

Archeologia to nauka, która bada materialne pozostałości działalności ludzkiej odkrywane najczęściej pod przykrywającymi je warstwami ziemi (albo na dnie zbiorników wodnych). Jej metody są podstawą naszej wiedzy o prehistorii. Badania wykopaliskowe dostarczają także wielu istotnych informacji o czasach historycznych, dla których źródła pisane są stosunkowo nieliczne. Dlatego też wyniki prac archeologów wzbogacają naszą wiedzę w szczególności o starożytności i średniowieczu.

Historia (gr. *historía* – badanie, dochodzenie do wiedzy, wiedza zdobyta po- przez badanie) jest nauką zajmującą się badaniem i opisem ludzkich działań z przeszłości, w tym wytwarzanej przez człowieka **kultury materialnej** oraz **duchowej**. Po raz pierwszy słowa „historia” użył ok. 450 r. p.n.e. grecki uczy- Herodot z Halikarnasu dla określenia swego dzieła pod tytułem *Dzieje*.

- ◀ historia
- ◀ kultura materialna i duchowa

Kultura materialna – ogół materialnych wytworów ludzkich tworzących dorobek i dziedzictwo danej społeczności ludzkiej (np.: architektura, narzędzia, biżuteria, przedmioty codziennego użytku, w tym naczynia, a także techniki ich wykonywania).

Kultura duchowa – ogół niematerialnych wytworów danej społeczności (np.: język, wierzenia religijne, obyczaje, idee, nauka, kultura artystyczna).

”

Przeszłość oczywiście istniała niezależnie od historyków, królowie żyli i prowa- dzili wojny, zaś zbrodnie Hitlera nie były złudzeniem czy wytworem wyobraź- ni, jednak po przeminięciu tego, co było, to wszystko zdane jest na naszą łaskę. To, co historycznie zaistnieje, zaistnieje tylko dzięki naszej pamięci lub dzięki pracy historyków.

– historyk Jerzy Topolski

Piśmiennictwo historyczne (dziejopisarstwo) określamy terminem **historiogra- fia** (od gr. *historía* – historia i *grápho* – piszę). Obejmuje ono zarówno dzieła po- wstałe przed wiekami, zanim wykształciły się w pełni naukowe metody badaw- cze – przykładem takiego dzieła może być pochodząca z przełomu XII i XIII w. *Kronika polska* mistrza Wincentego zwanego Kadłubkiem – jak i prace będą- ce rezultatem badań współczesnych historyków. Sama historiografia również może być przedmiotem badania. Nauka zajmująca się dziejami piśmiennictwa historycznego, zmianami sposobu pisania o historii to **historia historiografii**.

- ◀ historiografia

W ramach historii jako dyscypliny naukowej wyróżnia się liczne **obszary badań**. Wyodrębnia się je ze względu na **okres historyczny** bądź **przestrzeń geogra- ficzną**, których dotyczą, a także na ich szczegółowy **przedmiot badań**. Mówimy na przykład o historii starożytnej i średniowiecznej, o historii Polski bądź Dale- kiego Wschodu, o historii prawa albo obyczajów.

- ◀ podział historii

Podział historii według przedmiotu badań

Podział historii ze względu na badany obszar

Podział historii Polski na okresy

Periodyzacja dziejów

Najpowszechniej używany, również jako podstawa konstrukcji tego podręcznika, jest podział **chronologiczny**, czyli na **epoki historyczne**: starożytność, średniowiecze, nowożytność, wiek XIX oraz XX. Wątpliwości co do datowania początku i końca danej epoki są przyczyną licznych dyskusji wśród historyków. Przejście z jednej epoki do drugiej jest w istocie długotrwałe, natomiast dla pewnej wygody oraz uporządkowania obrazu dziejów badacze przyjmują umowne daty graniczne. Najpopularniejszą granicę określającą **koniec starożytności i początek średniowiecza** stanowi rok **476 r. naszej ery (n.e.)** – upadek Cesarstwa Zachodniorzymskiego. Jest to data umowna i symboliczna, a historycy wskazują wiele innych dat przełomu tych epok. Okres rozkwitu kultury oraz sztuki starożytnej Grecji i Rzymu (od początków I tysiąclecia p.n.e.) – niezwykle ważny element dziedzictwa naszej cywilizacji – określa się często jako **antykw** (starożytność klasyczna). Za **koniec średniowiecza i początek czasów nowożytnych** przyjmuje się najczęściej **1492 r.** (w którym Kolumb odkrył Nowy Świat, czyli Amerykę) lub **1453 r.** (w którym upadło Cesarstwo Bizantyńskie po zdobyciu Konstantynopola przez Turków). Inni historycy uważają, że wydarzenie, które otworzyło epokę nowożytną, to wynalezienie druku przez Gutenberga (połowa XV w.) albo wystąpienie Marcina Lutra (1517 r.). Terminami „starożytność”, „średniowiecze” czy „nowożytność” historycy posługują się głównie w stosunku do dziejów Europy oraz Bliskiego Wschodu, w mniejszym stopniu w odniesieniu do Chin, Indii, Afryki Subsaharyjskiej czy Ameryki.

Historycy nie są zgodni w kwestii dalszych podziałów na epoki następujące po nowożytności. Stosunkowo rzadko można spotkać pogląd, że trwa ona do dziś. Częściej przyjmuje się, że **epoka nowożytna** w ścisłym sensie **kończy się u schyłku XVIII w.** Kolejne okresy utożsamia się z następującymi po sobie stuleciami: XIX i XX. Historycy nie rozumieją ich jednak w sposób formalny czy też „matematyczny”, lecz poprzez powiązanie z przełomowymi wydarzeniami w dziejach. Dlatego mówi się o „**długim wieku XIX**” – od **1789 r.** (początek rewolucji francuskiej) do **1918 r.** (zakończenie I wojny światowej) oraz o „**krót-**

kim wieku XX” – do 1989 r. (upadek komunizmu w Europie Środkowo-Wschodniej i koniec zimnej wojny). Po nim następuje współczesność. Jest to tylko jeden z możliwych podziałów, z którym nie każdy historyk się zgadza. Popularne są pojęcia **historia najnowsza** i **historia współczesna**. Nie ma jednak żadnych powszechnie przyjmowanych ram czasowych wyznaczających granice ich trwania. Bez wątpienia pojęcia te wiążą się z XX w. Historię najnowszą można rozumieć jako ten wycinek przeszłości, którego świadkowie wciąż żyją i mogą stanowić dla historyka „żywe źródło”. Badacz ma możliwość zadania im bezpośrednio pytań dotyczących ich pamięci o wydarzeniach, w których uczestniczyli. Za historię współczesną można uznać czasy tak bliskie naszym, że uwikłane są bezpośrednio w obecne spory polityczne i ideologiczne, silnie oddziałujące na postawę badaczy, którzy ponadto mogą podlegać politycznym naciskom.

Jeden z możliwych podziałów na epoki historyczne:

Dzieje każdego regionu świata czy też kraju mają przy tym swoją specyfikę. Wymienione powyżej daty stanowiące punkty graniczne, służące periodyzacji dziejów odnoszą się przede wszystkim do europejskiego kręgu cywilizacyjnego – w tym zwłaszcza jego zachodniej części. Także w przypadku historii Polski podział na epoki jest nieco odmienny. Narodziny polskiej państwowości miały miejsce na przełomie europejskiego wczesnego i pełnego średniowiecza. W dziejach Polski nie występuje zatem klasyczna epoka starożytna. Zjawiska typowe dla średniowiecza trwały też na ziemiach polskich dłużej niż w zachodniej Europie. Z kolei epoka nowożytna w Polsce kończy się umownie w roku 1795 – w momencie upadku I Rzeczypospolitej wraz z ostatnim rozbiorem.

Prehistoryczne kamienne narzędzie stanowiące równocześnie broń

Do ustalania wieku przedmiotów pochodzących z ostatnich 50 tysięcy lat stosuje się między innymi **metodę radiowęglową**. Uwzględnia ona czas połowicznego rozpadu promieniotwórczego izotopu węgla ^{14}C , który rozpoczyna się wraz ze śmiercią organizmu. Obecność substancji organicznej razem z przedmiotami pochodzenia nieorganicznego, np. kamiennymi, umożliwia również ich datowanie.

Ćwiczenie

Poszukaj informacji na temat innych metod datowania, np. dendrochronologii.

Chronologia w historii

chronologia ▶ **Chronologia** (gr. *chrónos* – czas, *lógos* – nauka) jest jednym z podstawowych elementów odróżniających historię od pozostałych dyscyplin nauk społecznych. Umieszczanie wydarzeń i procesów historycznych w czasie, a także określanie zachodzących pomiędzy faktami relacji należą do podstawowych zadań historyka podczas rekonstrukcji przeszłości. Chronologia porządkuje narrację historyczną, umożliwia dostrzeganie związków przyczynowo-skutkowych oraz nadaje znaczenie pojedynczym zdarzeniom i całym procesom historycznym. Jeżeli chcemy poprawnie zinterpretować fakty lub zjawiska historyczne, musimy je odpowiednio umiejscowić na osi czasu, a następnie powiązać z innymi – umieszczając je w szerszym kontekście historycznym. Możemy tego dokonać poprzez określenie, czy dane wydarzenia odbywały się w tym samym czasie, czy też jedno z nich poprzedzało drugie.

datowanie ▶ W przeszłości ludzie stosowali różne metody określania, kiedy dane wydarzenie miało miejsce. Historycy badający przeszłość muszą znać te metody. **Dominujący** obecnie na świecie **sposób liczenia czasu od narodzin Chrystusa** (czyli od początku naszej ery – n.e.) został opracowany po upadku Cesarstwa Zachodniorzymskiego. Duchowny Dionizy Mały, żyjący pięć stuleci po śmierci Jezusa, obliczył (błędnie) datę jego narodzin, którą chrześcijanie przyjęli za początek nowej ery w dziejach świata.

Obok określeń „przed naszą erą” i „naszej ery” stosuje się też sformułowania „przed Chrystusem”, „po Chrystusie”. Jest to szczególnie częste w publikacjach angielskojęzycznych: **p.n.e.** – to **BC** oznaczające w języku angielskim *before Christ* – przed Chrystusem, a **n.e.** to **AD** pochodzące od łacińskiego określenia *Anno Domini* – roku Pańskiego.

Era – okres rozpoczynający się od wydarzenia, które zostało uznane za najważniejsze w dziejach danej społeczności.

datowanie w religiach monoteistycznych ▶ **Wyznawcy islamu** – muzułmanie – za początek nowej ery przyjęli opuszczenie Mekki przez proroka Mahometa, co miało miejsce w **622 r. n.e.** (ery chrześcijańskiej). Z kolei wyznawcy judaizmu – Żydzi – liczą czas od stworzenia świata przez Boga, które według ich obliczeń miało miejsce **3761 lat przed** ustaloną przez chrześcijan datą narodzin Jezusa. Zarówno Żydzi, jak i muzułmanie nadal obliczają czas według własnej rachuby. Używają równocześnie chrześcijańskiej rachuby czasu, która stała się ogólnościową normą. Gdy **1 stycznia 2001 r.** rozpoczynał się **XXI w.**, według kalendarza muzułmańskiego był rok **1421**, a według żydowskiego **5761**.

Rzymianie za początek swojej rachuby czasu przyjęli moment legendarnego założenia Rzymu, tradycyjnie datowany na 753 r. p.n.e. według późniejszej rachuby chrześcijańskiej. Sposobem na określenie czasu danego wydarzenia było również podanie nazwisk dwóch konsulów – urzędników sprawujących przez rok najwyższą władzę w Rzymie. W okresie cesarstwa można było natomiast powiedzieć, że konkretne wydarzenie miało miejsce na przykład w trzecim roku panowania danego cesarza.

Odczytując starożytne napisy sporządzone na przykład w świątyniach, pałacach i grobowcach, historycy dowiadują się jedynie, który władca panował, gdy odbyła się zwycięska lub przegrana bitwa, oraz w którym roku jego panowania to się wydarzyło. Aby umiejscowić wydarzenie w czasie, uczeni muszą niejednokrotnie przeprowadzić bardzo dokładne badania i porównać daty znanych wydarzeń, które nastąpiły w kilku różnych krajach. Sprawami tymi zajmuje się nauka określana jako **chronologia historyczna**. W przypadku starożytnego Egiptu wykorzystuje się nieliczne pozostawione przez kapłanów egipskich zapiski o dokonanych w konkretnym dniu obserwacjach gwiazdy Syriusz oraz współczesną wiedzę astronomiczną, pozwalającą obliczyć położenie gwiazd na niebie w przeszłości.

Zarówno dla Egipcjan, jak i innych starożytnych społeczeństw rolniczych czas biegł **cyklicznie**, wydarzenia powtarzały się: po okresie siewu przychodził czas zbioru i znowu siew, po powodzi – susza i znowu powódź. Czas był raczej ciągłym powrotem znanych już zjawisk niż zmierzaniem ku kolejnym etapom rozwoju. Podobnie postrzegano czas w starożytnej Grecji (zwolennikiem takiej koncepcji był Platon).

Wyznawcy judaizmu, a później chrześcijanie postrzegali czas inaczej. Wprawdzie oni także żyli w rytmie nawracających pór roku i powtarzających się świąt religijnych, jednak istotniejsze było dla nich **linearne (liniowe) postrzeganie czasu** związane ze sposobem rozumienia zapisanej w Biblii historii świętej, czyli realizacji w czasie boskich planów wobec człowieka. Według wierzących na początku Bóg stworzył świat i człowieka, a na jego końcu pojawi się jako Mesjasz (Zbawiciel). Dla społeczności żydowskiej, chrześcijańskiej, a następnie też muzułmańskiej najważniejsze w ich mniemaniu wydarzenia nie miały się już powtórzyć. Przykładem jest chociażby stworzenie Adama i Ewy. Dotyczy to także śmierci Jezusa na krzyżu czy objawienia Mahometa. Te zdarzenia uważano za etapy na drodze w relacjach między Bogiem a człowiekiem, oznaczającej zmiany i ruch do przodu, a nie ciągły powrót.

Czas cykliczny jest właściwy dla kultury greckiej i dla wielu ludów Wschodu, w których czas wyobrażano jako koło.

Czas linearny (liniowy) jest charakterystyczny dla judaizmu oraz chrześcijaństwa, w których czas przedstawiano w postaci linii.

Średniowieczny zegar astronomiczny z kalendarzową tarczą oraz medalionami reprezentującymi miesiące, Praga 1410 r.

Czymże jest czas? Jeśli nikt mnie o to nie pyta, wiem. Jeśli pytającemu usiłuję wytłumaczyć, nie wiem.

~ św. Augustyn

Źródła historyczne

źródła historyczne ➤ Wiedzę o przeszłości historycy czerpią ze **źródeł historycznych**. Są nimi wszelkie zachowane materialne i niematerialne ślady działalności człowieka. Do **źródeł materialnych** zaliczamy: źródła **pisane – opisowe** (tj. relacyjno-narracyjne), na przykład: kroniki, pamiętniki, dzieła naukowe i literackie; **pisane – normatywne**, na przykład: kodeksy prawne, reguły zakonne, oraz **niepisane**, na przykład: przedmioty codziennego użytku, budowle i ich pozostałości, nagrobki. Do **źródeł niematerialnych** zaliczamy między innymi obyczaje, legendy, pieśni.

Niektóre źródła mogą być przypisane równocześnie do dwóch różnych kategorii. Jednym z takich źródeł jest chociażby płyta nagrobna, którą ze względu na znaczenie zaklasyfikujemy do źródeł niepisanych, ale z uwagi na zamieszczony na niej napis przyporządkujemy do źródeł pisanych.

Podział źródeł historycznych ze względu na typ przekazu

Źródła historyczne			
materialne			niematerialne
pisane		niepisane	
opisowe (relacyjno-narracyjne) – m.in.:	normatywne (aktowe) – m.in.:	m.in.:	m.in.:
roczniki, kroniki, dzieła naukowe i literackie, inskrypcje, pamiętniki, relacje świadków, autobiografie, biografie, hagiografie, listy, raporty, prasa, broszury, ulotki	konstytucje, ustawy, dekrety, manifesty, kodeksy, statuty, immunitety, przywileje, bulle, traktaty, umowy, regulaminy, reguły, instrukcje, rachunki	narzędzia, broń, odzież, ozdoby, obrazy, rzeźby, karykatury, fotografie, filmy, monety, mapy, budowle, np.: kościoły, kamienice, zamki i ich ruiny, umocnienia, cmentarze	legendy, obyczaje, tańce, pieśni, obrzędy, rytuały, ceremonie

źródła adresowane ➤ Istnieją ponadto inne klasyfikacje źródeł historycznych. Źródła można podzielić na adresowane oraz nieadresowane. **Źródła adresowane** to na przykład: kroniki sławiące monarchę, relacje świadków wydarzeń albo inskrypcje nagrobne. Powstawały z myślą o przekazaniu informacji na temat rozgrywających się wydarzeń zarówno współcześnie żyjącym, jak i potomnym. Mogą zawierać wiadomości, których zadaniem było celowe zafałszowanie prawdy historycznej, lub informacje nieświadomie zniekształcone przez twórcę źródła, przedstawiające jego subiektywny punkt widzenia. Twórca mógł również mieć dostęp do nieprawdziwych informacji lub być pozbawiony zmysłu krytycyzmu. **Źródła nieadresowane** ➤ **źródła nieadresowane** nie powstały z myślą o przyszłym odbiorcy, wśród nich wyróżnić można księgi meldunkowe, spisy ludności, niepisane źródła materialne.

Źródła historyczne dzielimy również na **bezpośrednie** – zawierające informacje możliwe do uzyskania bez pośrednictwa narratora, na przykład: budowle, narzędzia, broń, oraz **pośrednie** – mówiące o przeszłości poprzez informatora, na przykład: kroniki, pamiętniki, korespondencja.

Starożytne egipskie hieroglify
wryte na kamiennym murze
świątyni Karnak w Luksorze,
Egipt

Ćwiczenie

Określ rodzaj źródeł
przedstawionych na
ilustracjach w tym
rozdziale podręcznika.

Problemem w rekonstrukcji przeszłości może być mała ilość i niedostateczna różnorodność źródeł historycznych. Badanie prehistorii wobec braku źródeł pisanych jest możliwe jedynie za pomocą metod archeologicznych. W przypadku historii starożytnej, zwłaszcza dziejów Greków i Rzymian, historycy obok zachowanych obiektów architektonicznych czy na przykład ceramiki dysponują bogatymi źródłami **pisanymi** (dzieła historyczne i literackie, napisy na monetach), **ikonograficznymi** (rzeźby, obrazy, mozaiki) oraz **epigraficznymi** (inskrypcje na budowlach, nagrobkach). Z uwagi na tak zróżnicowany materiał badawczy z czasem zostały wyodrębnione specjalizacje naukowe. Filolodzy klasyczni zajmują się dziełami literackimi Greków i Rzymian, historycy filozofii – dziełami filozoficznymi, epigraficy – inskrypcjami.

W przypadku historii nowożytnej, a zwłaszcza najnowszej, trudnością bywa **nadmiar źródeł**. Gdy brak jest możliwości zapoznania się ze wszystkim, historyk musi dokonać wstępnej selekcji materiału. Innym problemem może być również jego emocjonalne zaangażowanie wynikające z prezentowanego światopoglądu (poglądów politycznych, wyznawanej religii), narodowości oraz braku dystansu czasowego wobec badanych zjawisk historycznych.

*Potomność powinna sądzić ludzi i rządy tylko w świetle ich czasów i okoliczności,
w jakich przyszło im żyć.*

– Napoleon Bonaparte

Nauki pomocnicze historii

Nauki pomocnicze historii (NPH) to zespół dyscyplin, które mają fundamentalne znaczenie w pracy ze źródłami historycznymi. Zajmują się ich opisywaniem, dokonywaniem krytycznego rozbioru oraz analizą, segregowaniem, konfrontowaniem z resztą zbiorów, a na koniec – oceną. Niektóre NPH wspomagające pracę historyka, jak archeologia, archiwistyka czy etnografia, mogą być jednocześnie odrębnymi i autonomicznymi naukami z własnym przedmiotem badań.

W pracy historyka niezbędna jest znajomość języków, w jakich powstały analizowane przez niego źródła. Dla starożytności antycznej są to przede wszystkim

◀ nauki pomocnicze
historii

greka i łacina. Dla czasów średniowiecza na Zachodzie – nadal łacina, w jej znacznie zmienionej, „kościelnej” formie. W kolejnych stuleciach rola łaciny stopniowo malała. Wzrastało znaczenie poszczególnych języków narodowych i coraz więcej dostępnych nam źródeł zostało w nich spisanych. Językiem elit społecznych stał się natomiast francuski, jeszcze później wzrosła rola języka angielskiego. Profesjonalny badacz ma ponadto obowiązek zapoznać się z aktualnym stanem badań związanych z problematyką, którą się zajmuje. Publikacje takie ukazują się w różnych językach. Dlatego tak ważna jest dla historyka ich nauka.

Podstawowe NPH wykładane na uniwersytetach na kierunku historia

archiwistyka	chronologia historyczna	metrologia historyczna	geografia historyczna	paleografia, neografia	praso- znawstwo	numizmatyka
dplomatyka	genealogia	kartografia	epigrafika	sfragistyka	archeologia prawna	źródło- znawstwo
statystyka	heraldyka	demografia historyczna	kostiumo- logia	etnografia		ikonografia

Archiwistyka – dziedzina nauki, której przedmiotem badań są archiwa i archiwalia. Jej celem jest formułowanie zasad teoretycznych opracowywania i udostępniania archiwaliów.

Chronologia historyczna (gr. *chronos* – czas, *logos* – słowo, nauka) – nauka pomocnicza historii zajmująca się sposobami określania kolejności następowania po sobie wydarzeń.

Paleografia – nauka pomocnicza historii (gr. *palaiōs* – dawny, *grápho* – piszę) badająca dzieje i rozwój pisma, narzędzi i materiałów piśmiennych w procesie historycznym.

Numizmatyka (gr. *nomisma* – moneta) – nauka pomocnicza historii zajmująca się badaniem i opisem monet, banknotów oraz innych znaków pieniężnych, a także ich rolą w gospodarce na przestrzeni wieków.

Genealogia (gr. *genos* – ród) – nauka pomocnicza historii badająca stosunki pokrewieństwa między ludźmi.

Epigrafika (gr. *epigraphēin* – napisać) – dyscyplina badawcza, nauka pomocnicza historii, której przedmiotem badań są napisy wyryte (inskrypcje) lub wymalowane na twardym materiale, zwłaszcza: kamieniu, metalu, drewnie.

Heraldyka – nauka pomocnicza historii badająca początki, rozwój, znaczenie oraz zasady kształtowania się herbów rodowych oraz herbów ziem, miast i instytucji.

Ćwiczenie

Poszukaj w literaturze popularnonaukowej lub internecie informacji na temat tych wymienionych w tabeli nauk pomocniczych historii, których definicje nie zostały podane. Wyjaśnij, jaki jest zakres ich badań.

Monety pochodzące z czasów Wielkiego Księstwa Litewskiego

Fragment portalu przedstawiającego Sąd Ostateczny z ok. 1230 r., gotycka katedra Notre Dame w Paryżu

Mapa świata Johannesesa Schnitzera (czytaj: sznitzera), Ulm 1482 r.

Mapa została wykonana na podstawie dzieła *Geografia* Ptolemeusza z Aleksandrii. Przedstawia cały znany wówczas (ok. 160–180 r. n.e.) świat.

Krytyka źródła historycznego

Kolebką **historii jako nauki** jest starożytna Grecja. Dostrzeżono tam znaczenie, jakie mogła mieć dla ludzi znajomość przeszłych dziejów. Tym, co odróżniało pierwszych historyków greckich – Herodota i Tukidydesa – od kapłanów egipskich, babilońskich i żydowskich niepotrafiących oddzielić mitu od historii, był **zmysł krytycyzmu**.

krytyczna analiza źródeł

Krytyczne podejście jest koniecznością w pracy ze źródłami historycznymi. **Krytykę źródła historycznego** dzieli się na zewnętrzną i wewnętrzną. **Krytyka zewnętrzna** dotyczy strony materialnej i ma na celu ustalenie autentyczności źródła. Polega na analizie materiału, z którego zostało wykonane, ustaleniu, skąd i z jakiego okresu pochodzi, czy jest oryginałem, kopią, a może falsyfikatem. Do najbardziej znanych sfałszowanych dokumentów historycznych należą *Donacja Konstantyna* (z VIII–IX w.) i *Protokoły Mędrców Syjonu* (z przełomu XIX i XX w.). W przypadku źródeł pisanych bada się materiał, na którym znajduje się tekst, użyty w nim język, krój pisma. Analizując źródło opisowe (relacyjno-narracyjne), ustala się, czy powstało współcześnie do opisywanych wydarzeń, czy w czasie późniejszym. Zajmują się tym nauki pomocnicze historii, między innymi chronologia historyczna, paleografia (badająca różne rodzaje pisma), sfragistyka (bada pieczęcie).

Krytyka wewnętrzna analizuje stopień wiarygodności źródła, badając zgodność zawartych w nim informacji z innymi źródłami lub istniejącą wiedzą naukową dotyczącą określonego wydarzenia czy procesu historycznego. Aby dokonać krytycznej analizy źródła, trzeba znać stan badań historycznych na dany temat, czyli posiadać wiedzę pozaźródłową dotyczącą danej epoki, osoby, wydarzenia. Pozwala to określić przydatność źródła i umiejscowić je w odpowiednim kontekście historycznym. Umożliwia stworzenie historykowi listy pytań, na które będzie szukać odpowiedzi, badając źródło. Przed przystąpieniem do analizy źródła, należy poszukać odpowiedzi na następujące pytania: *Jaki rodzaj źródła analizujemy?, Gdzie i kiedy źródło powstało?, Kto jest autorem źródła?*

W przypadku źródła opisowego narracyjnego (np. pamiętnika) należy oddzielić fakty od opinii. Konieczna jest umiejętność selekcji i wyodrębnienia informacji ważnych od drugorzędnych. Należy uwzględnić, w jakiej kulturze autor się wychował, z jakiego środowiska się wywodził (z jakiej grupy społecznej pochodził), jaki wyznawał światopogląd, jakie wartości i idee. Trzeba wziąć pod uwagę, że wydarzenia mogą być przedstawione przez autora w sposób nieobiektywny, stronniczy, a nawet fałszywy. Należy poszukać odpowiedzi na pytania: *Co wiemy o autorze źródła? Skąd czerpał wiedzę o opisywanych wydarzeniach, osobach? Czy był świadkiem (źródło bezpośrednie)? Czy źródło powstało równocześnie z opisywanymi wydarzeniami, czy później? Kto był adresatem źródła? Jaki był cel powstania źródła? Czy autor chciał i mógł być obiektywny? Jaki był jego związek z opisywanymi wydarzeniami, osobami? Czy był ich sympatykiem, czy przeciwnikiem? Jakie czynniki mogły mieć wpływ na autora źródła? Czy mógł pisać swobodnie? Czy mógł być poddawany naciskom zewnętrznym?*

Badaczowi niezbędna jest dobra znajomość języka, pojęć i terminów z epoki oraz ze środowiska, w którym źródło powstało. Dopiero taka wiedza pozwoli mu prawidłowo ocenić wiarygodność i użyteczność źródła, a poprzez jego interpretację uchwycić sens tekstu, odkryć jego znaczenie, wydobyć potrzebne informacje i dokonać syntezy zdobytej wiedzy. Będzie mógł na koniec postawić hipotezy i sformułować wnioski.

Źródło historyczne

Koronacja Bolesława Chrobrego – fragment *Roczników kwedlinburskich* powstałych w latach 1008–1030 w opactwie w niemieckiej Saksonii

Książę polski Bolesław, dowiedziawszy się o śmierci cesarza Henryka, uniesiony ambicją tak głęboko zatruty został jadem pychy, że zuchwale rościł sobie prawo, aby go nawet namaszczone i koronowano. Tę jego zarozumiałą zuchwałość wnet dosięga kara boża. Wkrótce bowiem musiał poddać się smutnemu wyrokowi śmierci.

M. Ciejka, *Notatki z lekcji. Historia. Teksty źródłowe – starożytność, średniowiecze*, Kraków 2002, s. 91.

Ćwiczenie

Dokonaj krytycznej analizy źródła. Wyjaśnij, co mogło mieć wpływ na zaprezentowaną w źródle opinię o Bolesławie Chrobrym.

PYTANIA I POLECENIA

1. Wyjaśnij pojęcia *prehistoria* i *historia* oraz wymień epoki, na które została podzielona historia.
2. Omów podział historii ze względu na przedmiot i obszar geograficzny badań.
3. Wyjaśnij, na czym polegają różnice między źródłami relacyjno-narracyjnymi i normatywnymi, adresowanymi i nieadresowanymi oraz bezpośrednimi i pośrednimi.
4. Wymień dyscypliny NPH, które wykorzystuje się w badaniach historycznych i przy krytyce źródeł. Jaki jest zakres ich badań?
5. Określ, jakie czynniki powinien uwzględnić historyk, aby dokonać krytycznej analizy i poprawnej interpretacji źródła historycznego.
6. Zastanów się, jakie trudności może napotkać historyk w badaniu różnorodnej problematyki historycznej, np. dziejów: gospodarki, mentalności, działań politycznych, przemian kulturowych. Jakie źródła są mu pomocne w poznawaniu tych poszczególnych aspektów historii?

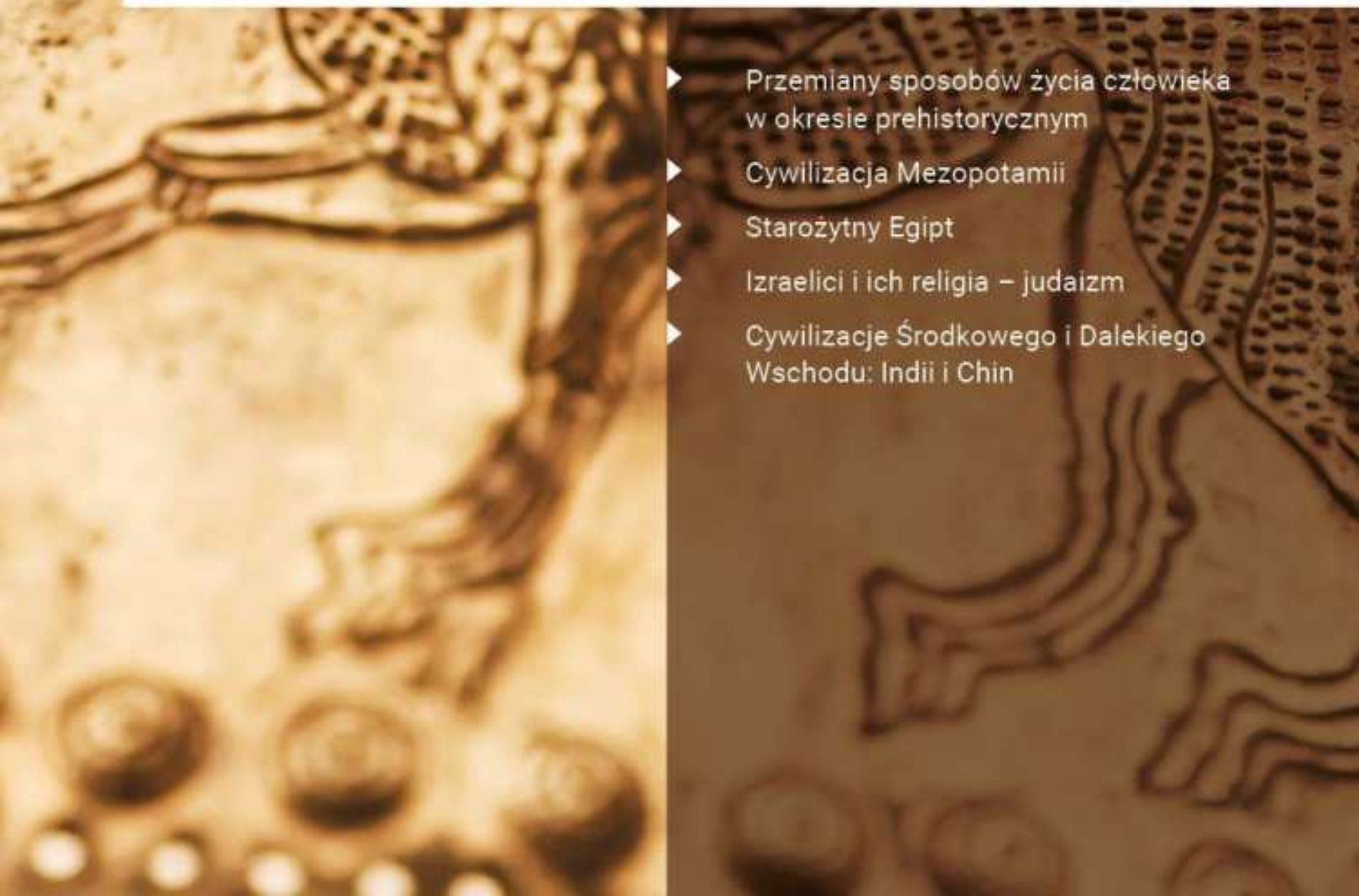

PODSUMOWANIE LEKCJI

- s. 6 ▶ **Prehistoria** to okres dziejów ludzkości przed powstaniem pisma (czyli do 2. połowy IV tysiąclecia p.n.e.).
- s. 7 ▶ **Historia** jest nauką zajmującą się badaniem i opisywaniem przeszłości od momentu powstania cywilizacji posługujących się przekazem pisemnym.
- s. 7 ▶ **Historię dzielimy** ze względu na: chronologię (m.in. starożytność, średniowiecze), przedmiot badań (np.: historię polityczną, gospodarczą, kultury), obszar geograficzny badań (danego regionu czy państwa).
- s. 10 ▶ Obecnie powszechnie stosowany na świecie jest **sposób datowania** od narodzin Chrystusa; powstał on w 1. połowie VI w. w chrześcijańskim Rzymie.
- s. 10 ▶ **Muzułmanie** za początek nowej ery przyjęli opuszczenie Mekki przez Mahometa. W **kalendariuszu żydowskim** rachuba lat zaczyna się od „dnia stworzenia świata”, który według ustaleń żydowskich autorytetów religijnych miał miejsce w 3761 r. p.n.e.
- s. 12 ▶ **Źródła historyczne dzielimy** ze względu na typ przekazu na: niematerialne (np. obyczaje) i materialne, a wśród tych ostatnich wyróżniamy: niepisane (np. narzędzia, budowle), pisane opisowe (np. pamiętniki) i pisane normatywne (np. przywileje, traktaty).
- s. 13 ▶ **Nauki pomocnicze historii** (NPH) to zespół dyscyplin, które wykorzystuje się w badaniach historycznych do krytycznej analizy źródeł. Zaliczamy do nich m.in.: chronologię historyczną, paleografię, statystykę, epigrafikę.
- s. 15 ▶ W celu dokonania **krytycznej analizy źródła** historyk musi znać aktualny stan badań historycznych, zapoznać się z sylwetkami autora i adresata, ich związkami z opisywanymi wydarzeniami, celem powstania źródła, a następnie oddzielić fakty od opinii.

I. Początki ludzkiej cywilizacji

▶ Przemiany sposobów życia człowieka w okresie prehistorycznym

▶ Cywilizacja Mezopotamii

▶ Starożytny Egipt

▶ Izraelici i ich religia – judaizm

▶ Cywilizacje Środkowego i Dalekiego Wschodu: Indii i Chin

1. Przemiany sposobów życia człowieka w okresie prehistorycznym

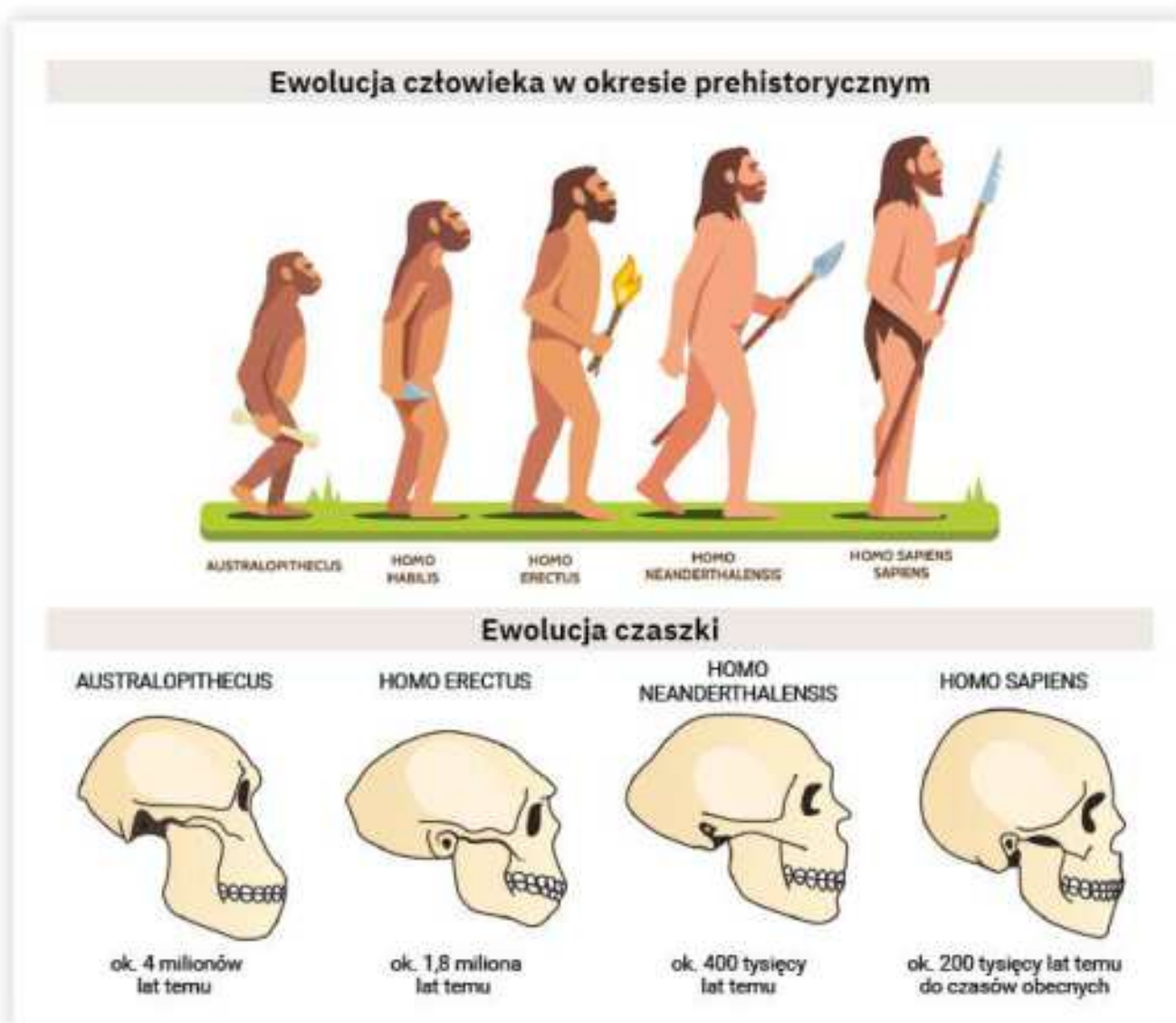
NA TEJ LEKCJI:

- prześledzisz etapy ewolucji człowieka;
- poznasz przyczyny i skutki rewolucji neolitycznej;
- przeczytasz o początkach pierwszych cywilizacji.

Ewolucja istot humanoidalnych

- istoty humanoidalne ▶ Pierwsza epoka w prehistorycznych dziejach człowieka rozpoczęła się wedle różnych badaczy około **2 lub 2,5 miliona lat temu**. Zapoczątkowało ją zdobycie przez **humanoidalnych** (czyli człekopodobnych) przodków dzisiejszego człowieka umiejętności tworzenia **najprostszych kamiennych narzędzi** i posługiwania się nimi. Pierwszy dokonał tego zamieszkujący od około 4 milionów lat Afrykę – **australopitek** (łac. *australis* – południowy, gr. *píthekos* – małpa). Poprzez odłupywanie fragmentów kamienia uzyskiwał ostre krawędzie, które mogły służyć do cięcia skór, kości i mięsa zwierząt. Australopiteki były prawdopodobnie padlinożercami, ale głównym sposobem zdobywania przez nie pożywienia było **zbieractwo** jadalnych roślin, ich owoców bądź korzeni. Miały ciała przystosowane do poruszania się na dwóch kończynach w pozycji wyprostowanej. Tworzyły kilkunastoosobowe grupy i prowadziły **wędrowny (koczowniczy) tryb życia**.
- australopitek ▶
- wędrowny tryb życia ▶
- Afryka ▶ Około 2,5–1,7 miliona lat temu z australopiteków wyewoluował **we wschodniej Afryce** pierwszy gatunek z rodzaju *Homo*. Był to ***Homo habilis*** (człowiek zręczny). Jego tryb życia nie różnił się w radykalny sposób od trybu życia australopiteka. Rozwijał natomiast umiejętność wytwarzania kamiennych narzędzi, których mógł używać także jako broni w trakcie **polowań** – jednak wyłącznie na mniejszą zwierzynę (na przykład na gryzonie).
- Homo habilis* ▶
- Homo erectus* ▶ Kolejny gatunek o kluczowym znaczeniu w ewolucji człowieka to ***Homo erectus*** (człowiek wyprostowany), który także pojawił się w Afryce. Nastąpiło to około **1,8 miliona lat temu**. Gatunek ten rozprzestrzenił się następnie w Azji, a przed blisko milionem lat dotarł na tereny Europy. *Homo erectus* był znacznie wyższy od swoich przodków i miał większy mózg. **Prowadził wędrowny i zbieracko-towiecki tryb życia**. W poszukiwaniu jadalnych roślin i w trop za stadami łownych zwierząt przemierzał duże przestrzenie. Udoskonalił ponadto różnorodne narzędzia drewniane i kamienne. Wynalazł bardzo skuteczną broń – drewniany oszczep. Dzięki temu **polował na większe ssaki oraz ryby**. Potrafił wytwarzać odzież ze skór zwierząt.
- posługiwanie się ogniem ▶ **Posługiwanie się ogniem** było niezwykle ważną umiejętnością. *Homo erectus* posiadał ją jako pierwszy spośród istot humanoidalnych. Potrafił podtrzymywać

i przenosić płomień, który pojawił się w sposób naturalny – na przykład od uderzenia pioruna. Nie ma natomiast pewności, czy nauczył się go także samodzielnie rozniecać. Użycie ognia stanowiło rewolucyjną zmianę w sposobie życia przodków człowieka. Zdecydowanie odróżniało ich od jakichkolwiek zwierząt. Mogli lepiej zabezpieczyć się przed zimnem i odstraszać ogniem dzikie zwierzęta, więc byli w stanie przetrwać w trudniejszych warunkach.

Ćwiczenie

1. Na podstawie ilustracji i wiadomości zawartych w rozdziale przedstaw zasadnicze zmiany, jakie zaszły w budowie ciała hominidów w okresie prehistorycznym.
2. Zastanów się, w jaki sposób warunki przyrodnicze i konieczność ich przewyższania wpływały na rozwój istot humanoidalnych. Co, twoim zdaniem, najbardziej odróżniało ich sposób życia od sposobu życia zwierząt? Uzasadnij swoją odpowiedź.

Bezpośredni przodkowie współczesnego człowieka

Okolo 400 tysięcy lat temu na znacznych terenach Europy i zachodniej Azji zaczęli rozprzestrzeniać się **neandertalczyk** (*Homo neanderthalensis*). W związku z trwającym na Ziemi już od 2 milionów lat zlodowaceniem (epoką lodowcową) nie mogli przesunąć się na północy dalej niż do granicy lądolodu. Neandertalczyk

◀ neandertalczyk

miął o około 50% większą pojemność mózgowcaszki niż *Homo erectus*. Bez wątpienia posiadał **umiejętność rozpalania ognia** oraz posługiwanie się włóczniami **o kamiennych ostrzach**, za pomocą których potrafił polować nawet na największe zwierzęta, na przykład mamuty. Żył w niewielkich grupach i jako pierwszy urządzał **pochówki** swoim zmarłym. Może to świadczyć o wierze w życie pośmiertne, a także o początkach religii. Niektórzy uczeni twierdzą, że człowiek neandertalski potrafił posługiwać się mową. Z niewyjaśnionych przyczyn gatunek ten **wyginął** pomiędzy 35 a 24 tysiącami lat temu.

Kamienne narzędzia, którymi posługiwali się neandertalczycy

Podobne kamienne narzędzia towarzyszyły całym prehistorycznym dziejom człowieka. Podstawowy ich rodzaj stanowiły pięściaki. Obrabiano je tak, aby jedna część była dopasowana do kształtu dłoni i by wygodnie się ją trzymało. Druga część mogła służyć do cięcia – ostre krawędzie i spiczasty wierzchołek uzyskiwano poprzez symetryczne odłupywanie fragmentów kamienia. Najlepiej nadającym się do tego materiałem był krzemień – skała osadowa, której innym ważnym zastosowaniem było wykorzystanie do krzesania ognia.

Homo sapiens ► ***Homo sapiens*** (człowiek rozumny) narodził się co najmniej **200 tysięcy lat temu**. Odkryte przez archeologów szczątki najstarszych osobników dowodzą, że ten gatunek pochodzi z Afryki oraz Bliskiego Wschodu. Cechował się wyższym od neandertalczyków wzrostem, a także zbliżoną (choć nieznacznie mniejszą) objętością mózgu. Po dotarciu przed 40 tysiącami lat do Europy *Homo sapiens* wyparł sąsiadów z zajmowanych terenów. Część naukowców twierdzi, iż właśnie to mogło stać się bezpośrednią przyczyną wymarcia neandertalczyków, którzy przegrali konkurencję z lepiej przystosowanymi do ówczesnych warunków przybyszami.

Trzeba jednak zauważyć, że kwestia relacji pomiędzy *Homo sapiens* a neandertalczykami jest o wiele bardziej skomplikowana. Różnice biologiczne pomiędzy oboma grupami były na tyle nieduże, że można mówić nie tyle o dwóch odrębnych gatunkach, co o podgatunkach w obrębie jednego. Wiadomo, że przedstawiciele obu grup się krzyżowali. Zdecydowana większość współczesnych ludzi ma też geny pochodzące od neandertalczyków. Wyjątek stanowią rdzenni mieszkańcy Afryki subsaharyjskiej (na południe od Sahary), którzy jako jedyni mają wyłącznie geny pochodzące od *Homo sapiens* bez udziału genów neandertalskich.

Stopniowo *Homo sapiens* zasiedlił wszystkie kontynenty. Nauczył się wytwarzać kamienne noże, haczyki do łowienia ryb, oszczepy wyposażone w długie, cienkie groty, a z czasem także siekiery i **łuki**. Posługiwał się w tym celu

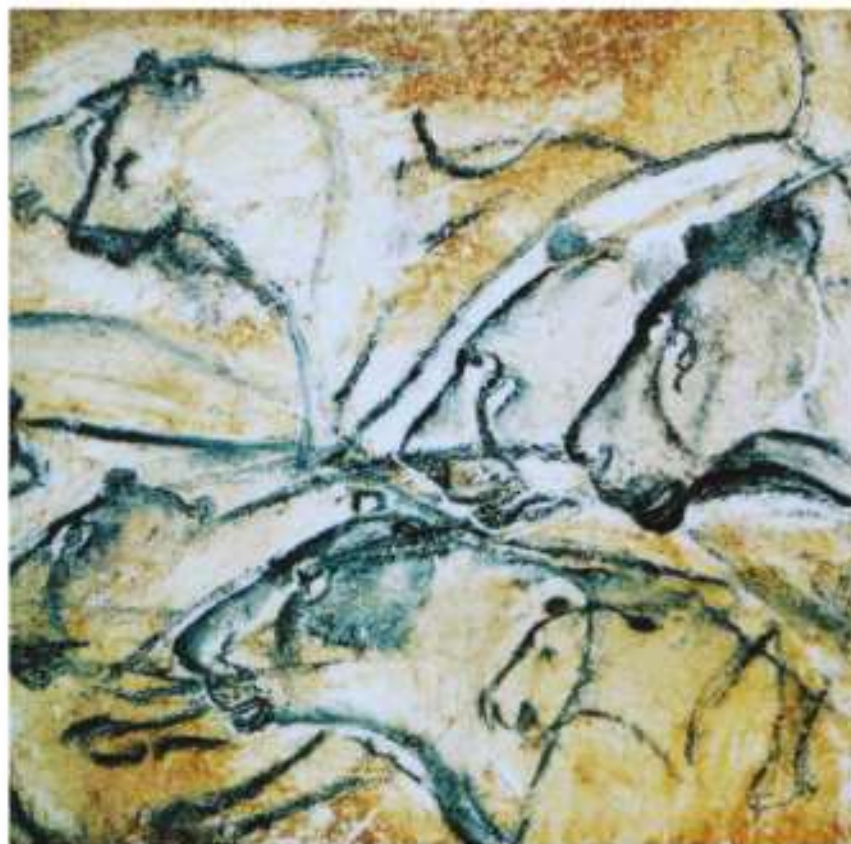
wieloma materiałami: kamieniem, drewnem, zwierzęcymi kośćmi i skórą. Przez długi czas nie zmieniał jeszcze wędrownego trybu życia na osiadły. Zakładał jednak okresowe obozowiska i budował drewniane szałas. Wykształcił też **myślenie symboliczne** – zaczął magii, sztuki i religii. Tworzył figurki i malował na ścianach jaskiń, nosił ozdoby, grał na prostych instrumentach dętych. Urządzał pochówki zmarłym. Posługiwał się **mową** i tworzył coraz bardziej złożone **relacje społeczne**.

Zarówno neandertalczyk, jak i *Homo sapiens* stworzyli bogatą **kulturę materialną i duchową**.

◀ kultura materialna i duchowa

Malowidła na ścianie jaskini Chauveta (czytaj: szowe) w południowej Francji przedstawiające lwy jaskiniowe. Pochodzą sprzed ok. 30 tys. lat.

Jaskinia Chauveta została odkryta w 1994 r. Na jej ścianach znajdują się wyobrażenia ok. 300 zwierząt, w tym lwów, mamutów i niedźwiedzi, a także odciski rąk. Nie spełniała funkcji mieszkalnych, lecz rytualne, magiczne. Malowidła przedstawiające zwierzęta charakteryzują się niezwykłym realizmem, autorzy próbowali stworzyć na nich wrażenie ruchu. Jaskinia nie jest dostępna dla zwiedzających, lecz jedynie dla naukowców (dla turystów przygotowano jej replikę). Jednak reżyser Werner Herzog (czytaj: hercok) uzyskał zgodę na nakręcenie w niej filmu dokumentalnego, który zatytułował *Jaskinia zapomnianych snów* (2010 r.).

Ćwiczenie

Poszukaj w internecie i literaturze popularnonaukowej informacji na temat innych prehistorycznych malowideł odkrytych w Europie. Przygotuj poświęconą im prezentację.

Rewolucja neolityczna

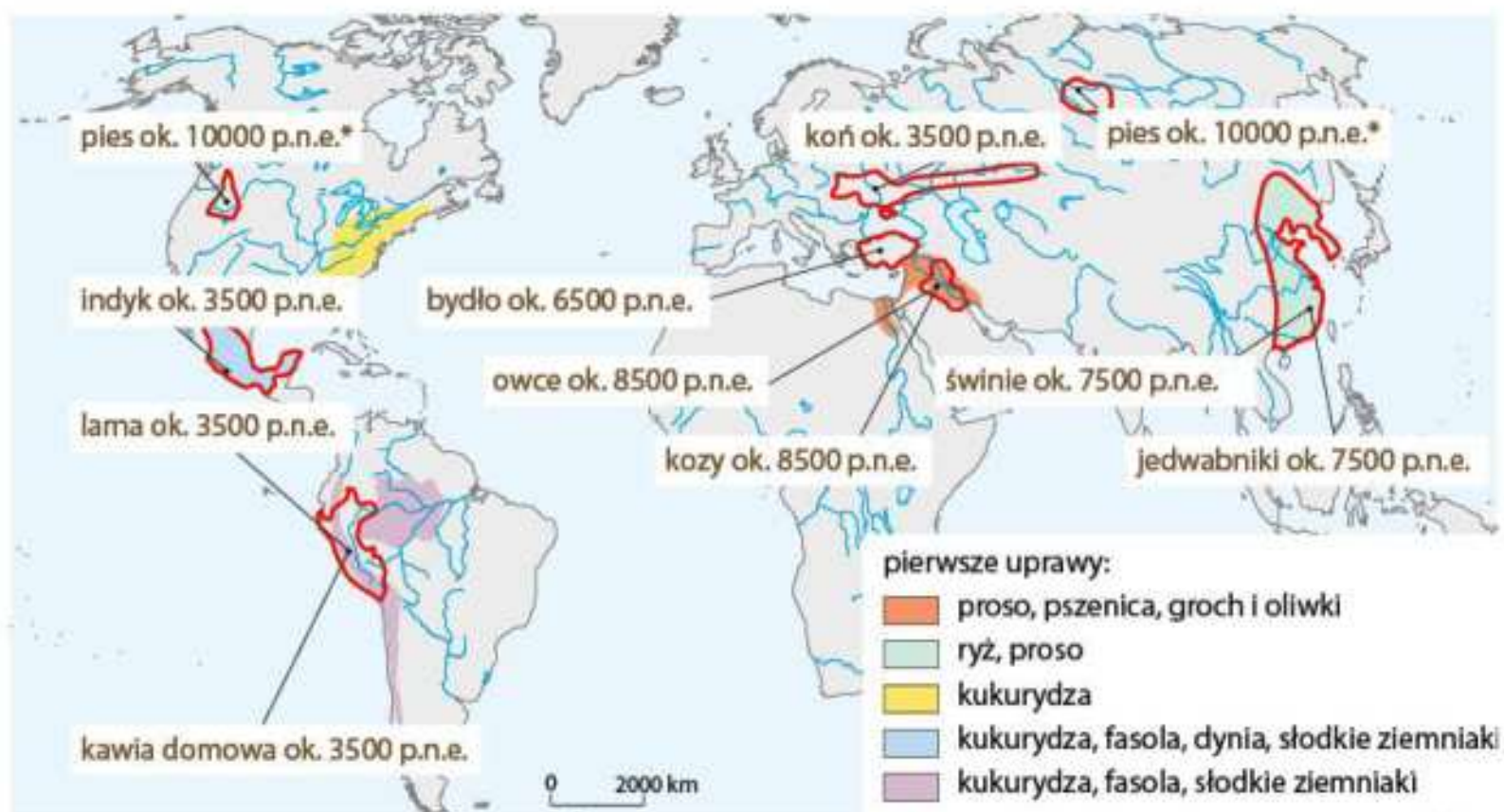
Okolo X tysiąclecia p.n.e. nastąpił **kres** ostatniej dotąd w dziejach Ziemi **epoki lodowcowej**. Temperatura i wielkość opadów na wielu terenach znacząco wzrosły. Zwłaszcza na Bliskim Wschodzie wykształciły się warunki klimatyczne sprzyjające rozwinięciu się gatunków **dzikich zbóż**, których ziarno stało się podstawą wyżywienia dla mieszkających tam ludzi. Obfitość pokarmu skłaniała ich do **osiedlania się w jednym miejscu przez dłuższy czas**. Stopniowo porzucano więc koczowniczy tryb życia.

Następstwa tych zmian okazały się kluczowe dla dziejów cywilizacji. Osiadły tryb życia, poprawa warunków bytowych oraz wzrost liczby ludności umożliwiły

rozwój nowych umiejętności – uprawy roślin, a wkrótce także hodowli zwierząt. W ten sposób **narodziło się rolnictwo**. Była to tzw. **rewolucja neolityczna**, która rozpoczęła się w IX tysiącleciu p.n.e. Proces ten najszybciej następował na terenie **Żyznego Półksiężycy** – obszaru rozciągającego się łukiem od Zatoki Perskiej po półwysep Synaj (czyli przez obszary dzisiejszego Iraku, Syrii, Libanu, Palestyny i Izraela). Z czasem, niezależnie od siebie, na kolejnych obszarach świata człowiek opanowywał metody uprawy rozmaitych roślin oraz osławiania i hodowli zwierząt. Działo się tak przede wszystkim w **dolinach wielkich rzek**, na obszarach zapewniających łatwy dostęp do wody, a także zasobnych w urodzajne gleby.

Rozwój rolnictwa umożliwiał uzyskanie większej ilości pożywienia, niż było to możliwe na drodze zbieractwa lub łowiectwa. Pomimo to **przejęcie od koczownictwa do stałego osadnictwa następowało bardzo powoli**. Przyczyniał się do tego fakt, że uprawa ziemi powodowała jej stopniowe wyjąłowanie, z czym nie potrafiono sobie początkowo poradzić. Nie od razu odkryto, że rozwiązaniem problemu może być zastosowanie nawozu pochodzącego od zwierząt hodowlanych. Należało zatem zmieniać miejsce pobytu w poszukiwaniu zdatnego do uprawy terenu. Najłatwiej było utrzymać stałe osadnictwo mieszkańcom tych obszarów, na które wylewy rzek nanosiły żyzny muł. Tam też tworzyły się największe skupiska ludności.

Oprócz **zbóż** (pszenica, proso, jęczmień) najwcześniej uprawianymi roślinami były **rośliny strączkowe** (groch, soczewica). Spośród zwierząt jako pierwszego udomowiono psa, jednak przede wszystkim do pomocy podczas polowań. Z rolniczym trybem życia wiąże się natomiast **hodowla zwierząt**, takich jak świnie, kozy i owce. Nauczono się również wytwarzać **nowe produkty**: łódzie, ceramikę, materiały tkane z włókien roślinnych (np. z lnu).

Obszary, na których zapoczątkowano uprawę różnych gatunków roślin i hodowlę zwierząt (daty hipotetyczne)

* Według niektórych hipotez psa udomowiono już ok. 20 000 p.n.e.

Ćwiczenie

Określ, na jakich obszarach człowiek zapoczątkował uprawę poszczególnych roślin uprawnych i hodowlę zwierząt. Na terenie których współczesnych nam państw znajdują się obszary, gdzie rozpoczęła się rewolucja neolityczna?

Dzięki wysokim plonom część wyprodukowanej żywności można było przeznaczyć na **wymianę na inne dobra**. W ten sposób wśród lokalnych grup ludności rodziła się **specjalizacja zajęć**. Jedni skupiali się na produkcji rolniczej, inni – na wytwarzaniu wyrobów rzemieślniczych. Stopień **złożoności organizacji społeczeństwa** wzrastał. Wyłaniały się kolejne grupy wynagradzane za inne działania na rzecz wspólnoty, a wśród nich byli: kapłani, handlarze, wojownicy, osoby sprawujące rządy. Społeczności ulegały stopniowo **rozwarstwieniu**. Ludzie zaczęli się coraz bardziej różnić zamożnością, zawodem i pozycją społeczną.

◀ rozwój rzemiosła

Efektom powyższych zmian były coraz liczniejsze kontakty i coraz bardziej złożone relacje między ludźmi. Często wiązały się one z koniecznością gromadzenia się w jednym miejscu. Do takich okazji należały na przykład: wymiana towarów, wspólne modlitwy, podejmowanie decyzji dotyczących lokalnej społeczności, jak wypowiedzenie wojny bądź zawarcie pokoju z wrogą grupą. W związku z tym niektóre większe osady stopniowo przekształcały się w **miasta**. Najstarszym znanym nam miastem jest **Jerycho** leżące na terenie Palestyny – powstało ono prawdopodobnie około 9 tysięcy lat p.n.e. Było otoczone murem o kilkumetrowej wysokości, zaopatrzonym w wieże obronne.

Wykopaliska w Tell es-Sultan w Jerychu

Jerycho było jedną z pierwszych większych siedzib ludzkich, w której domy wzniesiono z użyciem suszonej cegły. Powstało na terenie pustynnej oazy.

Jako granicę pomiędzy prehistorycznym a historycznym okresem w dziejach człowieka przyjmuje się **wynalezienie pisma**, co miało miejsce pod koniec

◀ wynalezienie pisma

starożytność ► IV tysiąclecie p.n.e. Wydarzenie to oddziela zatem **prehistorię od starożytności**. Pojawienie się pisma wiązało się z **rozwojem organizacji społeczeństwa i narodzinami państwa**. Pisane znaki pozwalały utrwaląć, a także przekazywać informacje. Posługiwano się nimi początkowo dla notowania transakcji handlowych i stanu majątku oraz do rozpowszechniania zarządzeń władców bądź stanowionych praw. Używali go także kapłani w celach religijnych. Znajomość pisma była ograniczona do bardzo niewielkiej liczby osób.

Epoki najdawniejszych dziejów człowieka

epoka kamienia ► Najdłuższym okresem w dziejach człowieka była **epoka kamienia**. Trwała ona od momentu, kiedy humanoidalni przodkowie człowieka zaczęli posługiwać się kamiennymi narzędziami. Nastąpiło to prawdopodobnie **2,5–2 miliony lat temu**. Epoka kamienia dzieli się na trzy okresy: **paleolit** (epoka kamienia łupanego), **mezolit** (przejściowa epoka kamienia) i **neolit** (epoka kamienia gładzonego).

Paleolit trwał od początków dziejów ludzkości **do XI tysiąclecia p.n.e.** Charakteryzował go koczowniczy tryb życia, nastawiony na zbieractwo oraz łowiectwo jako sposób zdobywania żywności. Narzędzia i broń wytwarzano z odłupanych fragmentów kamienia, drewna, kości bądź rogów. Wśród nich można wymienić: krzemienne zgrzebła, noże, harpuny, groty do oszczepów. W paleolicie swoje źródło ma kultura duchowa. Świadczą o tym dawne miejsca kultu, sanktuaria jaskiniowe wraz pozostałościami malowideł naskalnych oraz zdobione przedmioty.

Mezolit to czas stopniowego przechodzenia od sposobu bytowania koczowników do osadniczego trybu życia. Polowanie na większą zwierzynę odbywało się z pomocą łuku, natomiast do przemieszczania się po wodzie wykorzystywano prowizoryczne łodzie wykonane z wydrążonego pnia drzewa – **tzw. czółna**. Człowiek stopniowo odkrywał możliwości uprawiania roślin i hodowli zwierząt. Udało mu się owoić świnie, owcę oraz psa. Okres zbieracko-łowiecki kończy się wraz z początkiem gospodarki wytwórczej. Wpływ miał na to także utrudniony dostęp do zwierzyny łownej, będący wynikiem zmian klimatycznych. Na wielu obszarach zakończyły się sezonowe wędrówki dużych stad zwierząt roślinożernych. Rozwój narzędzi i technik rolnych był odpowiedzią na tę sytuację. Na Bliskim Wschodzie mezolit trwał więc **do IX tysiąclecia p.n.e.**, jednak na terenach dzisiejszej Polski skończył się dopiero ok. 4800 r. p.n.e.

W **neolicie** dokonały się przemiany związane z rozwojem rolnictwa i stałych osad ludzkich, stanowiące opisaną już wcześniej wielką rewolucję w dziejach człowieka i w sposobie jego życia. Zaczęto wówczas stosować nowe metody obróbki kamienia – wygładzanie jego powierzchni aż do uzyskania pożądanego kształtu, a także wiercenie w nim otworów. Stąd inna nazwa neolitu – epoka kamienia gładzonego.

epoka brązu
i epoka żelaza ►

Koniec neolitu i całej epoki kamienia nadszedł wraz z opanowaniem przez człowieka umiejętności wytwarzania nowego materiału – **brązu** i posługiwania się nim. Ten stop miedzi i cyny pozwalał na wyrabianie narzędzi o wiele wytrzymalszych niż kamienne, a równie twardych. Nadawano im dowolne kształty, co

w przypadku kamienia było znacznie utrudnione. Na różnych obszarach świata początek epoki brązu nastąpił w różnym czasie. Najwcześniej na Bliskim Wschodzie – **około 3400 r. p.n.e.** Na ziemiach polskich miało to miejsce około 1800 r. p.n.e.

Brąz był materiałem bardzo cennym, dlatego początkowo używano go wyłącznie do wytwarzania najlepszej broni. Z czasem tworzone z niego także przedmioty o znaczeniu rytualnym, związanym ze sprawowaniem funkcji religijnych lub państwowych.

Ceramiczne wyobrażenie kultowe pochodzące z Cypru z około 2100–2000 r. p.n.e.

Odkrycie i wykorzystanie złóż miedzi przyczyniło się do rozwoju cywilizacji wschodniej części basenu Morza Śródziemnego. W epoce brązu jej głównym eksporterem, utrzymującym liczne kontakty handlowe z portami śródziemnomorskimi był Cypr. Starożytni nazywali metal *aes cyprium*, co oznacza w wolnym tłumaczeniu „rudę z Cypru”.

Po epoce brązu, **około 1200 r. p.n.e.** na Bliskim Wschodzie (na ziemiach polskich ok. 750 r. p.n.e.) rozpoczęła się **epoka żelaza**. Nauczono się odpowiednio wytapiać i hartować ten metal, tak iż stał się on najlepszym dostępnym surowcem do produkcji narzędzi. Długo pozostawał surowcem bardzo drogim i nie był powszechnie dostępny. Wprowadzanie nowych materiałów było związane z ciągłym rozwojem umiejętności technologicznych człowieka.

Epoki brązu i żelaza nie przynależą do prehistorii, ale do czasów historycznych. Epoka brązu rozpoczęła się na Bliskim Wschodzie w podobnym czasie co starożytność. Dla innych obszarów świata o takiej zbieżności nie można jednak mówić.

PYTANIA I POLECENIA

1. Przedstaw najważniejsze etapy ewolucji przodków współczesnego człowieka w okresie prehistorii. Jakie zmiany w sposobie ich życia wyznaczały kolejne kroki na drodze tej ewolucji?
2. Wyjaśnij, jakie znaczenie w dziejach człowieka miało opanowanie umiejętności posługiwania się ogniem, a następnie jego samodzielnego wzniesienia.
3. Omów znaczenie pojawienia się gatunku *Homo sapiens*. Zwróć uwagę na jego osiągnięcia cywilizacyjne i rozprzestrzenianie się. Poszukaj dodatkowych informacji i materiałów w internecie. Przygotuj prezentację na temat: „Rozwój *Homo sapiens* w epoce prehistorycznej”.
4. Jak rozumiesz zjawisko pojawienia się myślenia symbolicznego w dziejach człowieka? Zastanów się, jakie mogły być jego źródła. Podaj przykłady działań o charakterze duchowym (religijnym).
5. Scharakteryzuj epoki: kamienia, brązu i żelaza. Wyjaśnij, co odróżniało je od siebie i w jaki sposób wyznaczały one kolejne etapy rozwoju cywilizacyjnego ludzkości.
6. Oceń, czy trafne jest określenie przemian w życiu gatunku ludzkiego, jakie miały miejsce wraz nadejściem epoki neolitu, mianem rewolucji. Uzasadnij swoją opinię.

PODSUMOWANIE LEKCJI

- s. 20 ➤ Około 2,5–2 milionów lat temu **istoty humanoidalne** opanowały umiejętność wytwarzania kamiennych narzędzi. Rozpoczęła się wówczas epoka prehistoryczna trwająca do początków starożytności (do schyłku IV tysiąclecia p.n.e.).
- s. 20 ➤ Przez ogromną większość epoki prehistorycznej przodkowie człowieka prowadzili **wędrowny (koczowniczy) tryb życia**, a źródłem ich pożywienia było zbieractwo oraz stopniowo rozwijane myślistwo.
- s. 20 ➤ Istoty humanoidalne (australopitek, *Homo habilis*, *Homo erectus*) wywodziły się z **Afryki**, gdzie w związku z trwającą epoką lodowcową warunki klimatyczne były najkorzystniejsze do życia.
- s. 20 ➤ Wielki przełom w dziejach człowieka nastąpił wraz z opanowaniem **umiejętności posługiwania się ogniem**.
- s. 23 ➤ Neandertalczyk i *Homo sapiens* (przez niektórych uważani za jeden gatunek) stworzyli **bogatą kulturę materialną** (różnorodne narzędzia), a **także duchową** (pochówki zmarłych, myślenie magiczne, zaczątki sztuk plastycznych).
- s. 24 ➤ W IX tysiącleciu p.n.e. na części obszaru Bliskiego Wschodu (Żyzny Półksiężyc) rozpoczęła się **rewolucja neolityczna**, polegająca na stopniowym przyjmowaniu osiadłego trybu życia oraz wynalezieniu metod uprawy roślin i hodowli zwierząt – czyli rolnictwa. Było to możliwe wraz z końcem epoki lodowcowej i zachodzącym ociepleniem klimatu.
- s. 25 ➤ Rewolucja neolityczna wiązała się z **rozwojem wielu gałęzi rzemiosła**, początkiem wymiany handlowej, rozwarstwieniem społecznym, a także z powstaniem pierwszych organizmów miejskich.
- s. 26 ➤ Prehistoryczne dzieje człowieka kończą się wraz z wynalezieniem pisma i powstaniem pierwszych zorganizowanych wspólnot politycznych. Rozpoczynały się czasy przynależące do historii i jej **pierwszej epoki – starożytności**.
- s. 26 ➤ **Epoka kamienia** obejmuje prehistoryczne dzieje człowieka w okresie, kiedy najważniejszym materiałem, z którego wykonywał on narzędzia, był kamień. Dzieli się ona na paleolit, mezolit i neolit. Przejście z mezolitu do neolitu to czas rewolucji neolitycznej – IX tysiąclecie p.n.e. na Bliskim Wschodzie, a 4800 r. p.n.e. na ziemiach polskich.
- s. 26 ➤ Kolejne materiały, które zaczęły odgrywać decydującą rolę w rozwoju cywilizacyjnym, to brąz i żelazo. Pochodzą od nich nazwy kolejnych epok. **Epoka brązu** zaczęła się na Bliskim Wschodzie około 3400 r. p.n.e. (na ziemiach polskich ok. 1800 r. p.n.e.), a **epoka żelaza** – ok. 1200 r. p.n.e. (na ziemiach polskich ok. 750 r. p.n.e.). Epoki te przynależą do historii starożytnej.

2. Cywilizacja Mezopotamii

NA TEJ LEKCJI:

- prześledzisz, jak przebiegał rozwój cywilizacji Mezopotamii;
- poznasz istotne osiągnięcia Sumerów, Babilończyków i Asyryjczyków.

Warunki naturalne Mezopotamii

Mezopotamia to inaczej „Międzyrzecze” – kraina **leżąca w dorzeczu dwóch rzek: Eufratu i Tygrysu**. Dziś łączą się one ze sobą, zanim wpadną do Zatoki Perskiej. Jednak w starożytności wody zatoki sięgały paręset kilometrów dalej na północ i rzeki te miały wówczas swoje odrębne ujścia. Obszar Mezopotamii był bardzo zróżnicowany geograficznie. Najkorzystniejsze warunki dla rozwoju ludzkiego osadnictwa panowały w jej **południowej części**.

W dolinach Eufratu i Tygrysu ziemia była żyzna, a zasoby wody bardzo duże. Woda nie pochodziła jednak z opadów deszczu, które zdarzały się sporadycznie, ale z rzek spływających z wyżyn leżących na północy. Mieszkańcy Mezopotamii poszerzali ponadto obszar zdalny do uprawy poprzez tworzenie **systemu irygacyjnego**, czyli kopanie **sieci kanałów nawadniających i zbiorników wodnych**. Stanowiło to konieczność także ze względu na nieregularność przyborów wody w rzekach i powtarzające się okresy suszy. Zbudowanie takiego systemu, jego obsługa i utrzymanie w dobrym stanie było przedsięwzięciem na dużą skalę, wymagającym współpracy wielu osób. W związku z tym odegrało wielką rolę w tworzeniu **bardziej zorganizowanej struktury społecznej i kształtowaniu się zaczątków państw**.

Obszar, na którym rozwijała się cywilizacja starożytnej Mezopotamii

Ćwiczenie

Scharakteryzuj położenie geograficzne Mezopotamii. Jak jej obszar ma się do terenu określanego mianem Żyznego Półksiężycy?

Sumerowie i ich dziedzictwo cywilizacyjne

To na terenie Mezopotamii powstało pismo i narodziły się pierwsze systemy państwowe oraz prawne. Dokonali tego **Sumerowie** – lud, którego pochodzenie nie jest dla badaczy jasne. Niektórzy z nich uważają, że była to ludność **autochtoniczna** (od gr. *autochton* – z tej ziemi). Większość jednak sądzi, że byli **przybyszami**, którzy podporządkowali sobie miejscową ludność. Przypuszcza się, że pochodzili z terenów położonych dalej na wschód w Azji, być może leżących u podnóża Himalajów.

Autochtoni (ludność autochtoniczna) – ludność miejscowa, rdzenna, zamieszkująca dany teren od dawna – w odróżnieniu od ludności napływowej, świeżo przybyłej z innych obszarów.

cywilizacja
Sumerów

► **Cywilizacja Sumerów** rozkwitła na przełomie IV i III tysiąclecia p.n.e. i rozwijała się przez **ponad tysiąc lat**. Długo nie tworzyli oni jednego organizmu państwowego, lecz wiele **miast-państw**. Centrum każdego z nich było miasto stanowiące ośrodek religijny i administracyjny. Jego władza rozciągała się na okoliczne tereny rolnicze skupione wokół wspólnego systemu irygacyjnego, w zasięgu którego znajdowało się kilka lub kilkanaście mniejszych osad. Panujący w miastach-państwach **system rządów** ściśle wiązał się z religią i miał charakter teokratyczny (od gr. *theós* – bóg, *krátos* – władza). Władza była sprawowana oficjalnie w imieniu bogów i początkowo znajdowała się w rękach najwyższego kapłana głównej świątyni miasta, który odgrywał rolę pośrednika między bóstwem naczelnym czczonym w danym mieście a zamieszkującą je ludnością. Dopiero później pojawili się przywódcy świeccy.

Religia miała charakter **politeistyczny** (gr. *polýs* – liczny, *theós* – bóg), to znaczy, że wierzono w wielu bogów. Liczni z nich byli przedmiotem kultu wszystkich Sumerów. Jednak szczególną rangę miało **bóstwo lokalne**, będące opiekunem danego miasta. Ludność w obawie przed gniewem bogów i w celu pozyskania ich przychylności, składała dary oraz wznosiła świątynie (**zigguraty**). Wierzono również w istnienie złych demonów, a także dobrych bóstw opiekuńczych, strzegących ludzi i ich domostw.

Ziggurat w Ur (ok. 2100 r. p.n.e.) – jego stan obecny po częściowej odbudowie oraz komputerowa rekonstrukcja stanu pierwotnego

Jest to najlepiej zachowany spośród sumeryjskich zigguratów. Jak większość tego typu budowli, ziggurat w Ur zbudowano głównie z cegły suszonej na słońcu. Do zewnętrznej warstwy jego ścian użyto odporniejszej na warunki atmosferyczne cegły wypalanej. Konstrukcja mierzyła pierwotnie około 20 metrów wysokości. Kolejne tarasy i schody wiodły do znajdującej się na szczycie świątyni – miejsca zamieszkiwanego przez bóstwo. Zigguraty spełniały również dodatkową funkcję – służyły między innymi jako magazyny na zboże oraz obserwatoria astronomiczne. Budowle o podobnym kształcie były wznoszone także przez kolejne ludy, które zajęły miejsce Sumerów na terenie Mezopotamii. Inny sławny ziggurat – Etemenanki, powstały w Babilonie długo po Sumerach – był świątynią babilońskiego boga Marduka. Ten największy z zigguratów uważa się za pierwowzór opisanej w Biblii wieży Babel.

Dumuzi i Inanna – boscy małżonkowie z mitologii Sumerów

Dumuzi był bogiem przyrody i pól, a jego żona Inanna – patronką wojowników.

Źródłem dobrobytu mieszkańców Mezopotamii było w pierwszej kolejności **rolnictwo**. Świetnie rozwijało się też **rzemiosło**. Ponieważ kraina była uboga w surowce mineralne, sprowadzano je z innych obszarów. W efekcie na dużą skalę rozwinęła się **wymiana handlowa** z odległymi regionami Bliskiego Wschodu, a nawet z pograniczem Indii. Sumerowie potrafili wytopić **miedź, brąz i złoto**. Użycie tych metali oznaczało wielki postęp cywilizacyjny. Wysoko ceniono **tkaniny** produkowane w Mezopotamii. Kolejną nowością wprowadzoną przez Sumerów było **kolorowe szkło**. Podstawowy **budulec** stanowiła **głina** – oprócz cegły suszonej na słońcu posługiwano się także cegłą wypalaną. Stosunkowa nietrwałość tego materiału przyczyniła się do tego, że budowle wznoszone przez Sumerów nie dotrwały do naszych czasów, a nawet w późnej starożytności już o nich zapomniano. Dziś odkrywa się ruiny największych sumeryjskich świątyń. Gliny używano także do produkcji tabliczek do pisania, ceramiki i wielu drobnych przedmiotów codziennego użytku. Kolejnym ważnym surowcem, z którego wyrabiano wiele codziennych przedmiotów i który wykorzystywano również w budownictwie, była **trzcina**.

◀ rozwój cywilizacyjny

Sumerowie poprzez swoje wynalazki odegrali wielką rolę w rozwoju cywilizacji. Wynaleźli **koło jako mechanizm umożliwiający poruszanie się wozu** oraz **koło garncarskie**, dzięki któremu udoskonalono sposób wytwarzania naczyń ceramicznych. Stworzyli podstawy matematyki, geometrii, nauk przyrodniczych i medycyny. Sumerowie stosowali w liczeniu zarówno system dziesiętny, jak i sześćdziesiętny. Ten drugi odgrywał przy tym znacznie większą rolę. Posłużył im do podziału okręgu na 360 stopni. Stosowany był także w systemie wag. Przede wszystkim uważa się, że to właśnie Sumerowie jako pierwsi wytworzyli system zapisu informacji w postaci **pisma**. Początkowo miało ono charakter obrazkowy (**piktograficzny**) – dosłownie odwzorowywało przedmioty. Wyobrażenia obrazkowe mogły też w sposób umowny oznaczać bardziej złożone pojęcia (w ten sposób powstawały **znaki ideograficzne**). Z czasem obrazkowe odwzorowania upraszczano, nadając im proste geometryczne kształty. Wprowadzono znaki, które nie odnosiły się już do rzeczy i pojęć, ale były **zapisem dźwięków**: cząstek słów, sylab (**znaki fonetyczne**). Pismo używane w Mezopotamii – nazywane **pismem klinowym** – miało złożony charakter: było ideograficzno-fonetyczne. Używano w nim obu rodzajów znaków, których w sumie wyróżniano kilkaset.

◀ pismo klinowe

Zachowane do naszych czasów teksty zapisane pismem klinowym dotyczą nie tylko spraw urzędowych czy finansowych. Przetrwały także **teksty literackie**: eposy, bajki, filozoficzne przypowieści. Najślawniejszym z nich jest **Epos o Gilgameszu** – uznawany za pierwsze arcydzieło literackie.

Epos – dłuższy utwór literacki, opowiadający o losach bohaterów legendarnych bądź historycznych w przełomowych dla danej społeczności momentach dziejów.

Tabliczka pokryta pismem obrazkowym datowana na około 3300 r. p.n.e. z okresu wczesnosumeryjskiej kultury Uruk oraz rozwinięte pismo klinowe na glinianej tabliczce wraz z rylcem służącym do pisania

Podstawowym materiałem, na którym pisano, była glina. Kształt, jaki uzyskało pismo klinowe, wynikał z używania tego właśnie materiału. Rylec, którym pisano w miękkiej glinie, pozostawiał ślad w postaci nie prostej linii, ale klina. Prezentowana forma znaków utrzymała się wśród wielu ludów zamieszkujących obszar Bliskiego Wschodu i nawet gdy zdarzało się, że szczególnie ważny tekst ryto w kamieniu, nadal stosowano znaki o kształcie klina. Pismo klinowe pozostawało w użyciu długo po Sumerach. Przejmowali je kolejni zdobywcy Mezopotamii i dopiero krótko przed początkiem naszej ery zaczęło ono wychodzić z użycia.

Źródło historyczne

Fragmenty *Eposu o Gilgameszu* opisujące potop

Wszystko, co miałem, tu pomieściłem.
Co miałem ze srebra, tu pomieściłem,
Co miałem ze złota, tu pomieściłem.
Wszystko, co miałem, tu pomieściłem.
Wszelkie nasienie życia,
Wprowadziłem do wnętrza statku; całą swoją rodzinę i krewnych.
Bydło sielskie, zwierzę sielskie, rzemieślników: wszystko to wprowadziłem.
[...]
Pan ciemności, wieczorem spuścił ulewę brudu.
[...]
Ulewa huczy dzień jeden,
Ulewa huczy dzień drugi...
Szybko po całym kraju roztacza się powódź
[...]
Sześć dni i sześć nocy
Wyje wicher i potop, huragan panuje nad krajem,
Huragan – który toczył bitwę, jakoby wódz armii.

Morze odpoczęło, zły wiatr ucichnął, potop ustał.
Spoglądałam na morze: głos (burzy) ucichł,
A cała ludzkość przemieniła się w błoto.
[...]
A gdy nadszedł siódmy dzień,
[...]
Poleciał kruk – i widział opadanie wód –
Kruk je, brodzi, kracze, nie powraca,
Wypuściłem z arki wszystko – odprawilem ofiarę,
[...]
Bogowie poczuli zapach,
Bogowie poczuli dobry zapach,
Bogowie – jako muchy – zgromadzili się dokoła ofiarnika.

Epos o Gilgameszu, przeł. A. Lange, Sandomierz 2010, s. 48–51.

Ćwiczenie

Przypomnij sobie zawartą w Biblii opowieść o potopie. Jakie widzisz podobieństwa i różnice między nią a opisem potopu w *Eposie o Gilgameszu*?

Informacja o źródle

Gilgamesz był królem sumeryjskiego miasta Uruk. Sumerowie stworzyli wiele opowieści o jego czynach, które przedstawiały jego legendarne dzieje silnie powiązane z sumeryjską mitologią. Pierwsze opowieści o Gilgameszu pojawiły się już w III tysiącleciu p.n.e. i były przekazywane z pokolenia na pokolenie. Dwanaście tabliczek, na których spisano jedną z nich, odkryto w ruinach wielkiej biblioteki w Niniwie. Tekst ten opowiada o mitycznych losach Gilgamesza i jego przyjaciela Enkidu. Dążeniem władcy miasta Uruk było uzyskanie nieśmiertelności. Na swojej drodze spotkał wiele niebezpieczeństw. Tabliczka XI opisuje jego spotkanie z Utnapisztim – człowiekiem, który ocalał z potopu. Utnapiszti opowiada mu o tym pradawnym zdarzeniu: Ea – bóg słodkiej wody, mądrości i rzemiosł – wyjawiał mu wówczas, że bogowie zamierzają zgładzić ludzi i w tym celu ześlą potop. Poradził mu opuścić miasto, wsiąść na statek i ratować się. Ostatecznie bogowie, widząc uratowanego Utnapisztima, opanowali swój gniew, a nawet obdarzyli go nieśmiertelnością. Teraz przekazuje on Gilgameszowi wiedzę o tym, gdzie można odnaleźć ziele nieśmiertelności. Gilgamesz zdobywa je, jednak zanim zdąży je spożyć, kradnie mu je wąż.

Słabością Sumerów okazało się ich rozbitcie na wiele małych organizmów państwowych (miast-państw). Kiedy pojawiło się poważne zagrożenie dla ich niezależności, nie potrafili mu sprostać. **Okolo 2350 r. p.n.e.** na północy Mezopo-

Wykonana z brązu głowa przedstawia prawdopodobnie króla imperium akadyjskiego Sargona Wielkiego lub jego wnuka Naram-Sina, ok. 2400–2300 r. p.n.e.

tamii wzrosła potęga **Sargona Wielkiego**, przywódcy **Akadów** (należących do **ludów semickich**). W krótkim czasie, stojąc na czele akadyjskich wojowników, usunął z tronów sumeryjskich władców i podporządkował sobie całą Mezopotamię. Tym samym po raz pierwszy w historii zjednoczył pod jednym berłem ziemię zamieszkałą przez różnoplemienną ludność. Wydarzenia te nie oznaczały końca sumeryjskiej kultury. Nowo powstałe państwo stanowiło w istocie syntezę elementów sumeryjskich i akadyjskich. Zwycięzcy przyjęli w znacznej mierze kulturę, która dominowała tu od tysiąca lat. Pismo klinowe dostosowali do potrzeb własnego języka. Historycy na określenie kraju w następnych kilku stuleciach używali nazwy **Sumero-Akad**, podkreślając w ten sposób współistnienie obu elementów. Już około 2100 r. p.n.e. **imperium akadyjskie** upadło pod wpływem najazdów górskich plemion. Nowi najeźdźcy nie byli jednak w stanie utworzyć silnej władzy. Dzięki temu Sumerowie odzyskali swoją niezależność i pod koniec III tysiąclecia p.n.e. przeżyli kolejny okres świetności.

Sumero-Akad ▶

Babilonia

Na początku II tysiąclecia p.n.e. ostatnie z wielkich państw sumeryjskich – królestwo Ur – upadło pod naporem koczowniczych **plemion semickich**, przede wszystkim **Amorytów**. Sumerowie jako lud ulegli stopniowemu wchłonięciu przez przybyłą ludność semicką i utracili swoją etniczną odrębność. Jednak ich kultura materialna oraz duchowa przetrwały. Co więcej, sumeryjskie tradycje kulturowe i osiągnięcia cywilizacyjne stały się podstawą dla rozwoju kultury przybyszów. W związku z tym można mówić o ciągłości cywilizacji obszaru Mezopotamii w starożytności.

plemiona semickie ▶

Ludy semickie (Semici) – grupa ludów zamieszkujących Bliski Wschód od początku czasów historycznych, posługiwali się językami należącymi do jednej rodziny (semickiej). Zaliczali się do nich między innymi: Akadowie, Aramejczycy, Izraelici, Fenicjanie, Arabowie.

Mezopotamia pod rządami Amorytów była początkowo podzielona. Jednak stopniowo rosła potęga jednego z ich ośrodków – położonego w centrum kraju **Babilonu**. Stworzone wokół niego **królestwo Babilonii** osiągnęło szczyt potęgi w **1. połowie XVIII w. p.n.e.** Jego ówczesnego władcę – **Hammurabiego** – można określić jako pierwszego monarchę, którego imię pozostaje do dziś powszechnie znane. Hammurabi opanował większość obszarów Mezopotamii aż po Syrię na zachodzie. Doprowadził do zrekonstruowania i rozbudowy zniszczonego systemu kanałów nawadniających, usprawnienia administracji i rozwoju handlu. Dzięki temu nastąpiło ponowne ożywienie gospodarcze i kulturalne terenów Mezopotamii.

panowanie
Hammurabiego ▶

Sławę zyskał przede wszystkim spisany na polecenie monarchy zbiór praw (**Kodeks Hammurabiego**). Został on wykuty w kamiennej płycie i wystawiony na widok publiczny. Ci, którzy sprawowali sądy w państwie, musieli kierować się ogłoszonym prawem; nie mogli wymierzać kar dowolnie, według swego uznania. Władca nakazał stosować kodeks swoim następcom i zagroził gniewem bogów w przypadku nieprzestrzegania jego przepisów.

Kodeks
Hammurabiego ▶

Kodeks Hammurabiego jest najstarszym zachowanym w całości do naszych czasów zbiorem praw, choć nie był pierwszym takim zestawieniem w dziejach Mezopotamii. Kontynuował tradycję Sumerów. Prawa zapisane w kodeksie były charakterystyczne zarówno dla tego okresu, jak i w znacznym stopniu dla całego świata starożytnego. Kary były surowe i okrutne; wiele przewinień karano śmiercią. O wymierzanej karze decydowało nie tylko samo przestępstwo, lecz także pozycja społeczna sprawcy. Dla osób zamożnych, pełniących wysokie funkcje, przewidywano łżejsze wyroki niż dla przedstawicieli niższych warstw społeczeństwa. Życie i zdrowie niewolnika były zaś warte tylko tyle, ile praca wykonywana przez niego dla właściciela. I to właściciel otrzymywał odszkodowanie za krzywdę wyrządzoną niewolnikowi. W przypadku równych sobie pod względem pozycji społecznej obywateli kara miała w sposób dosłowny odpowiadać popełnionemu czynowi. Jak przykładowo mówił jeden z punktów kodeksu: „jeśli obywatel oko obywatelowi wybił, oko wybija mu”. Ten sposób myślenia o wymierzaniu sprawiedliwości obowiązywał także w innych systemach etyczno-prawnych starożytności. Znalazł swe odzwierciedlenie między innymi w Biblii, w której zapisana została zasada: „życie za życie, oko za oko, ząb za ząb, rękę za rękę, nogę za nogę, oparzenie za oparzenie, ranę za ranę, siniec za siniec”. Prawo ludu żydowskiego (prawo Mojżeszowe) czerpało w tym zakresie z *Kodeksu Hammurabiego*, rozciągając powyższą zasadę na wszystkich ludzi wolnych.

Szczyt steli (pionowej kamiennej płyty z wykutym tekstem), na której spisano *Kodeks Hammurabiego*

Płaskorzeźba wieńcząca stelę przedstawia wręczenie Hammurabiemu symboli władzy królewskiej przez Szamasa – boga słońca oraz sprawiedliwości.

Źródło historyczne

Fragmenty *Kodeksu Hammurabiego*

- § 1. Jeśli obywatel obywatela oskarżył i morderstwo mu zarzucił, a nie udowodnił mu (tego), oskarżyciel jego zostanie zabity.
- § 2. Jeśli obywatel czary obywatelowi zarzucił i nie udowodnił (mu) tego, ten któremu czary zarzucono do Rzeki wejdzie, w Rzece się zanurzy, jeśli Rzeką dosięgnie go, oskarżyciel jego domostwo jego zabierze. Jeżeli człowieka tego Rzeką oczyści i zostanie zdrowy, ten który czary (mu) zarzucił, zostanie zabity, ten zaś, którego Rzeką oczyściła, domostwo oskarżyciela swego zabierze.
- § 6. Jeśli obywatel mienie boga lub palacu skradł, obywatel ten zostanie zabity i ten, który rzecz skradzioną w ręce swe przyjął, zostanie (także) zabity.
- § 195. Jeśli syn ojca swego uderzył, rękę utną mu.
- § 196. Jeśli obywatel oko obywatelowi wybił, oko wybija mu.
- § 197. Jeżeli kość obywatela złamał, kość mu złamają.
- § 198. Jeśli oko muśkenowi [ludność osobiście wolna, ale służebna wobec króla – kategoria stojąca niżej niż „obywatele”] wybił lub kość muśkeny złamał, 1 minę srebra zapłaci.

- § 199. Jeśli oko niewolnika obywatela wybił lub kość niewolnika obywatela złamał, połowę ceny jego zapłaci.
- § 200. Jeśli obywatel ząb obywatelowi równemu sobie wybił, ząb wybija mu.
- § 201. Jeżeli ząb muškena wybił, 1/3 miny srebra zapłaci.
- § 202. Jeśli obywatel (w) policzek obywatela godniejszego niż on uderzył, na Zgromadzeniu 60 razy bykowcem zostanie uderzony.
- § 209. Jeśli obywatel córkę obywatela uderzył i sprawił, że płód swój poroniła, 10 szekli srebra za płód jej zapłaci.
- § 210. Jeśli kobieta ta zmarła, córkę jego zabiją.
- § 211. Jeśli sprawił, że córka muškena w (wyniku) uderzenia płód swój poroniła, 5 szekli srebra zapłaci.
- § 212. Jeśli kobieta ta zmarła, 1/2 miny srebra zapłaci.
- § 213. Jeśli niewolnicę obywatela uderzył i sprawił, że płód swój poroniła, 2 szekle srebra zapłaci.
- § 214. Jeżeli niewolnica ta zmarła, 1/3 miny srebra zapłaci.
- § 229. Jeśli murarz obywatelowi dom zbudował, a pracy swej (odpowiednio) nie umocnił i dom zbudowany zawalił się i spowodował śmierć właściciela domu, murarz ten zostanie zabity.
- § 230. Jeżeli (zaś) spowodował śmierć syna właściciela domu, syn murarza tego zostanie zabity.

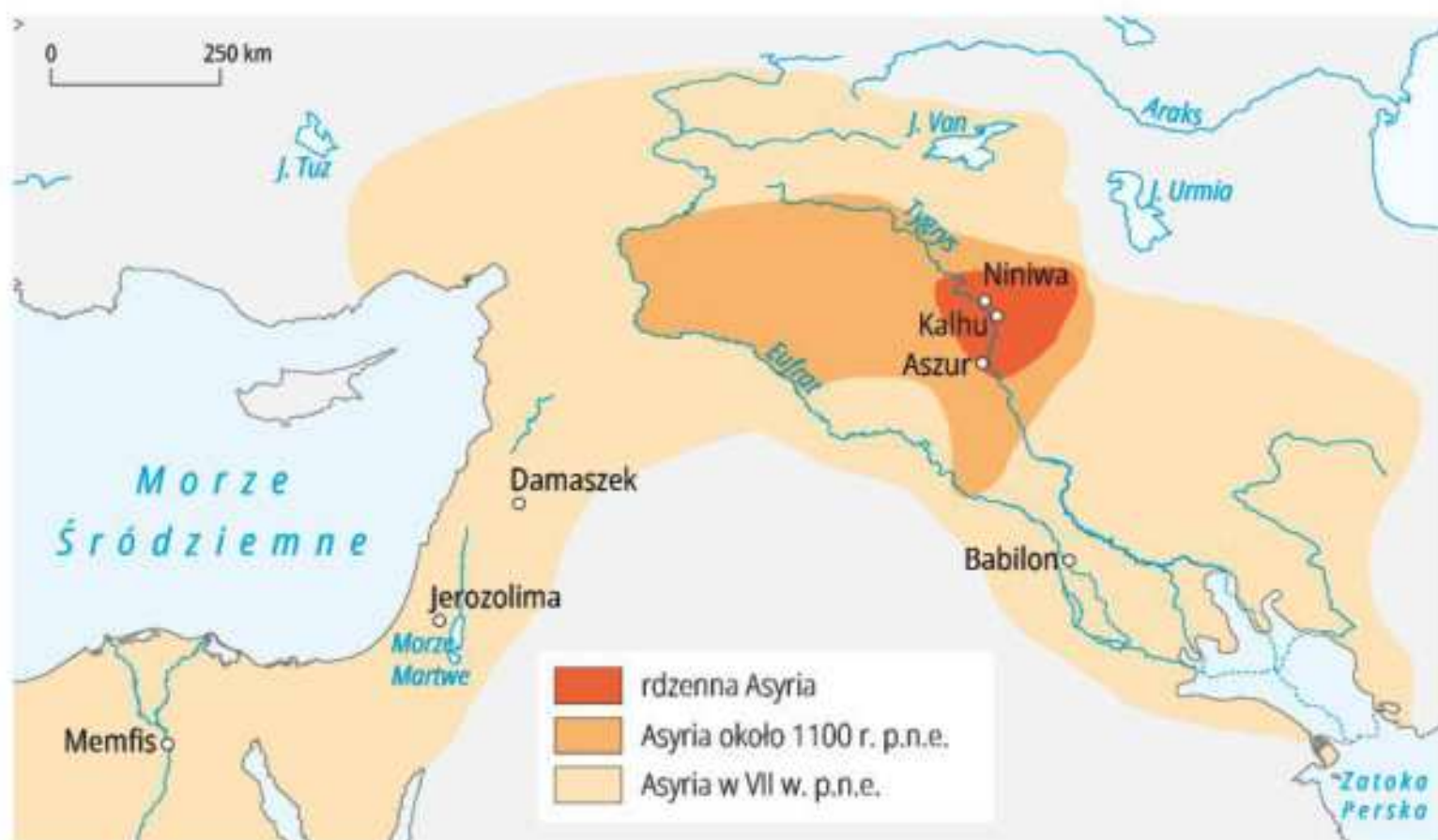
Kodeks Hammurabiego, tłum. M. Stępień, Warszawa 2000, s. 82–83, 123 i n.

Ćwiczenie

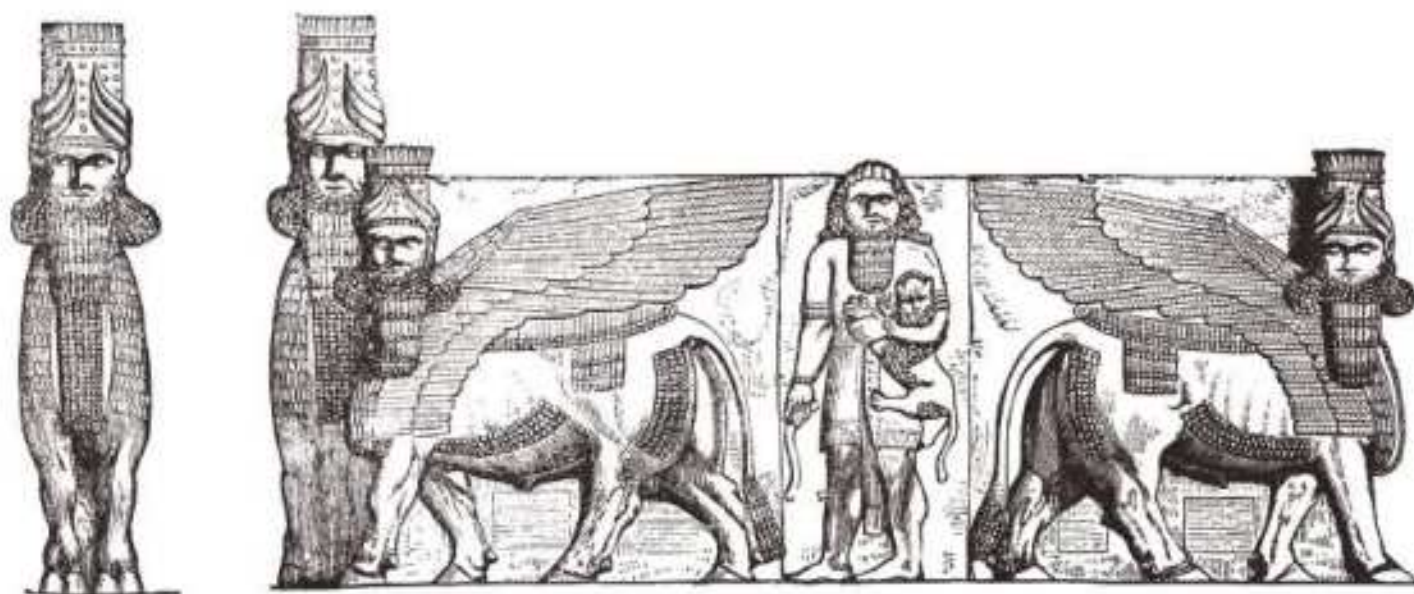
1. Na podstawie tekstu źródłowego i wiadomości zawartych w rozdziale wyjaśnij, jak w Babilonii rozumiana była sprawiedliwość i jej wymierzanie. Na jakich zasadach etycznych była oparta?
2. Jakie informacje na temat społeczeństwa babilońskiego można uzyskać, analizując tekst *Kodeksu Hammurabiego*? Wskaż konkretne fragmenty, które zawierają takie treści.
3. Jak rozumiesz paragraf 2. *Kodeksu*? Co mówi on o roli bogów w społeczeństwie babilońskim?

Pomiędzy ekspansją Asyrii a odrodzeniem znaczenia Babilonii

Na północ od Babilonii już od około 2000 r. p.n.e. kształtowało się nowe państwo – **Asyria**, która z czasem stała się wielką potęgą. W II tysiącleciu p.n.e. często przegrywała ona rywalizację z sąsiadami, więc okresy pomyślności przedzielone były okresami jej upadku oraz utraty niezależności. **Do największego znaczenia Asyryjczycy doszli w IX–VII w. p.n.e.** dzięki opanowaniu osłabionej wówczas Babilonii oraz całego wschodniego wybrzeża Morza Śródziemnego od południowej Anatolii (dzisiejsza Turcja) po Palestynę. Asyryjczycy podbili również na krótko Egipt oraz uzależnili od siebie Cypr. Żadne z wcześniej istniejących państw nie osiągnęło tak wielkich rozmiarów.

Imperium asyryjskie w okresie największego rozwoju terytorialnego

Ilustracja przedstawiająca ruiny wejścia do pałacu Asurbanipala (Niniwa)

Bramy cytadeli strzegą posągi lamassu (bóstw opiekuńczych), charakterystyczne dla sztuki asyryjskiej. Były to wyobrażenia skrzydlatych byków o ludzkich głowach z długimi brodami.

Asyria była państwem rządzonym w sposób **despotyczny** (gr. *despótes* – pan, władca absolutny). Potęgę króla, będącego równocześnie najwyższym kapłanem, umacniali wojownicy – ludność miejscowa, dzierżawiąca ziemię. Rzemieślnicy, kupcy oraz rolnicy wywodzili się natomiast z terenów podbitych i zależnych od Asyryjczyków. Łupy wojenne stanowiły ważne źródło utrzymania królestwa. Asyryjscy władcy zasłynęli z okrucieństwa, z jakim podporządkowywali sobie podbite tereny. Wysiedlali całe ludy z ich ojczystych ziem, nierzadko stosując przemoc oraz tortury. Jedynie ci, którzy dobrowolnie się podporządkowywali, mogli liczyć na łagodne traktowanie. ◀ despotyczne rządy

Relief przedstawiający króla asyryjskiego stojącego na czele wojsk oblegających miasto, VIII w. p.n.e.

Armia asyryjska przez długi czas miała opinię niepokonanej. Już od około 1200 r. p.n.e. w wyposażeniu jej wojowników znalazła się broń zrobiona z żelaza, lepsza od używanej dotąd na Bliskim Wschodzie broni wykonanej z brązu. Znaczną rolę odgrywały udoskonalone, zwrotne rydwany, a podczas zdobywania miast – maszyny oblężnicze (takie jak przedstawiona na ilustracji). Asyryjskie okrucieństwa wobec pokonanych przeciwników miały na celu zastraszenie mieszkańców podbijanych ziem. Aby ułatwić sobie ich podporządkowanie i zabezpieczyć się na przyszłość przed buntami, asyryjscy królowie szeroko rozpowszechniali informacje o swych okrutnych postępках. Na przedstawionym reliefie jest ukazana kaźń wrogów nabitych na pale – to wyobrażenie miało być przestrożą dla niepokornych.

**odrodzenie
Babilonii**

Nabuchodonozor

- Osłabiona ciągłymi wojnami, a ponadto konfliktami pomiędzy kandydatami do królewskiego tronu, **Asyria uległa pod koniec VII w. p.n.e. koalicji** wrogich im sąsiednich ludów. Przewodzili im Babilończycy, którzy dzięki temu odzyskali niezależność i dawną potęgę. Na początku VI w. p.n.e. **Nabuchodonozor II** rozbudował Babilon, który stał się największym miastem ówczesnego świata i pozostawał nim aż do czasu, gdy kilka stuleci później przewyższyła go hellenistyczna Aleksandria (zobacz rozdz. II.6.). Jednak świetność Babilonii nie trwała już długo. W 539 r. p.n.e. jej stolica została zdobyta przez wojska nowej potęgi – olbrzymiego imperium rozciągającego się na wschodzie: **Persji** (zobacz rozdz. II.3.).

Wiszące ogrody Semiramidy w Babilonie w wyobrażeniu niemieckiego malarza Ferdynanda Knaba, XIX w.

Wiszące ogrody rozpościerające się na tarasach pałacowych nakazał założyć w VI w. p.n.e. król Babilonii Nabuchodonozor II. Bujna roślinność była widoczna spoza murów miasta, co na terenach, gdzie wodę zawsze bardzo ceniono, robiło ogromne wrażenie. Ogrody zostały uznane za jeden z siedmiu cudów świata starożytnego. Dziś niewiele wiemy o ich wyglądzie. Jednak istnienie wiszących ogrodów opisanych w V i I w. p.n.e. przez pisarzy greckich zostało potwierdzone przez badania archeologiczne.

Struktura społeczna w cywilizacji Mezopotamii

Chociaż na obszarze Mezopotamii wielokrotnie zmieniały się rządy i powstawały różne organizmy państwowe, podstawowe zasady funkcjonowania **systemu społecznego** były stabilne. **Warstwa rządząca** wywodziła się przeważnie z **rodów**, które posiadały wysoką pozycję społeczną od pokoleń. Jednak monarchowie powoływali niekiedy na ważne stanowiska osoby spoza warstw najwyższych, jeśli uznali je za przydatne w sprawach państwowych. **Podziały społeczne były więc możliwe do przewyciężenia**. Szczególnie silną pozycję zajmowali **kapłani**. Decydowała o tym zamożność świątyń, ich autorytet w społeczeństwie i powiązanie z systemem władzy, a także wiedza, gdyż to kapłani byli ludźmi najbardziej wykształconymi.

Większość mieszkańców kraju stanowili **ludzie wolni** – urzędnicy, żołnierze, kapłani, rzemieślnicy i chłopi. Różnili się bardzo poziomem zamożności. Początkowo niewielka liczba **niewolników** wzrastała stopniowo. Istniała też kategoria pośrednia (jak muśkenowie w Babilonii), złożona z ludzi, którzy z powodu braku środków do życia oddali się w bezpośrednią służbę królowi (zatem i państwu), a w zamian otrzymywali w użytkowanie ziemię. Byli więc ekonomicznie zależni, a ponadto nie mogli korzystać z części praw przysługujących innym wolnym mieszkańcom kraju.

PYTANIA I POLECENIA

1. Wyjaśnij, w jaki sposób warunki naturalne panujące w Mezopotamii przyczyniły się do rozwoju osadnictwa i zaczątków najstarszych organizacji państwowych.
2. Kim byli Sumerowie? Jakie było ich znaczenie w rozwoju ludzkiej cywilizacji?
3. Scharakteryzuj zasady prawne zawarte w *Kodeksie Hammurabiego*.
4. Wyjaśnij, na czym opierała się potęga państwa asyryjskiego.
5. Omów społeczeństwo obszaru Mezopotamii, uwzględniając następujące elementy: strukturę społeczną, życie codzienne, wierzenia religijne. W razie potrzeby wykorzystaj literaturę popularnonaukową i wiadomości znalezione w internecie.
6. Napisz krótko, kim byli: Sargon Wielki, Hammurabi, Nabuchodonozor.
7. Przygotuj referat na temat znaczenia wynalazku pisma w rozwoju cywilizacyjnym. Poszukaj w internecie i literaturze popularnonaukowej dodatkowych informacji na temat najstarszych systemów pisma stworzonych przez człowieka.

Niniwa

Niniwa, zamieszkała już w okresie prehistorycznym, od przełomu III i II tysiąclecia p.n.e. stanowiła ważne centrum religijne na obszarze Mezopotamii. Otaczana była tu czcią zwłaszcza bogini Inanna, bardziej znana później jako Ishtar. Z końcem VIII w. p.n.e. Niniwa stała się stolicą Asyrii. Wkrótce liczyła 100 tysięcy mieszkańców. W 612 r. p.n.e. po trzymiesięcznym oblężeniu została zdobyta przez Medów i Babilończyków. Oznaczało to koniec imperium asyryjskiego. Wykopaliska, jakie zaczęto prowadzić w Niniwie w połowie XIX w., przyniosły jedne z największych sensacji w dziejach archeologii. Wśród nich znalazła się wielka biblioteka króla Asurbanipala, a w niej tabliczki, dzięki którym świat poznał *Epos o Gilgameszu*.

Bóg Ninurta – znany już Sumerom – przez Asyryjczyków postrzegany głównie jako bóg wojny, walczy z potworem uosabiającym chaos.

VII w. p.n.e.

[Sennacherib] dokładał ogromnych starań, by doprowadzić wodę do Niniwy dla zraszania założonych przez siebie sadów i parków; w tym celu przekopał dziesięciokilometrowy kanał, w jednym miejscu doprowadzając wodę akweduktem długości trzystu metrów. Cała budowa składała się z około dwóch milionów kamieni, ważących ćwierć tony każdy. [...] Górną część samego akweduktu stanowił murowany przewód szerokości 22 metrów, starannie wyprofilowany dla zapewnienia równomiernego spadku, o poboczach umocnionych skarpą.

H.W.F. Saggs, *Wielkość i upadek Babilonii*, Warszawa 1973, s. 165.

Sennacherib przeniósł do Niniwy stolicę Asyrii. Otoczył miasto 12-kilometrowym murem zaopatrzonym w 15 potężnych bram. Nakazał doprowadzić wodę kanałami do stolicy i do ogrodu otaczającego pałac oraz dla nawadniania okolicznych pól. Tego systemu transportu wody nie przewyższył rozmachem żaden lud do czasów Rzymian.

XIX-wieczne wyobrażenie pałacu Sennacheriba – zapewne bardzo odległe od jego rzeczywistego wyglądu, dające jednak wyobrażenie o charakterze i rozmachu założenia architektonicznego.

Asurbanipal panował około 40 lat. Potrafił czytać i pisać, co w owych czasach było rzeczą niespotykaną wśród władców. Nakazał poszukiwać w całym kraju tekstów przydatnych w życiu jego dworu. Pałac króla, a w nim wielką bibliotekę, odkrył w 1849 r. Austen Henry Layard (czytaj: ostin henri lajard). Odnaleziono około 20 tysięcy glinianych tabliczek zapisanych pismem klinowym. Zawierają one zarówno dokumenty państwowe, jak i dzieła religijne, astrologiczne, medyczne. Tutaj też po raz pierwszy natrafiono na zapisaną na dwunastu tabliczkach opowieść o Gilgameszu.

Tabliczka pochodząca z biblioteki Asurbanipala w Niniwie zawiera wskazówki dotyczące położenia Księżyca oraz listę wróżb z nim związanych.

Królewskie polowanie – król Asurbanipal poluje na lwy – relief z około 640 r. p.n.e.

Relief przedstawiający zranioną lwicę, obecnie wśród zbiorów Muzeum Brytyjskiego.

Sceny myśliwskie były jednymi z najpopularniejszych. Podobnie jak sceny wojenne, sławiły męstwo króla. Jednak dzisiaj szczególną uwagę historyków sztuki zwraca nie majestat władcy, ale niezwykle mistrzostwo ukazywania postaci zwierząt przez artystów asyryjskich.

I wyciągnie On rękę na północ, i zniszczy Asyrię, i obróci Niniwę w pustkowie, w suchy step, jak pustynię. [...]

Oto wrzaskliwe miasto, które bezpiecznie mieszkało, które mówiło w swym sercu: „Ja, i nikt więcej!” Jakże stało się pustkowie, legowiskiem dzikich zwierząt? Każdy, kto obok niego przechodzić będzie, zagwiżdże i ręką potrząśnie.

Księga Sofoniasza 2, 13, 15,
Biblia Tysiąclecia

PODSUMOWANIE LEKCJI

- s. 29 ➤ **Cywilizacja Mezopotamii** narodziła się w dorzeczu rzek: Eufratu i Tygrysu, wpadających do Zatoki Perskiej. Na tym obszarze rozbudowywano stopniowo systemy irygacyjne, których utrzymanie wymagało bardziej złożonej organizacji społecznej.
- s. 30 ➤ Od przełomu IV i III tysiąclecia p.n.e. na terenie Mezopotamii rozwijała się **cywilizacja Sumerów**. Zamieszkiwali oni lokalne ośrodki państwowe – stosunkowo niewielkie miasta-państwa.
- s. 31 ➤ Sumerowie mieli duże osiągnięcia w zakresie rolnictwa, rzemiosła i handlu. Ich wielki wkład w **rozwój cywilizacyjny** wiązał się z wynalezieniem pisma, zastosowaniem koła, rozwojem wiedzy matematycznej i przyrodniczej.
- s. 34 ➤ W początkach II tysiąclecia p.n.e. obszar Mezopotamii został zdominowany przez **semickich Amorytów**. Utworzyli oni królestwo Babilonii, które największą potęgę osiągnęło w czasie panowania Hammurabiego (XVIII w. p.n.e.).
- s. 34 ➤ **Hammurabi** zasłynął zwłaszcza z kodeksu praw spisanych na jego polecenie. Treść kodeksu w całości przetrwała do naszych czasów.
- s. 36 ➤ W IX–VII w. p.n.e. Bliski Wschód został zdominowany przez nowe imperium – **Asyrię**, która podporządkowała sobie rozległe tereny.
- s. 38 ➤ Po upadku Asyrii na krótko odrodziła się **potęga Babilonii**.

3. Starożytny Egipt

NA TEJ LEKCJI:

- poznasz cywilizację starożytnego Egiptu;
- zapoznasz się z największymi osiągnięciami tej cywilizacji;
- dowiesz się, na czym polegały wierzenia Egipcjan.

Środowisko geograficzne Egiptu

Warunki naturalne panujące w Egipcie pod pewnymi względami przypominały te, które występowały w Mezopotamii. Przede wszystkim życie mieszkańców było skoncentrowane wokół **wielkiej rzeki – Nilu**. Jej **użyźniana wylewami dolina** pozwoliła na rozwój gospodarki rolnej w podobnym czasie, co w dolinach Eufratu oraz Tygrysu. Wylewy Nilu były przy tym znacznie regularniejsze i bardziej przewidywalne niż w przypadku rzek mezopotamskich. Również i na omawianym obszarze, aby osiągnąć z nich pełną korzyść, usprawniono **system irygacyjny**. Wybudowanie kanałów pozwoliło na nawodnienie nieurodzajnej dotąd ziemi, a także umożliwiło odprowadzanie nadmiaru wody z terenów zalanych przez rzekę.

◀ starożytny Egipt

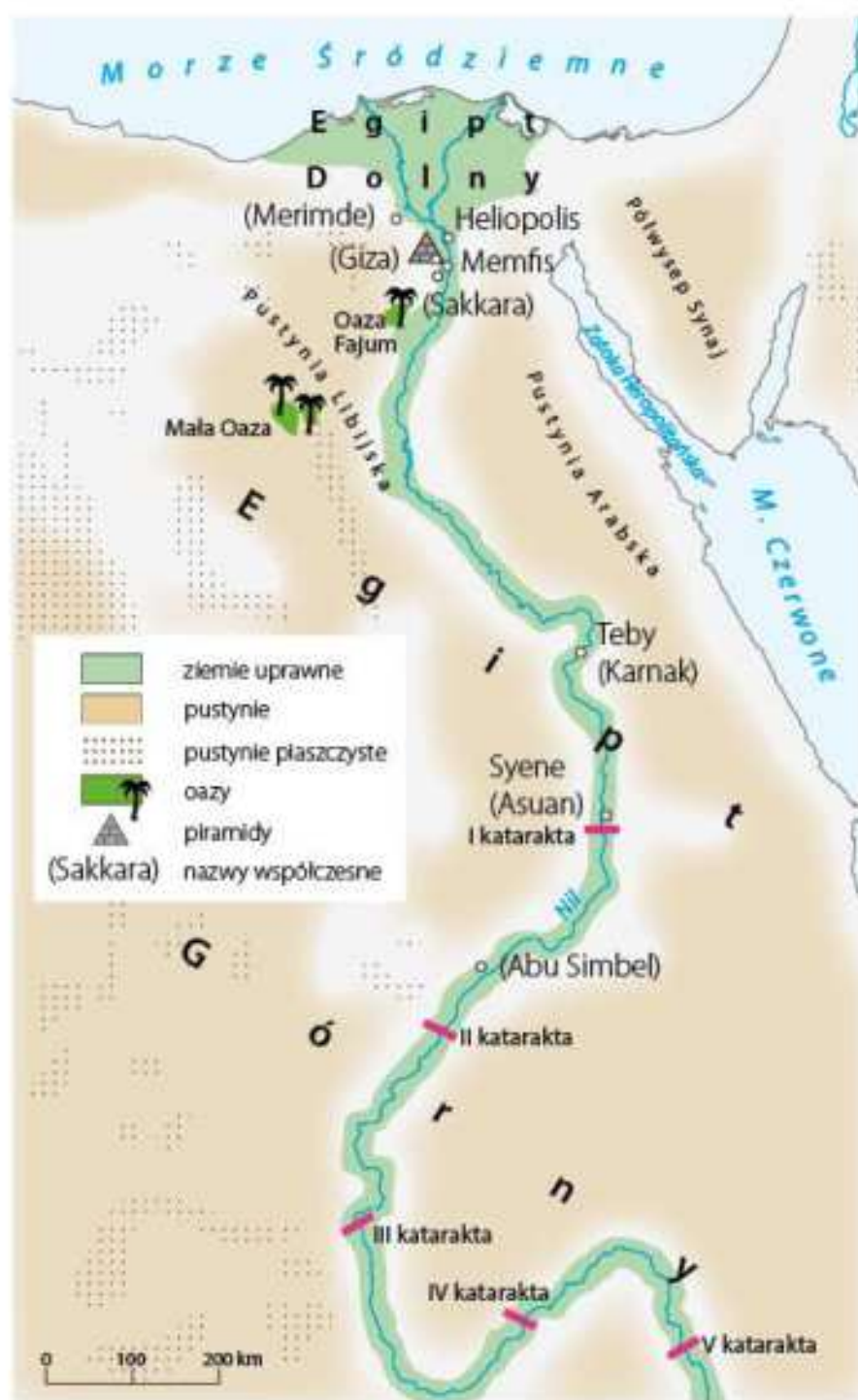
◀ system irygacyjny

Starożytny Egipt nazywano „**darem Nilu**”. Każdego roku od lipca do października olbrzymia rzeka niosła swoje wody z Afryki Środkowej, pozostawiając po okresie przyborów żyzny muł i szczątki roślin. Pod uprawę nadawały się gleby znajdujące się w obrębie **wąskiego pasa terenów wzdłuż Nilu** (o szerokości od kilku do 25 km) oraz **delta**, którą rzeka tworzyła u ujścia. Jej szerokość była nieporównanie większa – wynosiła około 250 km. Ponadto do zamieszkania nadawały się nieliczne rozsiane na pustyni oazy. Na pozostałych obszarach rozpościerała się pustynia. Pod tym względem Egipt różnił się od Mezopotamii, na terenie której dolina dwu rzek tworzyła o wiele rozleglejszą przestrzeń zdatną do zasiedlenia.

Malowidło przedstawiające chłopskie małżeństwo zbierające łodygi papirusu, XIII w. p.n.e.

Papirus rosnący na podmokłych terenach wzdłuż rzeki był gatunkiem trzciny. Znalazł szerokie zastosowanie – nie tylko jako materiał do pisania, z którym kojarzy się ta nazwa. Wykorzystywano go też do produkcji łodzi, mebli czy koszy. Nil stanowił dla mieszkańców Egiptu ponadto źródło pokarmu – ryb, które spożywano w bardzo dużych ilościach. Polowania odgrywały natomiast niewielką rolę w zdobywaniu pożywienia. Egipcjanie byli ludem rolniczym, a ich produkcję rolną cechowała różnorodność. Uprawiali takie rośliny, jak: proso, pszenica, jęczmień, groch, soczewica, oliwki i wiele innych. Ponadto hodowali bydło, świnie, kozy, owce, gęsi.

Obszar, na którym rozwijała się cywilizacja starożytnego Egiptu

Egipt dzielił się na Dolny i Górny. **Egipt Dolny** to obszar **delty** – sama północ kraju. Dalej, na południe od Memfis, rozciągał się **Egipt Górny**. Rzeka stanowiła główny szlak komunikacyjny. U jej brzegów powstawały ośrodki miejskie, pałace i świątynie. Egipt sięgał początkowo pierwszej **katarakty** (zespołu progów skalnych na rzece) – odległej o blisko 1000 kilometrów od ujścia Nilu. Kolejne katarakty, znajdujące się dalej na południe, a więc w górę nurtu rzeki, były obejmowane granicami państwa wraz z jego dalszym rozwojem terytorialnym.

Podobnie jak Mezopotamia, Egipt był pozbawiony wielu podstawowych **surowców**. Uzyskiwał je dzięki rozwiniętej wymianie handlowej lub poprzez wyprawy wojenne przynoszące bogate łupy oraz narzucające pokonanym ludom obowiązek dostarczania Egipcjanom różnych towarów. Do kraju nad Nilem konieczne było sprowadzanie czasem z odległych krain takich surowców, jak: drewno, kość słoniowa oraz metale, na przykład miedź, czy metale szlachetne, jak złoto. Ten ostatni kruszec wydobywano także w Egipcie, jednak w niedostatecznej ilości. Egipcjanie eksportowali z kolei wyroby rzemiosła, zwłaszcza produkty z lnu

i trzciny. Naczynia srebrne, złote i ceramiczne zarówno przywożono do Egiptu, jak i z niego wywożono. Egipcjanie handlowali głównie z leżącą na południe od ich państwa Nubią oraz z krajami Żyznego Półksiężyca.

Ćwiczenie

Scharakteryzuj położenie geograficzne Egiptu.

Ukształtowanie się państwa i społeczeństwa egipskiego

hierarchia społeczna

Mieszkańcy doliny Nilu stworzyli złożoną organizację społeczną opartą na podziale zadań, wymianie dóbr i rozbudowującej się stopniowo **hierarchii społecznej**. Wzrastała przede wszystkim rola osób odpowiedzialnych za utrzyma-

nie systemu irygacyjnego oraz pozycja kapłanów i wojskowych przywódców. **Kapłani** posiadali wiedzę o mechanizmach przyptywów Nilu. Zgodnie z wiarą mieszkańców Egiptu przyptywy zależały od woli bogów, których modłami błagano o życiodajne wylewy. **Wodzowie** chronili urodzajne tereny i ich mieszkańców przed napaściami koczowniczych plemion z pustyni. Ludzie jednoczyli się wokół Nilu, dzięki czemu Egipt szybciej niż Mezopotamia przekształcał się w jednolity organizm państwowy.

Hierarchia – porządek oparty na uszeregowaniu jakichś elementów według określonego kryterium, np. ważności, zależności. Hierarchia to także grupa ludzi sprawująca władzę w jakiejś organizacji.

Najpierw wykształciły się dwa państwa – Egipt Dolny i Górny. **Pod koniec IV tysiąclecia p.n.e.**, prawdopodobnie w wyniku podboju delty przez władcę Górnego Egiptu Narmera, cały kraj został **zjednoczony**. Już w pierwszych stuleciach dziejów historycznego Egiptu – w **okresie wczesnodynastycznym** – ukształtował się charakterystyczny dla tego kraju system państwowy i społeczny. Oparty był na silnej, centralnej władzy monarchy – **faraona** – i hierarchii społecznej. Inaczej niż w Mezopotamii, nie doszło do rozwoju odrębnych, małych miast-państw. W okresie Starego Państwa (ok. 2675–2170 r. p.n.e.), którego stolicą było Memfis, utrwaliły się specyficzne cechy cywilizacji egipskiej, decydujące o jej odrębności i niepowtarzalności. Wtedy też powstały budowle, które stały się najbardziej rozpoznawalnym symbolem Egiptu – **piramidy w Gizie**.

◀ zjednoczenie Egiptu

W okresie **Średniego Państwa** (2000–1760 r. p.n.e.) umocniła się międzynarodowa pozycja Egiptu. Poprzez podboje Egipt zapewniał sobie dostęp do surowców i zabezpieczał szlaki handlowe. Największy zasięg terytorialny państwo egipskie osiągnęło w okresie **Nowego Państwa** (1565–1085 r. p.n.e.). **W XV w. p.n.e.** pod jego władzą znalazła się Palestyna i nadmorska część Syrii. Na południu Egipt sięgnął po V kataraktę, podbijając na kilkaset lat Nubię. Kraj dominował politycznie oraz gospodarczo, a elementy jego kultury przyswajano sobie na pobitych terenach.

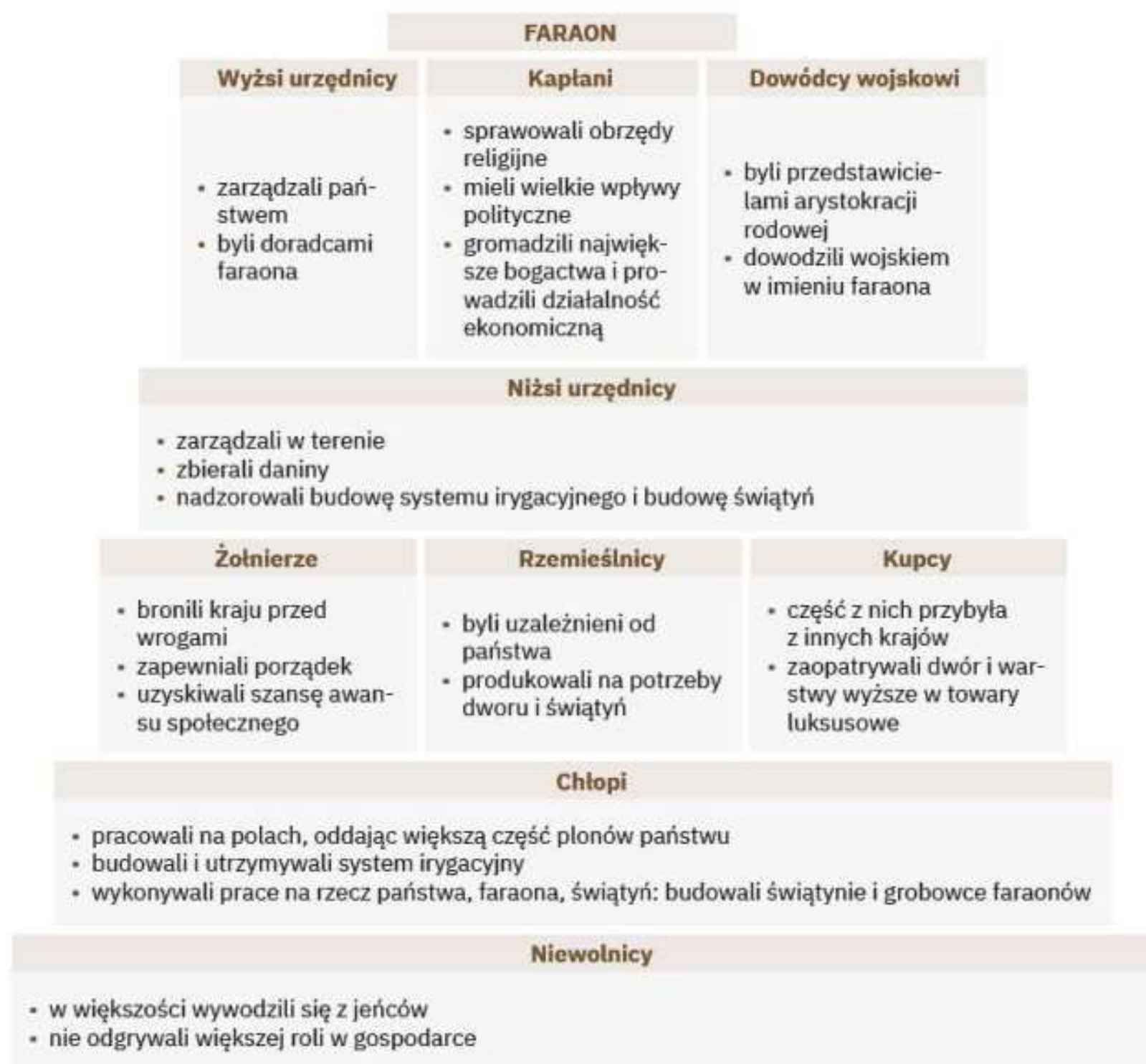

Największe zagrożenie, które niemal doprowadziło do upadku państwa, nadciągnęło **na początku XII w. p.n.e.** W granice Egiptu starały się wdrzeć od

zachodu plemiona Libijczyków, a od wschodu – **Ludy Morza**. Określenie Ludy Morza zostało przez Egipcjan nadane grupie najeźdźców przybyłych z Bałkanów, którzy podbijali państwa leżące na wschodnich wybrzeżach Morza Śródziemnego. Ich najazdy zmieniły rzeczywistość polityczną Bliskiego Wschodu. O ich pochodzeniu wiadomo niewiele, poza tym, że byli zapewne **Indoeuropejczykami**. Egipcjanie zwyciężyli w bitwie lądowej i morskiej, które rozegrały się u wschodniej odnogi ujścia Nilu. Jednak dawnej potęgi już nie odzyskali.

Indoeuropejczycy – grupa ludów posługujących się spokrewnionymi ze sobą językami, wywodząca się prawdopodobnie ze wschodnich krańców Europy, na północ od Kaukazu. Rozprzestrzenili się na tereny Europy i Azji, a na początku II tysiąclecia p.n.e. dotarli na Bliski Wschód, gdzie konkurowali z dominującymi tu dotąd ludami semickimi.

Schemat hierarchii społecznej w Egipcie

Ćwiczenie

Na podstawie schematu ukazującego hierarchię społeczną starożytnego Egiptu omów pozycję i znaczenie poszczególnych warstw społecznych w kraju.

Władza faraona miała charakter despotyczny – **nie była formalnie niczym ograniczona**. Były to zarazem **rządy teokratyczne**, gdyż w przekonaniu Egipcjan władca wypełniał bezpośrednio wolę bogów i pośredniczył pomiędzy nimi a ludźmi. W pewnych okresach faraona uznawano zresztą za żywego boga, w innych uważano go za boskiego syna, który sam stanie się bogiem po śmierci. Panowanie faraona było więc wprost powiązane z religią, a on sam sprawował najwyższe funkcje kapłańskie. System rządów miał charakter **scentralizowany**. Faraon ustanawiał prawo, decydował o losie swoich poddanych, wyznaczał urzędników i dowódców wojskowych. Przynajmniej w teorii, decydował o wszystkich dziedzinach życia społecznego. Władzę opierał na **wyższych warstwach** posiadających dominującą pozycję w społeczeństwie: kapłanach, urzędnikach oraz wojsku.

◀ **rządy teokratyczne**

◀ **rola kapłanów i urzędników**

Władza faraonów na przestrzeni 3000 lat nie zawsze była absolutna. Miały też miejsce bunt i przypadki usuwania władców z tronu. W niektórych okresach znaczenie **kapłanów** wzrastało tak bardzo, że mogli podporządkować sobie panującego faraona. Niejednokrotnie decydowali o obsadzie tronu, a czasem sami na nim zasiadali.

Płaskorzeźba przedstawiająca faraona Echnatona z żoną i córkami, ok.1350 p.n.e., Muzeum Egipskie w Berlinie

Widoczne na płaskorzeźbie wyobrażenie słońca, którego promienie są zakończone dłońmi, to przedstawienie czczonego przez Echnatona boga Atona. Władca nie tylko dokonał reformy religijnej, lecz także zmienił obyczaje oraz wpłynął na kanon sztuki obowiązującej w jego kręgu kulturowym. Odszedł od sztywnego kanonu egipskich dzieł plastycznych, każąc ukazywać siebie w sposób realistyczny i naturalny, nie lękając się nawet brzydoty. W tym wypadku został przedstawiony w przepięknej czułości scenie rodzinnej. Wkrótce po śmierci faraona również te jego nowatorskie pomysły zostały odrzucone.

- próby reform ▶ Ścieranie się ambicji i interesów faraona oraz warstwy kapłańskiej szczególnie wyraźnie widać na przykładzie wydarzeń, które rozegrały się w XIV w. p.n.e. Faraon **Echnaton**, podobnie jak jego ojciec, pozostawał w konflikcie z kapłanami najpotężniejszej świątyni Egiptu – ośrodka **kultu najwyższego boga – Amona-Re w Tebach**. Przewodzili oni stronnictwu grupującemu przedstawicieli starych uprzywilejowanych rodów. Faraon zmierzał do umocnienia swojej pozycji i wprowadzenia na najwyższe stanowiska państwowe oddanych mu ludzi. Zwrócił się przeciwko kapłanom, ogłaszając zaprowadzenie w kraju **nowej religii – kultu Atona** i zamknięcie świątyń innych bogów. Chcąc podkreślić zerwanie ze starym porządkiem, wybudował nową stolicę państwa. Swoje poczynania opierał na silnej armii.
- Tutenchamon ▶ Po śmierci Echnatona jego następca **Tutenchamon** ugiął się jednak przed potęgą kapłanów, odszedł od reformatorskich koncepcji poprzednika i przywrócił znaczenie kapłanom Amona z Teb. Choć zmarł w młodym wieku (nie dożył 20. roku życia) i nie zapisał się szczególnymi czynami w dziejach Egiptu, pozostaje dziś najbardziej znanym spośród faraonów. Przyczyną tego jest fakt, że jego grobowiec – w odróżnieniu od innych – nie został ograbiony w starożytności i dotrwał do XX w. Dzięki temu odkryte wówczas niebywałe bogactwo i arcyzm zgromadzonych w nim przedmiotów są dziś powszechnie znane.

Wierzenia religijne

- politeizm ▶ Religia Egipcjan miała charakter **politeistyczny**. Wierzyli oni w wielu bogów, którzy spełniali różne funkcje w świecie nadprzyrodzonym oraz odpowiadali za poszczególne dziedziny życia ludzkiego. Wielką rolę w egipskich wierzeniach odgrywała zarazem idea **boga najwyższego** – stwórcy świata, źródła panującego w nim porządku oraz władzy faraona. Takim bogiem był **Re** (bądź Ra) – bóg słońca. Utożsamiano z nim niekiedy **Amona** – uosobienie sił natury, boga urodzaju i dawcę nowego życia. Takie łączenie dwóch bóstw w jedno było charakterystyczne dla myślenia religijnego Egipcjan. Faraona identyfikowano najczęściej z **Horusem** – bogiem nieba i opiekunem Egiptu – oraz z **Ozyrysem** – władcą podziemnego świata i sędzią zmarłych, który symbolizował również odrodzenie sił życiowych przyrody. Egipcjanie wierzyli, że to Ozyrysowi zawdzięczają coroczne wylewy Nilu i wegetację roślinności. Jego żona **Izyda** była patronką magii i boginią miłości, czczoną jako wzorowa matka oraz opiekunka rodzin. **Set** – bóg burzy, pustyni i obcych ziem – stanowił uosobienie zła i chaosu. Wedle mitologii egipskiej został on pokonany przez Horsa w walce o panowanie nad światem.
- Egipcjanie wyobrażali sobie bogów najczęściej pod postacią **zwierząt** lub **ludzi ze zwierzęcymi głowami**. Re był przedstawiany z głową sokoła zwieńczoną dyskiem słonecznym, Set – z głową nieokreślonego, fantastycznego zwierzęcia, Horus – z głową sokoła. Izyda miała twarz ludzką, jedynie zwieńczoną rogami krowy, pomiędzy którymi znajdowała się tarcza słoneczna.
- idea życia pośmiertnego ▶ W myśleniu religijnym Egipcjan centralne miejsce zajmowała idea **życia pośmiertnego**. Dusza człowieka miała istnieć po śmierci tak długo, jak przetrwa

ciało, które pozostawało jej siedzibą. Wierzano, że życie w zaświatach można zapewnić tylko człowiekowi, którego **ciało zostanie utrzymane w dobrym stanie**. Jednak zabezpieczenie zwłok przed rozkładem było kosztowne i niewiele osób mogło sobie na nie pozwolić. Ciała faraonów, wyższych kapłanów i dostojników poddawano starannemu i złożonemu procesowi **mumifikacji**. Mumie umieszczano w grobowcach, do których wkładano także przedmioty mające służyć zmarłemu po śmierci.

Mumifikacja – proces zabezpieczenia zwłok przed rozkładem. Najpierw usuwano z ciała wnętrzności, następnie moczone ciało w roztworze soli i pokrywano je żywicą. Tak przygotowane zwłoki owijano szczelnie paskami lnianej tkaniny. Na głowę nakładano maskę z podobizną zmarłego. Na koniec mumię umieszczano w bogato zdobionym sarkofagu.

Los duszy zmarłego rozstrzygał się ostatecznie dopiero w świecie podziemnym na **sądzie Ozyrysa**. Bogowie wystłuchiwali wówczas zmarłego i oceniali czyny popełnione przez niego wobec bogów i ludzi za życia. Zmarłymi opiekował się i towarzyszył im w pośmiertnej drodze bóg z głową szakala – **Anubis**. To on kładł serce zmarłego na szali wagi wskazującej wyrok. Gdy był on pomyślny, duszę czekała szczęśliwość w zaświatach. W przeciwnym razie rzucono ją na pożarcie potworowi. Jednak nie tylko moralność zmarłego decydowała o przebiegu procesu. Aby uzyskać swój cel, musiał on także znać odpowiednie formuły magiczne i posiadać amulety. Ponadto za duszę zmarłego musieli się modlić kapłani. Wiedzę na ten temat zawierają spisywane od początków Nowego Państwa **Księgi umarłych**.

Fragment Księgi umarłych przedstawiający ceremonię „otwarcia ust” kończącą przygotowania do pochówku, ok. 1300 r. p.n.e.

Ceremonia „otwarcia ust” przeprowadzana przez kapłanów za pomocą specjalnych świętych narzędzi miała przywrócić zmarłemu zdolności pożywiania się i mówienia w zaświatach. Główną rolę odgrywał w niej kapłan odziany w skórę lamparta. Mumię zmarłego opiekuńczymi ramionami otacza Anubis. Za jego plecami ukazano stelę, jaka była umieszczana w pobliżu grobowca – u jej szczytu znajduje się wyobrażenie zmarłego wielbiącego Ozyrysa, a poniżej zapisano formuły przebłagalne. W dolnej partii ukazano ofiarę składaną z nogi cielaka.

Źródło historyczne

Fragmenty spowiedzi zmarłego z *Księgi umarłych*

Nie popełniłem kłamstwa ni fałszu wobec ludzi. Nie obchodziłem się źle ze swoimi. [...] Nie czyniłem tego, co jest wstrętne Bogu. Nie oskarżałem sługi przed panem jego, nie głodziłem nikogo. Nie wyciskałem nikomu leż. Nie zabijałem. Nie rozkazywałem drugiemu zabijać. Nie sprawiałem nikomu cierpienia. Nie umniejszałem potraw ofiarnych w świątyniach. Nie umniejszałem chlebów ofiarnych bogom. Nie popełniałem rozpusty w miejscu czystym należącym do boga miejskiego. [...] Nie odbierałem mleka od ust dziecka. Nie spędzałem bydła moich sąsiadów z pastwiska. Nie łowiłem ptaków należących do bogów. Nie łapałem ryb w jeziorach ich. Nie tamowałem wody w czasie jej. Nie zagrażałem tamą wody płynącej dokąd powinna. [...] Nie powstrzymywałem żadnego boga od tego, co mu się należy. Jestem czysty, jestem czysty, jestem czysty.

J. Wolski, *Teksty źródłowe do nauki w szkole*, nr 1, *Starożytny Wschód*, Warszawa 1959, s. 11.

Ćwiczenie

1. Wskaż zasady moralne, które obowiązywały starożytnych Egipcjanin wobec innych osób oraz wobec bogów.
2. Na podstawie tekstu źródłowego oraz informacji zawartych w podręczniku określ, jakie dziedziny życia były kluczowe dla społeczeństwa egipskiego.

świątynie ► W Egipcie znajdowało się wiele wspaniałych **świątyń**, w których odprawiano obrzędy religijne i uroczystości ku czci bogów. Poszczególnych bogów czczono w odrębnych przybytkach kultu. Świątynie konkurowały często ze sobą o wpływy i bogactwa. Wstęp do nich mieli jedynie kapłani i faraon. Zwykli ludzie mogli zobaczyć posągi bogów jedynie podczas procesji odbywających się w trakcie świąt. Kapłani przyjmowali składane dary, dbali o święte posągi i odprawiali obrzędy, które miały zapewnić ludziom przychylność ze strony bogów. Powszechnie uważano, że tylko kapłani mogą się kontaktować z bogami, co pozwalało im żądać posłuszeństwa nawet od osób stojących wysoko w społecznej hierarchii.

Kultura i osiągnięcia cywilizacyjne Egipcjan

majestatyczne budowle ►

W starożytnym Egipcie podstawowym budulcem służącym do wznoszenia ważniejszych budowli był **kamień**. Dlatego mogły się one zachować do naszych czasów – w przeciwieństwie do mezopotamskich. Egipska sztuka miała charakter **monumentalny**, a ogrom zabytków do dziś budzi podziw. Sztuka wiązała się przede wszystkim ze świątyniami, grobowcami oraz pałacami faraona. Jednak tematyka podejmowana w dziełach pełniących funkcje religijne czy też reprezentacyjne była niezwykle różnorodna i dostarcza wielu informacji także o życiu codziennym mieszkańców Egiptu. Na przykład grobowce wyposażano w przedmioty osobiste należące niegdyś do zmarłego, natomiast ściany bogato

zdobiono malowidłami ukazującymi powszednie, prozaiczne czynności. Wynikało to z przekonania, że życie pośmiertne niewiele się różni od rzeczywistości otaczającej człowieka na tym świecie.

Piramida Chefrena i Wielki Sfinks w Gizie, XXVI w. p.n.e.

Piramidy wznoszono dla faraonów jako ich grobowce w okresie Starego i Średniego Państwa. Ukryta wewnątrz komora grobowa miała zapewnić spokój ciału zmarłego. Z piramidami były połączone budynki świątynne, gdzie oddawano cześć zmarłemu faraonowi. W okresie Nowego Państwa zaprzestano budowy piramid, a grobowce władców wykuwano w skale (np. w Dolinie Królów w Tebach). Piramida Chefrena (druga co do wielkości po piramidzie Cheopsa) liczy obecnie 136 m wysokości. Aby wznosić tak wielkie budowle, konieczna była praca setek tysięcy ludzi, doskonały system zarządzania i zaawansowana wiedza inżynieryjna. Obok piramidy przedstawionej na zdjęciu znajduje się rzeźba Sfinksa (73 m długości i 20 m wysokości) wykuta w monolicie skalnym będącym pozostałością po kamieniołomie. Przedstawia ona leżącego lwa, prawdopodobnie z twarzą faraona Chefrena.

Egipskie **sztuki plastyczne** ukazywały bogów i faraonów, a także ludzi przy pracy, płynące łodzie i rzeczne ptactwo. Odznaczają się dużą **dbałością o szczegóły** i **realizmem przedstawienia**. Zarazem jednak Egipcjcy rzeźbiarze i malarze przestrzegali pewnych zasad – **kanonu**, który obowiązywał przez wiele stuleci. Na przykład ciała mężczyzn malowano kolorem ciemnobrązowym, a kobiet znacznie jaśniejszym, często na żółto. Sylwetkę stojącą lub kroczącą przedstawiano tak, że twarz była widziana z boku (przy czym oko od przodu), barki i górna część tułowia z przodu, ale dolna jego część i nogi znów z boku. Zwłaszcza postać faraona musiała być przedstawiona w sposób szczególny – zawsze był on młody i piękny, a jego sylwetka większa niż sylwetki innych ludzi. Wielkość postaci z reguły odpowiadała ich pozycji społecznej.

◀ sztuki plastyczne

Scena polowania w delcie Nilu. Malowidło z grobowca Nebamuna w Dolinie Królów w Tebach, ok. 1350 r. p.n.e.

Popiersie Nefretete (XIV w. p.n.e.) na niemieckim znaczku pocztowym

Nefretete była żoną Echnatona – twórcy nieudanej wielkiej reformy religijnej z XIV w. p.n.e. Jej wizerunki były czczone za życia małżonków, a później niszczone przez ich politycznych przeciwników. Przedstawione na ilustracji popiersie zostało odkryte przez niemieckiego archeologa w 1912 r. i dziś znajduje się w muzeum w Berlinie. Należy ono do najstarszych wyobrażeń twarzy kobiecej w rzeźbie. Jest uważane za jedno z najpiękniejszych w dziejach całej sztuki antycznej.

Scentralizowane państwo egipskie potrzebowało **pisma**, którym posługiwali się **kaptani** i **urzędnicy**. Pozwalało ono na zarządzanie wieloma dziedzinami życia społecznego, a także umożliwiało rozwój **literatury religijnej** (święte teksty, modlitwy, zaklęcia magiczne) i **świeckiej** (przypowieści, bajki, listy, wiersze miłosne). Pismo egipskie narodziło się **na początku III tysiąclecia p.n.e.** Jego najstarszą formą były **hieroglify**, mające charakter znaków obrazkowych. Służyły one do zapisywania w kamieniu świętych tekstów oraz relacji o zwycięstwach faraona. Pismo hieroglificzne obejmowało około 700–800 znaków. Jego **uproszczona** forma, tzw. pismo **hieratyczne**, służyła urzędnikom do codziennego użytku. W VII w. p.n.e. pismo hieratyczne zostało wyparte przez prostsze od niego **pismo demotyczne (ludowe)**, szeroko stosowane między innymi w administracji, handlu i korespondencji. Podstawowym materiałem, na którym umieszczano znaki, był **papirus**. Sporządzano go z włókien bagiennej rośliny o tej samej nazwie. Układano je naprzemiennie, łączono klejem i mocno ubijano. Powstałe w ten sposób arkusze łączono w długie zwoje. Pisano na nich, używając pędzelka z trzciny oraz czarnego atramentu.

Hieroglify egipskie wykute w kamieniu oraz pismo hieratyczne na papirusie, ok. 1600 r. p.n.e.

Egipcjanie uzyskali bardzo wysoki stopień **wiedzy medycznej**. W dużej mierze przyczyniła się do tego ich religia nakazująca zabezpieczanie ciał przed rozkładem. Umiejętność mumifikacji wiązała się z poznawaniem anatomii człowieka.

Egipcjanie dobrze orientowali się w działaniu narządów wewnętrznych, potrafili w celach leczniczych dokonać otwarcia czaszki (trepanacja), leczyć złamania kości i stosować środki znieczulające.

W starożytnym Egipcie wiedza z zakresu **matematyki** i **astronomii** była na wysokim poziomie. W dziedzinie geometrii Egipcjanie potrafili obliczać pola powierzchni figur oraz objętości brył. Pozwoliło im to na wznoszenie monumentalnych świątyń i piramid. Najstarsza zachowana piramida pochodzi z XXVII w. p.n.e. i jest dziełem Imhotepa – wysokiego urzędnika faraona i pierwszego architekta, którego imię przetrwało do dziś (w 2000 lat po swojej śmierci zaczął być czczony jako bóstwo). Czas liczono według **kalendарza słonecznego**, opartego na zmienności pór roku (i wylewów Nilu), w którym rok został podzielony na 365 dni. Przejęty przez Rzymian w I w. p.n.e., a następnie zreformowany na polecenie papieża w XVI w. n.e., jest on podstawą naszego kalendarza.

PYTANIA I POLECENIA

1. Przedstaw podobieństwa i różnice w warunkach naturalnych panujących w Mezopotamii oraz Egipcie. Jaką rolę odegrał Nil w rozwoju organizacji społecznej i cywilizacji Egiptu?
2. Wyjaśnij, jakie znaczenie w państwie przypisywano faraonowi oraz kapłanom. Jakie były podstawy ich władzy?
3. Scharakteryzuj wierzenia starożytnych Egipcjan oraz ich praktyki religijne związane z pochówkiem i życiem pośmiertnym.
4. Przyjrzyj się jeszcze raz zamieszczonym w rozdziale ilustracjom. Na podstawie tych ilustracji oraz informacji zawartych w tekście przedstaw podstawowe cechy sztuki egipskiej.
5. W internecie oraz literaturze popularnonaukowej znajdź informacje na temat egipskich zabytków znajdujących się w następujących miejscach: Abu Simbel, Teby (Dolina Królów, Luksor, Karnak) i Memfis wraz z Sakkarą, Gizą oraz Dahszur. Przygotuj prezentację na ich temat.
6. Przygotuj referat na temat „Władza i społeczeństwo w starożytnym Egipcie”. Wskaż w nim elementy, które – twoim zdaniem – mogły wpływać na stabilność systemu społecznego, a także te, które stanowiły źródło konfliktów. Uzasadnij swoje zdanie.
7. Sporządź w zeszycie tabelę przedstawiającą podział dziejów starożytnego Egiptu na epoki. Przypisz najważniejsze wydarzenia, a także zabytki sztuki przedstawione w rozdziale do poszczególnych epok. W razie potrzeby poszukaj dodatkowych informacji w internecie.
8. Poszukaj w literaturze popularnonaukowej więcej informacji na temat reformy religijnej wprowadzonej przez faraona Echnatona. Dlaczego niektórzy historycy uważają, że wierzenia, jakie starał się wprowadzić, były bliskie monoteizmowi?

9. Wskaż osiągnięcie cywilizacyjne starożytnych Egipcjan, które uważasz za szczególnie ważne i oryginalne. Uzasadnij swoją opinię.

PODSUMOWANIE LEKCJI

- s. 43 ▶ Rozwój osadnictwa w **starożytnym Egipcie** odbywał się w rejonie wąskiego pasa żyznej ziemi przebiegającego wzdłuż Nilu oraz w jego delcie.
- s. 44 ▶ Społeczeństwo egipskie miało **hierarchiczny charakter**. Ogromna część pracy wykonywanej przez warstwy niższe, zwłaszcza chłopów oraz niewolników, była podporządkowana potrzebom faraona i jego dworu.
- s. 45 ▶ Na przełomie IV i III tysiąclecia doszło do **zjednoczenia Egiptu** oraz scentralizowania władzy w państwie pod rządami faraona.
- s. 47 ▶ **Rządy w Egipcie** były sprawowane w sposób despotyczny i teokratyczny. Pełnia władzy spoczywała w rękach faraona, uważanego przez poddanych za boga na ziemi oraz pośrednika między nimi a ludźmi.
- s. 47 ▶ Niezwykle ważną rolę w społeczeństwie egipskim odgrywali **kapłani oraz wyżsi urzędnicy**.
- s. 48 ▶ Religia wyznawana przez Egipcjan miała charakter **politeistyczny**. Oddawano cześć liczным bogom, których uważano za opiekunów wielu dziedzin życia.
- s. 48 ▶ Na rozwój myślenia religijnego wpłynęła **idea życia pośmiertnego**. Aby duszy zmarłego zapewnić nieśmiertelność, podejmowano wiele zabiegów mających uchronić ciało od rozkładu, takich jak: mumifikacja, odprawianie rytuałów oraz modłów.
- s. 50 ▶ Egipcjanie wzniesli wiele **majestatycznych budowli**. Należą do nich m.in. kamienne świątynie, pałace, posągi, a także ogromne grobowce w formie piramid.
- s. 52 ▶ Do **wielkich osiągnięć starożytnych Egipcjan** można zaliczyć: opanowanie pisma (hieroglify i uproszczone pismo hieratyczne), postępy w sztuce inżynieryjnej, rozwój wiedzy medycznej, matematycznej i astronomicznej – opracowanie kalendarza słonecznego.

4. Izraelici i ich religia – judaizm

NA TEJ LEKCJI:

- przeczytasz o początkach państwa Izraelitów;
- poznasz religię monoteistyczną, jaką jest judaizm;
- dowiesz się, kim byli Fenicjanie i co osiągnęli.

Początki organizacji społecznej i państwowej Izraelitów

Krajiną, na której obszarze nastąpił rozwój państwa **Izraelitów (Hebrajczyków)**, była leżąca nad Morzem Śródziemnym **Palestyna**. Ludność ta stanowiła wcześniej (ok. 1600–1200 r. p.n.e.) **luźny związek plemion prowadzących koczowniczy tryb życia**. Ich najstarsze dzieje nie są znane współczesnym badaczom. W II tysiącleciu p.n.e. przemieszczali się prawdopodobnie po terytorium Mezopotamii. Najpóźniej **pod koniec XIII w. p.n.e.** Izraelici osiedli na południowym obszarze krainy **Kanaan** (były to tereny na wschodnim wybrzeżu Morza Śródziemnego), po załamaniu się kanaańskich miast-państw, które nastąpiło w wyniku najazdów Ludów Morza. Obszar geograficzny, który zamieszkali, został później nazwany Palestyną.

Na ziemiach tych toczyły się ciągłe konflikty wstępujące pomiędzy miejscową ludnością a nowymi przybyszami, pośród których znajdowali się nie tylko Hebrajczycy, lecz także inne wrogie im ludy. Ich najgroźniejszymi wrogami byli wówczas **Filistyni**, prawdopodobnie będący jednym z Ludów Morza, który pod koniec epoki brązu podbił obszar Palestyny. Nieustanne walki skłoniły plemiona Hebrajczyków do zjednoczenia się wobec zagrożenia, a wreszcie obrania najwyższego przywódcy – **króla**. Według tradycji miało to nastąpić w **2. połowie XI w. p.n.e.** Poczynając **od około 1000 r. p.n.e.**, królestwo ich umacniało się pod przywództwem dwóch kolejnych monarchów: **Dawida i Salomona**. Pierwszy z nich zdobył i uczynił swoją stolicą **Jerozolimę**. Jego syn Salomon wybudował tam świątynię (**Świątynia Salomona** zwana jest też Pierwszą Świątynią) – ośrodek, który stał się centrum życia religijnego i symbolem jedności całego ludu.

Król Dawid grający na lirze – mozaika z synagogi w Gazie (Palestyna) pochodząca z początku VI w. n.e. oraz rekonstrukcja Świątyni Salomona w Jerozolimie

rozpad królestwa
Salomona

Pod względem politycznym jedność ta okazała się jednak krótkotrwała i została zerwana wraz ze śmiercią Salomona **około 930 r. p.n.e.** Jego **królestwo** rozpadło

Królestwa Judei i Izraela

niewola babilońska

imperium perskie

się na **dwa mniejsze państwa: Izrael** (na północy) z późniejszą stolicą Samarią oraz **Judeę** (południe) ze stolicą w Jerozolimie. W drugim z tych królestw władzę dziedziczyli kolejni potomkowie Dawida. Judeę zamieszkiwały dwa spośród dwunastu plemion Hebrajczyków. Było wśród nich plemię Judy, którego nazwa zaczęła wkrótce oznaczać ogół mieszkańców Judei, a w późniejszych czasach – wszystkich Hebrajczyków. Poprzez łacinę (*Iudaei*) słowo to przeszło do języków współczesnych (angielskie: *Jews* czytaj: džus; niemieckie: *Juden*, polskie: **Żydzi**).

Przez następne 800 lat dwa kraje, na jakie rozpadło się królestwo Dawida i Salomona, pozostały rozdzielone. Swoją niepodległość utrzymały przy tym tylko przez pewien czas. Jako pierwszy upadł **Izrael – podbity przez Asyrię w 722 r. p.n.e.** **Judea** natomiast w okresie panowania asyryjskiego w Palestynie nie doznała większych strat i cieszyła się częściową swobodą, a z czasem odzyskała całkowitą niezależność. Jej podboju dokonał dopiero **król Babilonii Nabuchodonozor II w 586 r. p.n.e.** Zburzono wówczas świątynię Salomona, a mieszkańców kraju przesiedlono do Mezopotamii. W ten sposób rozpoczął się trwający pół wieku okres tzw. **niewoli babilońskiej**. Zakończył się wraz z upadkiem Babilonii podbitej przez Persów. W 538 r. p.n.e. Żydzi wygnani z Judei uzyskali od króla perskiego Cyrusa II prawo powrotu do ojczystego kraju. Część z nich wróciła do Palestyny i odbudowała świątynię w Jerozolimie (**Druga Świątynia**), a inni pozostali w Mezopotamii. Jednak ani Judea, ani Izrael nie odrodziły się już jako odrębne państwa. Ich ziemie stały się **częścią imperium perskiego**.

Religia judaistyczna

judaizm ► **Judaizm** (wyznanie mojżeszowe, religia żydowska) w odróżnieniu od innych wierzeń tej epoki był religią monoteistyczną. Wywodzi się z niego chrześcijaństwo. Wywarł on też znaczny wpływ na islam. Z tych względów stanowi jedno z najważniejszych źródeł współczesnej tradycji kulturowej. Święta księga judaizmu – **Biblia hebrajska** (Stary Testament – wedle określenia chrześcijan) – po-

Biblia hebrajska

wstawiała między VIII a I w. p.n.e. Jednak opierała się na o wiele starszych przekazach. Jak się wydaje, podstawowe założenia judaizmu ukształtowały się już w epoce królów Dawida i Salomona.

Biblia zawiera opowieści (o niepotwierdzonej przez historyków prawdziwości) o najdawniejszych dziejach Hebrajczyków. Ich praojcem miał być **Abraham**, który na wezwanie Boga opuścił mezopotamskie miasto Ur. Udał się wraz z rodziną **do Kanaan**, a Bóg zawarł z nim **przymierze** – obiecał, że będzie miał liczne potomstwo, a ziemia ta stanie się ojczyzną jego ludu. Wnuk Abrahama, **Jakub**, odnowił przymierze z Bogiem, po czym **otrzymał imię Izrael**, od którego wzięt nazwę cały lud Izraelitów. Z kolei 12 synów Jakuba dało początek 12 plemionom izraelskim. Jakub przeniósł się z synami **do Egiptu**, gdzie początkowo spotykały ich zaszczyty, jednak z czasem zaczęto ich prześladować. Ich potomkowie prowadzeni przez **Mojżesza** zdecydowali się więc na ucieczkę z Egiptu i powrót do **Ziemi Obiecanej** (Kanaan). W trakcie wędrówki Bóg ukazał się Mojżeszowi na górze Synaj i przekazał mu tablice z **Dziesięcioma Przykazaniami**.

◀ przymierze Boga z Abrahamem

◀ wędrówka Mojżesza

Wyobrażenie Arki Przymierza według opisu zawartego w Biblii

Zgodnie z opisem biblijnym Arka Przymierza była skrzynią zbudowaną do przechowywania kamiennych tablic z Dziesięcioma Przykazaniami, które Mojżesz otrzymał od Boga. Wykonana była z drzewa akacjowego pokrytego złotą blachą. Według tradycji do czasu zbudowania Świątyni Salomona przenoszono ją z miejsca na miejsce. Towarzyszyła Izraelitom zwłaszcza w ich zmaganiach z wrogami, zapewniając zwycięstwo. Umieszczona w Świątyni, stanowiła najwyższą świętość Żydów. Bezpośredni dostęp do niej miał jedynie najwyższy kapłan (arcykapłan). Po zburzeniu Świątyni przez Nabuchodonozora II Arka zaginęła.

Źródło historyczne

Fragment Biblii opisujący drugie powołanie Mojżesza

Bóg rozmawiał z Mojżeszem i powiedział mu: „Jam jest Jahwe. Ja objawilem się Abrahamowi, Izaakowi i Jakubowi jako Bóg Wszechmocny, ale imienia mego, Jahwe, nie objawilem im. Ponadto ustawiłem też przymierze moje z nimi, że im dam kraj Kanaan, kraj ich wędrówek, gdzie przebywali jako przybysze. Ja także usłyszałem jęk Izraelitów, których Egipcjanie obciążyli robotami, i wspomniałem na moje przymierze. Przeto powiedz synom izraelskim: Ja jestem Pan! Uwolnię was od jarzma egipskiego i wybawię was z niewoli, i wyswobodzę was wyciągniętym ramieniem i przez surowe kary. I wezmę sobie was za mój lud, i będę wam Bogiem, i przekonacie się, że Ja, Pan, Bóg wasz, uwolniłem was spod jarzma egipskiego. Potem wprowadzę was do ziemi, którą z ręką podniesioną przysięgłem dać Abrahamowi, Izaakowi i Jakubowi. Dam ją wam na własność. Zaiste. Ja jestem Pan!”

Księga Wyjścia 6, 2–8, Biblia Tysiąclecia, Warszawa 1980.

Ćwiczenie

Na podstawie tekstu źródłowego oraz informacji zawartych w rozdziale wyjaśnij, na czym polegało przymierze zawarte przez Izraelitów z Bogiem i jakie znaczenie miało ono w ich wierzeniach.

Współczesne odtworzenie menoroty – świętego siedmioramiennego świecznika oliwnego ze Świątyni Jerozolimskiej

Menora miała powstać w cudowny sposób w czasie wędrówki Izraelitów przez pustynię po ucieczce z Egiptu. Mojżesz rzucił w ogień złoto, które samo ukształtowało się w kształt menoroty. Stała ona w Pierwszej i w Drugiej Świątyni. Dopiero Rzymianie po zburzeniu Drugiej Świątyni w 70 r. n.e. zabrali menorę jako jeden z łupów. Nie wiadomo, co się z nią później stało. Menora to symbol judaizmu, a także państwa izraelskiego. Na godle państwowym współczesnego Izraela widnieje właśnie menora z gałązkami oliwnymi po bokach i hebrajskim napisem „Izrael” poniżej.

Zgodnie ze współczesną wiedzą judaizm był pierwszą w pełni **monoteistyczną** religią, jaka pojawiła się w historii ludzkości. Żydzi wierzyli w **jedynego Boga** – stwórcę wszystkiego, co istnieje, i źródło najwyższego prawa. Na jego określenie używali słowa JHWH (**Jahwe**). Uważali się za **naród wybrany przez Boga**, będący pod jego opieką od chwili zawarcia przymierza z Abrahamem i ponowienia go przez Jakuba i Mojżesza. Klęski, które ponosili (niewola babilońska, zburzenie świątyni), tłumaczyli karą Jahwe za popełnione przez nich grzechy.

Opinia historyka

na temat znaczenia monoteistycznej religii judaistycznej w życiu społeczno-politycznym Hebrajczyków

Wydaje się, że dość wyjątkowa idea wiary w jednego Boga, stwórcę świata i ludzi, najwyższego sędziego i prawodawcę oraz idea jego szczególnych związków z narodem wybranym kształtowała się stopniowo i u jej podstaw legły podobne przesłanki, które po trzech wiekach rozdrobnienia doprowadziły w końcu XI w. p.n.e. do powstania zjednoczonego królestwa żydowskiego. Wyjątkowość takiej koncepcji, o ile zostałaby przyjęta przez wszystkich Hebrajczyków, znakomicie ułatwiała konsolidację społeczno-polityczną rodzącego się państwa wobec odmienności otaczających go sąsiadów. Jednocześnie wykreowanie jednego boga zbiegłoby się w czasie z pojawieniem się jednego władcy, króla i w sposób jak najbardziej naturalny stwarzałoby rodzącej się monarchii solidne podstawy ideologiczne. Nie przypadkiem Dawid i Salomon włożyli tyle wysiłku w nadanie kultowi państwowemu takiej rangi i rozmachu. Ukoronowaniem działań tego drugiego było powstanie świątyni, która miała zadziwić i onieśmielać nie tylko Żydów, ale i wielu cudzoziemców. [...]

W długim okresie rozwoju doktryny na straży różnych jej aspektów stały trzy instancje: królowie, arcykapłani z całą organizacją świątynną oraz prorocy. Błędy

dwóch pierwszych wzmagały jedynie aktywność i bezkompromisowość proroków. Jednocześnie za sprawą religii nawet po upadku zjednoczonego królestwa żydowskiego postępował proces konsolidacji społeczeństwa, a właściwie dwóch przeciwstawnych sobie społeczeństw – Izraela i Judei. Już jednak relatywnie krótki okres monarchii Dawida i Salomona umożliwił rozwój wśród plemion hebrajskich więzi terytorialnej i wspólnoty ponadrodowej.

Marek Stępień, *Bliski Wschód* [w:] *Historia starożytna*, pod red. M. Jaczynowskiej, Warszawa 2008, s. 159–160.

Ćwiczenie

1. Wyjaśnij, na jakie związki pomiędzy religią a polityką wskazuje autor cytowanego tekstu. Jakie znaczenie dla rządzących mogło mieć rozpowszechnienie monoteizmu wśród Hebrajczyków?
2. Poszukaj w internecie i literaturze popularnonaukowej informacji, kim byli wspominani w tekście prorocy. Na czym polegała ich działalność i jaką rolę odegrała w rozwoju religii judaistycznej?
3. Na podstawie cytowanego tekstu oraz własnej wiedzy na temat dziejów społeczności żydowskiej sformułuj opinię na temat znaczenia religii dla Izraelitów w ich własnym państwie oraz na wygnaniu.

Biblia judaistyczna liczy 39 ksiąg, których ostateczne zestawienie i redakcja nastąpiły pod koniec I w. n.e. Spisana została **w języku hebrajskim** oraz w niewielkiej części – w aramejskim. Księgi spisane w języku greckim, stanowiące część chrześcijańskiego Starego Testamentu, przez wyznawców judaizmu nie są uznawane. Biblia składa się z **Tory** (Pięcioksiąg jest przypisywany Mojżeszowi), pism proroków, zbiorów psalmów, pieśni, a także przypowieści mających etyczne przesłanie. ◀ Tora

Czytanie Tory – ilustracja współczesna

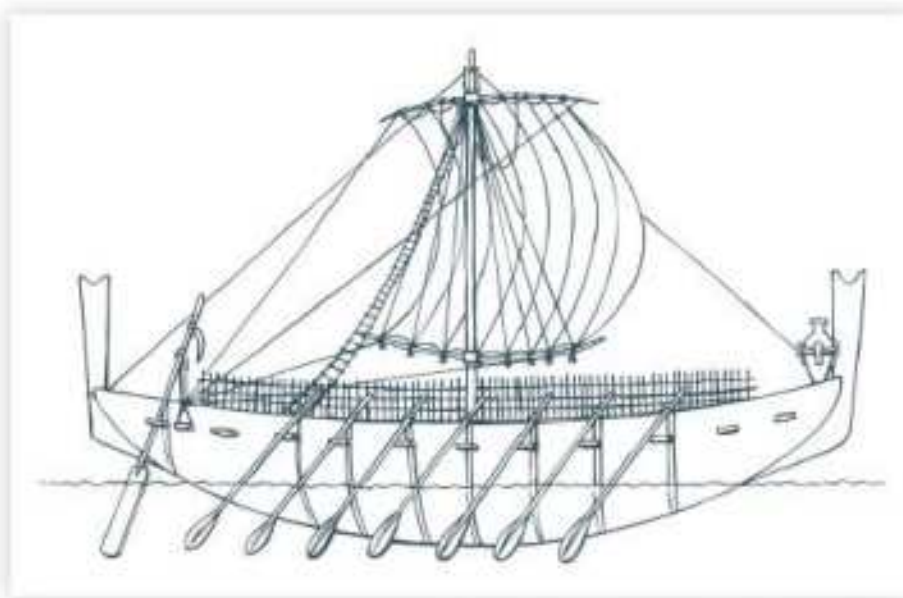
Tora, czyli Pięcioksiąg, zawiera Księgi: Rodzaju, Wyjścia, Kapłańską, Liczb i Powtórzonego Prawa. Opisują one dzieje ludzkości i narodu Izraela od stworzenia świata do osiedlenia się Izraelitów w Kanaan po ucieczce z Egiptu. Dalsze dzieje Żydów, aż po upadek Judei, opisują natomiast kolejne księgi – Nowiim (Prorocy). Dla wyznawców judaizmu Tora to najświętszy tekst – świadectwo objawienia i ich przymierza z Bogiem. Tora zawiera także wiele najdawniejszych przepisów prawa religijnego, sposobów sprawowania kultu i nakazów etycznych, w tym oczywiście *Dekalog*.

Biblia stanowi fundament **religijnego prawodawstwa żydowskiego**. Zostało ono rozwinięte w **Talmudzie**, na który składają się wyjaśnienia, komentarze i dyskusje toczone wokół treści Tory, opracowane pomiędzy III w. p.n.e. a VI w. n.e. Są to drobiazgowo nakazy oraz zakazy obowiązujące każdego wyznawcę i regulujące jego codzienne życie. Przepisy religijne odegrały kluczową rolę w dziejach narodu żydowskiego, umożliwiając mu zachowanie tożsamości kulturowej. Wyróżniały Żydów spośród innych ludów, wśród których przyszło im żyć. Określały ich własny sposób bycia, który postrzegali jako głęboko moralny i bogobojny. Nakaz nieuznawania innych bogów oprócz jedyne Boga Jahwe i traktowanie bóstw czczonych przez innych jako demonów wywoływały często niechęć wobec Żydów. Niejednokrotnie prowadziło to do ich prześladowania.

Fenicjanie

Jednym z ludów zamieszkujących wschodnie wybrzeża Morza Śródziemnego i sąsiadujących z Izraelitami byli **Fenicjanie**. Nigdy nie stworzyli oni jednego, wspólnego organizmu państwowego. Natomiast zamieszkiwane przez nich portowe miasta-państwa odegrały wielką rolę w śródziemnomorskiej gospodarce, a przede wszystkim w handlu. Poza tym bardzo znaczące były ich osiągnięcia cywilizacyjne. Największy rozkwit i bogactwo miasta fenickie osiągnęły w XI–IX w. p.n.e. Spośród nich najpotężniejszy stał się Tyr (dzisiejszy Sur w południowym Libanie).

Rekonstrukcja statku fenickiego

- Fenicjanie byli ludem kupców, rzemieślników i żeglarzy. Wiele z wytwarzanych przez nich towarów uchodziło za luksusowe. Wyruszał z nimi na bardzo odległe szlaki morskie oraz lądowe.
- Specjalnością Fenicjan była między innymi produkcja purpury – barwnika uzyskiwanego z mięczaków morskich. Barwili nim tkaniny, które osiągały niezwykle wysokie ceny.
- Mimo braku surowców, które musieli sprowadzać, stali się mistrzami w produkcji ozdób i drobnych przedmiotów użytkowych wykonywanych z metali, kości słoniowej oraz szkła. Odznaczały się one wielkim kunsztem wykonania. Natomiast wiele z nich nie miało jakiegoś specyficznie fenickiego stylu, lecz zapożyczało i łączyło ze sobą motywy ze sztuki różnych innych ludów. Były chętnie nabywane w wielu krajach.
- Fenicjan nazywa się czasami najdoskonalszymi żeglarzami starożytności. Ich umiejętności w budowaniu okrętów i nawigacji były długo niedoścignione. W celach handlowych przemierzali całe Morze Śródziemne i zapuszczali się nawet na Ocean Atlantycki.

- Aby ułatwić sobie prowadzenie handlu i dostęp do surowców, Fenicjanie zakładali kolonie na wybrzeżach Morza Śródziemnego (zwłaszcza afrykańskich i hiszpańskich) oraz na wyspach. Koloniami założonymi przez Fenicjan były między innymi:
 Gades – dzisiejszy **Kadyks** w Hiszpanii,
 Tingis – dzisiejszy **Tanger** w Maroku,
Kartagina – na obszarze dzisiejszej Tunezji; obecnie nieistniejąca, odgrywająca jednak w dziejach starożytnych olbrzymią rolę,
 Panormos – dzisiejsze **Palermo** na Sycylii.

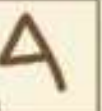
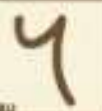
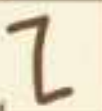
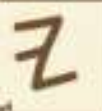
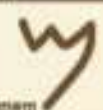
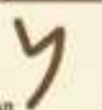
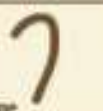
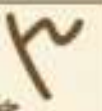
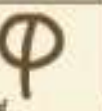
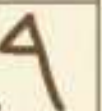
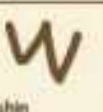
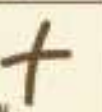

Fenickie kolonie i szlaki handlowe oraz wyprawy odkrywcze żeglarzy kartagińskich

alfabet fenicki ▶

- Najważniejszym osiągnięciem cywilizacyjnym Fenicjan było stworzenie pierwszego pisma opartego na **alfabecie**. Poszczególne znaki odpowiadały nie pojęciom bądź sylabom, jak to bywało w innych systemach pisma, ale głoskom (wyłącznie spółgłoskom, bo samogłosek w alfabecie fenickim nie było). Dlatego wystarczały 22 takie znaki, czyli litery. Alfabet ten, po uzupełnieniu go literami oznaczającymi samogłoski, stał się podstawą alfabetu greckiego, a pośrednio też łacińskiego – obecnie przez nas stosowanego.

Alfabet fenicki

			
alef	bet	gaml	dalt
			
he	wau	zai	het
			
tet	yod	kaf	lamd
			
mem	nun	samek	ain
			
pe	sade	qof	rosh
			
shin	tau		

PYTANIA I POLECENIA

- Opisz, jak doszło do utworzenia królestwa Izraelitów w Kanaan i oceń jego dalsze losy.
- Wyjaśnij rolę religii w dziejach społeczności Izraelitów (Hebrajczyków). Zwróć szczególną uwagę na takie kwestie, jak: monoteizm, idea przymierza z Bogiem i koncepcja narodu wybranego.
- Wyjaśnij, czym były: *Świątynia Salomona (Pierwsza Świątynia)*, *Druga Świątynia*, *Arka Przymierza*, *menora*, *Tora*, *Talmud*, *niewola babilońska*.
- Oceń, jaką rolę odegrały judaizm i tradycje narodu żydowskiego w rozwoju kultury europejskiej.
- Wyjaśnij, kim byli Fenicjanie oraz z czego zasłynęli.
- Ułóż w kolejności chronologicznej wydarzenia: budowa Drugiej Świątyni w Jerozolimie; „niewola babilońska”, osiedlenie się Izraelitów w Kanaan, śmierć króla Salomona, podbój Izraela przez Asyrię.

PODSUMOWANIE LEKCJI

- Izraelici** (Hebrajczycy), którzy stanowili początkowo zespół koczowniczych plemion, w XIII w. p.n.e. zaczęli się osiedlać w kraju Kanaan (na ziemiach nazwanych później Palestyną). ◀ s. 55
- W XI w. p.n.e. na ich czele stanął król. W kolejnym stuleciu zasiadający na tronie po sobie **Dawid i Salomon** umocnili nowo powstałe państwo i poczynili kroki na drodze do ugruntowania jedności Izraelitów. ◀ s. 55
- Okolo 930 r. p.n.e. **królestwo rozpadło się** na dwa państwa: Izrael na północy i Judeę na południu. W ciągu następnych stuleci oba one utraciły niepodległość. ◀ s. 56
- Szczególnie boleśnie w pamięci Żydów zapisało się **zdobycie Jerozolimy przez Babilończyków** w VI w. p.n.e., zburzenie Pierwszej Świątyni i tzw. **niewola babilońska**. ◀ s. 56
- Po upadku Babilonii obszar Palestyny stał się częścią **imperium perskiego**. ◀ s. 56
- Decydującą rolę w umacnianiu jedności Izraelitów odegrała ich monoteistyczna religia – **judaizm**. ◀ s. 56
- W **Biblii hebrajskiej** opisano dzieje ludu Izraela i jego przymierza z Bogiem. Zawiera ona przekaz religijny i etyczny. Wedle przesłania Biblii Izraelici stanowią naród wybrany przez Boga. ◀ s. 56
- Najświętszą dla wyznawców judaizmu część Biblii stanowi **Tora**. ◀ s. 59
- Przez wiele stuleci na wschodnich wybrzeżach Morza Śródziemnego rozwijała się **kultura Fenicjan**. Ich miasta-państwa odegrały wielką rolę gospodarczą i cywilizacyjną w basenie Morza Śródziemnego. ◀ s. 60
- Fenicjanie założyli wiele kolonii, stworzyli **pierwsze pismo** oparte na alfabecie, w którym litery były przypisane poszczególnym głoskom. Alfabet ten stał się podstawą greckiego, a pośrednio też łacińskiego alfabetu – obecnie przez nas stosowanego. ◀ s. 62

5. Cywilizacje Środkowego i Dalekiego Wschodu: Indii i Chin

NA TEJ LEKCJI:

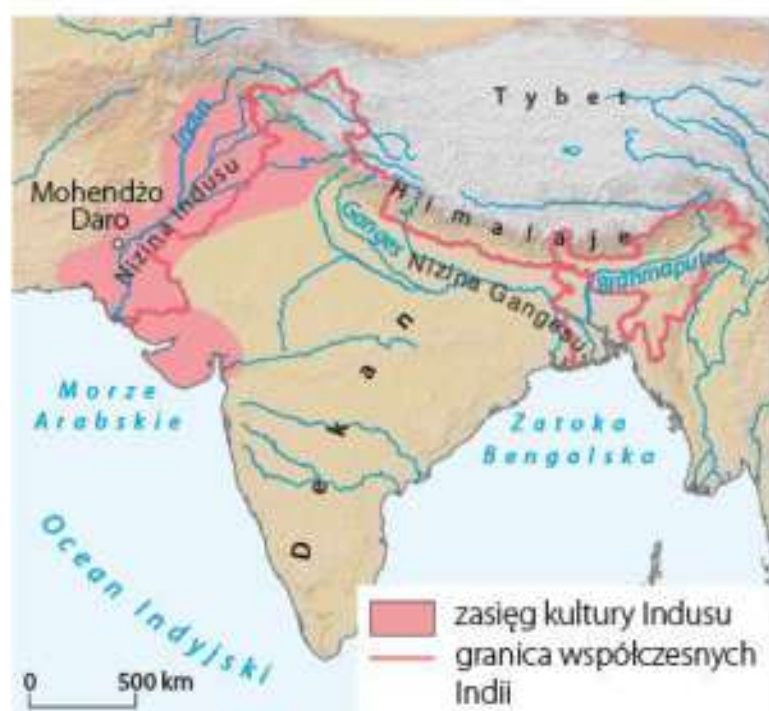
- zrozumiesz, w jakich okolicznościach powstały dwie największe cywilizacje Środkowego i Dalekiego Wschodu;
- dowiesz się, jak kształtował się ich system polityczny, społeczny i religijny;
- poznasz najważniejsze osiągnięcia tych cywilizacji.

Cywilizacja doliny Indusu

cywilizacja
w dolinie Indusu

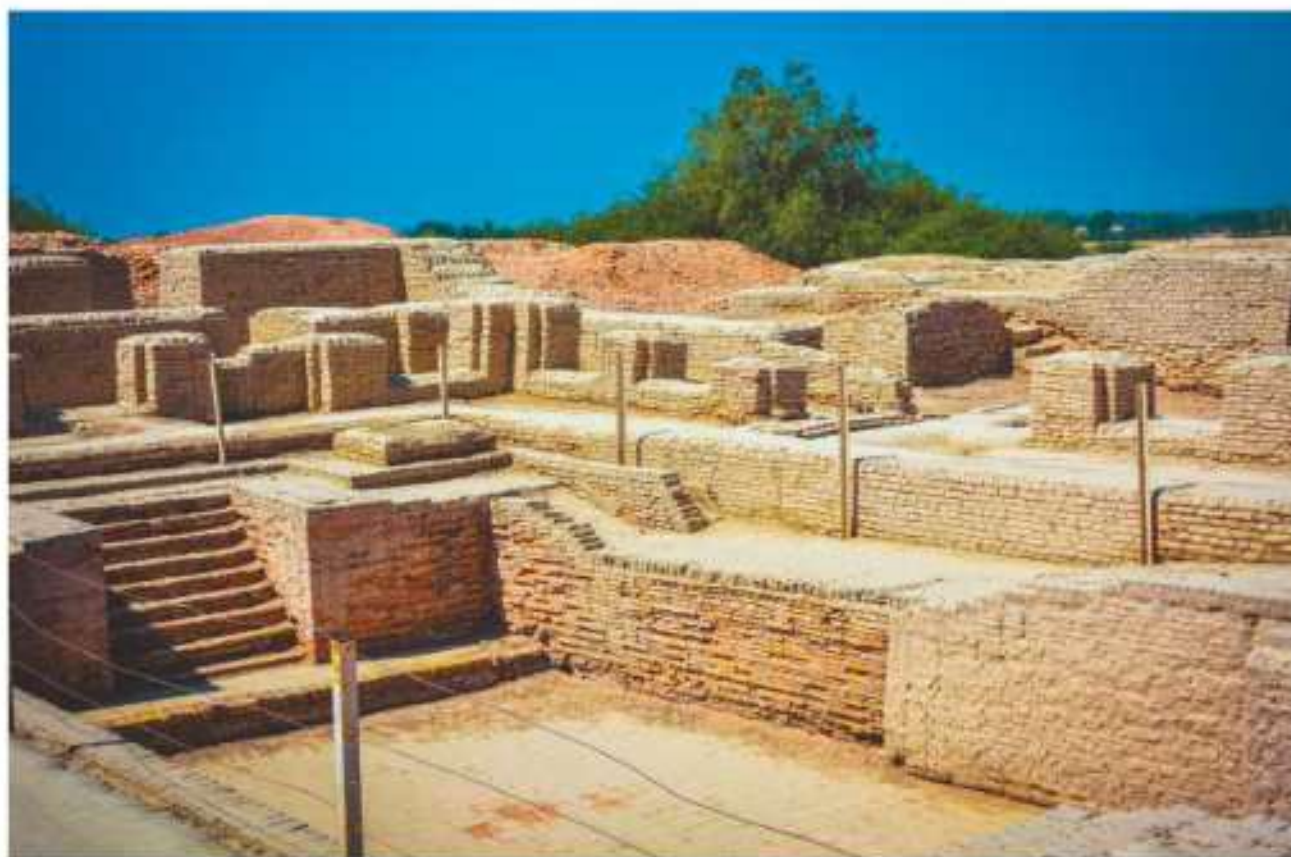
► Jedną z najstarszych ludzkich cywilizacji narodziła się w **dolinie Indusu**, która stanowi zachodnią granicę Półwyspu Indyjskiego. Dzisiaj teren ten znajduje się w większości na obszarze Pakistanu, natomiast jest związany z tradycją historycznej cywilizacji indyjskiej.

Początki cywilizacji Indusu sięgają **1. połowy III tysiąclecia p.n.e.** Badacze nie potrafią dotąd ustalić wielu podstawowych faktów jej dotyczących. Nie umieją precyzyjnie określić czasu jej powstania ani wskazać przynależności etnicznej tworzących ją ludów. Ludność zamieszkująca obszar doliny Indusu

Położenie geograficzne Indii i cywilizacji doliny Indusu

stworzyła rozbudowany system irygacyjny, który umożliwił rozwój **rolnictwa** – uprawę pszenicy, ryżu, bawełny, wielu warzyw, hodowlę owiec, świń. Charakterystyczną cechą tej cywilizacji była **gęsta sieć osad i miast**, z których największe były **regularnie rozplanowane**, otoczone murami, wyposażone w **systemy wodno-kanalizacyjne** i budynki użyteczności publicznej. Budowano z wypalanej cegły, wiele domów liczyło po kilka pięter. Najbardziej znane z miast to **Harappa** i **Mohendźo-Daro**. W momencie rozkwitu liczyły one po około 40 tysięcy mieszkańców. Osady należące do tej cywilizacji istniały nie tylko w dolinie samego Indusu, lecz także innych rzek spływających do morza oraz ich dopływów. Był to obszar znacznie większy niż tereny, na których rozwijały się cywilizacje Sumerów czy wczesnego Egiptu.

Wielka łaźnia w Mohendźo Daro

W centralnym miejscu Wielkiej Łaźni znajdował się basen o głębokości 2,5 m. Jak w przypadku innych odkryć związanych z kulturą doliny Indusu, także i w przypadku tego obiektu niezupełnie jasna jest jego funkcja. Prawdopodobnie obmywanie się w wodzie basenu miało znaczenie rytualne, związane z obrzędami religijnymi.

Oprócz rolnictwa świetnie było rozwinięte **rzemiosło** (produkcja artystycznej ceramiki, tkanin wełnianych, narzędzi wykonanych z brązu i kamienia) oraz handel. Kupcy nawiązywali **kontakty handlowe między innymi z Mezopotamią**. Eksportowano zarówno wyroby rzemiosła, jak i wiele surowców. Mieszkańcy doliny Indusu posługiwali się własnym **pismem**. Choć zachowała się znaczna ilość wykonanych za jego pomocą krótkich napisów, naukowcom do dzisiaj nie udało się ich odczytać. Uniemożliwia to uzyskanie szerszych informacji o istniejącym wówczas społeczeństwie i panującym ustroju politycznym.

Pieczęć z Mohendźo Daro z wizerunkiem medytującej postaci (zapewne bóstwa) w otoczeniu zwierząt. W górnej części widoczne znaki pisma używanego w cywilizacji Indusu.

Pieczęci, takich jak widoczna na ilustracji, używano do oznaczania towarów przeznaczonych do wymiany handlowej. Określały one, kto jest właścicielem danego towaru. Postać siedzącego bóstwa z nakryciem głowy w kształcie rogów oraz motywy zwierzęce (bawół wodny, nosorożec, tygrys, słoń, fantastyczne zwierzę o trzech głowach, jednorożec) występowały na nich najczęściej.

Spółeczeństwo indyjskie pod panowaniem Ariów

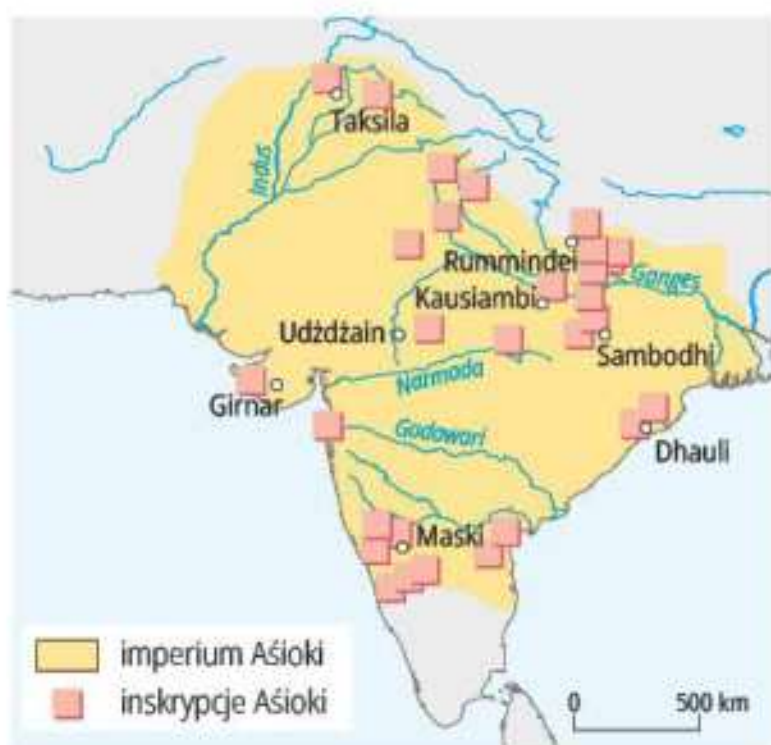
Po tysiącletnim okresie rozkwitu cywilizacja doliny Indusu zaczęła przeżywać **kryzys**, którego przyczyny nie są w pełni jasne – najprawdopodobniej były związane ze zmianami klimatycznymi, a może również z konfliktami społeczno-ekonomicznymi. Jej los przypieczętowało ostatecznie **przybycie wojowniczych plemion**

przybycie Ariów ▶ **Ariów**. Był to lud indoeuropejski – wywodzący się z **centralnej Azji**, z obszarów na wschód od Morza Kaspijskiego, który poprzez teren dzisiejszego Iranu przywędrował w XV w. p.n.e. do północnych Indii. W ciągu następnych stuleci Ariowie zajęli prawie cały Półwysep Indyjski, **podporządkowując sobie miejscową ludność**. Narzucili jej swoje obyczaje, religię, język i formy gospodarowania. Indie nie stanowiły pod ich panowaniem jednego państwa – na ich obszarze istniały liczne księstwa i królestwa. Dopiero w IV w. p.n.e. wywodząca się z północy półwyspu **dynastia Maurjów** utworzyła wielkie imperium – pierwsze, które swoim za-

sięgiem objęło prawie całe Indie. Największą potęgę osiągnęło ono w następnym stuleciu za czasów **Aśoki**. Jednak wkrótce po śmierci wybitnego władcy państwo się rozpadło.

Poziom rozwoju cywilizacyjnego Ariów był niższy niż mieszkańców doliny Indusu. Dotyczy to zarówno ich kultury materialnej (rzemiosła, budownictwa), jak i faktu, że nie znali pisma. Natomiast za ich znaczne osiągnięcie należy uznać opanowanie umiejętności produkowania **narzędzi z żelaza** (stosowanego zamiast brązu), co nastąpiło jednak dopiero w kilka stuleci po podboju.

Także **struktura społeczna**, która wykształciła się w zdominowanych przez Ariów Indiach, wywodziła się z ich tradycji. Ludność **dzieliła się na cztery grupy (warny)**. Największym prestiżem cieszyli się **kaptani**,

Indie w okresie rządów dynastii Maurjów w III w. p.n.e.

struktura społeczna ▶ **zwani braminami**. Drugą grupę stanowili **wojownicy**, trzecią – **kupcy, rzemieślnicy** i wolni **chłopi**. Zdecydowanie wyodrębniła się czwarta grupa – **śudrowie**, co można tłumaczyć jako „słudzy” – wykonujący zawody służebne wobec grup wyższych. Należeli do niej głównie członkowie podbitej miejscowej ludności. Przynależność do poszczególnych grup wynikała z urodzenia, czyli dziedziczyło się ją. W ramach każdej z grup dochodziło do dalszych podziałów, co doprowadziło do powstania **społeczeństwa kastowego**. W najtrudniejszej sytuacji znajdowali się **ludzie nienależący do kast** – tzw. niedotykalni (przez Europejczyków nazwani później pariasami). Wykonywali prace, których żaden z członków istniejących kast by się nie podjął, jak: grzebanie zmarłych, usuwanie odpadków, garbowanie skór, zabijanie zwierząt. Przedstawiciele pozostałych grup unikali kontaktu z nimi, spychali ich na margines społeczeństwa, pozbawiali wielu praw przynależnych lepiej urodzonym.

system kastowy ▶

System kastowy – rodzaj organizacji społeczeństwa, przestrzegający ścisłego podziału na zamknięte grupy, do których przynależy się z racji urodzenia. Przynależność do danej kasty wiąże się z reguły z wykonywaniem konkretnego zawodu, określoną funkcją w życiu społecznym i religijnym, odrębnymi zwyczajami.

Systemy religijne starożytnych Indii

Czas pomiędzy 1500 a 500 r. p.n.e. w dziejach Indii nazywa się **okresem wedyjskim**. **Wedy** (co oznacza „wiedza”) to święte teksty religijne. Wyróżniają się one zarazem wysokimi walorami literackimi i są świadectwem życia społeczeństwa indyjskiego w tej epoce. Przez cały okres jej trwania przekazywano je ustnie. Ariowie zaczęli używać pisma dopiero w V w. p.n.e. Język, którym się posługiwali, ulegał przekształceniom; jego dojrzała forma nosi nazwę **sanskrytu**. Najstarszą z *Wed* jest *Rygweda* (co dosłownie oznacza „wiedza hymnów”).

Z religii wedyjskich świętych ksiąg wyłonił się **braminizm** – religia politeistyczna, w której naczelne znaczenie miały rytuały odprawiane przez kapłanów (braminów) i składane przez nich ofiary. Pośród koncepcji religijnych występujących w braminizmie stopniowo centralne miejsce zaczęła zdobywać idea **reinkarnacji**. Pojęcie to oznacza wędrówkę duszy poprzez kolejne wcielenia, jej odradzanie się po śmierci – niekoniecznie w ciele człowieka, także zwierzęcia, rośliny lub demona. O tym, jaki los spotykał duszę w kolejnym wcieleniu, decydowały uczynki popełnione w jej poprzednim życiu.

◀ religie Indii
◀ braminizm

Kamienna rzeźba z wyobrażeniem boga Agni, X w. n.e.

Agni był bogiem ognia, jednym z najważniejszych bóstw w okresie wedyjskim. Zajmował szczególnie ważne miejsce w *Rygwedzie*. Postrzegano go jako bliskiego ludziom ze względu na pośredniczenie pomiędzy nimi a światem bogów. Obecny był przy składaniu ofiar. Wierzono, iż jego rolą jest zarazem odpędzanie wszelkiego zła.

Kolejne przemiany braminizmu i jego przemieszanie się z wierzeniami przedaryjskich mieszkańców Indii doprowadziły w **IV w. p.n.e.** do ukształtowania się **hinduizmu**. Choć wyznawcy różnych jego odmian oddają cześć całemu szeregowi bóstw, nie można jednoznacznie nazwać go religią politeistyczną. Większość hinduistów jest przekonana o istnieniu boga najwyższego, stojącego na czele pomniejszych bóstw (jest to tzw. henoteizm). Wielu uważa, że wielość bóstw jest pozorna, że są to aspekty (czyli sposoby przejawiania się) najwyższego duchowego bytu przenikającego całą rzeczywistość (**Brahmana**). Za najwyższą istotę uznawani są: podtrzymujący istnienie świata **Wiszn**, niszczący i odnawiający aspekt boskości **Śiwa** albo bogini matka **Dewi**. Hinduizm rozwinął koncepcję reinkarnacji, skupiając się zwłaszcza na dążeniu do wyzwolenia duszy z kręgu kolejnych wcieleń i roztopienia się jej w najwyższym bycie.

◀ hinduizm

Płaskorzeźba ze sceną z Mahabharaty ze świątyni w Halebidu w południowych Indiach, XII w. n.e.

Mahabharata nie należała do najstarszych Wed, z czasem jednak osiągnęła pozycję najważniejszego hinduskiego eposu religijnego. Powstawała na przestrzeni wielu wieków i była dziełem licznych pokoleń twórców religijnych opowieści. Składa się z 200 tysięcy wersów, co czyni ją najdłuższym poematem epickim świata. Jej głównym tematem jest waśń dwóch spokrewnionych monarszych rodów, w którą wtrącają się bogowie. Scena przedstawiona na ilustracji ukazuje jeden z wojennych wyczynów, jakich pełen jest epos.

Źródło historyczne

Fragmenty *Bhagawadgity* – Krysna wskazuje swoim wyznawcom drogę do osobistego wybawienia.

Ten, kto do żadnego ze stworzeń nie żywi wrogich uczuć,
kto przyjazny jest i współczujący, wolny od egoizmu i pychy,
jednaki w szczęściu i nieszczęściu, cierpliwy [...] kto panuje nad samym sobą, [...]
kto na mnie skupił umysł i rozum, ten będąc moim wyznawcą, jest mi drogi.
Kto nie napawa ludzi lękiem i kto sam nie odczuwa lęku przed ludźmi,
Kto wolny jest od radości, gniewu, i lęku i niepokoju, ten jest mi drogi.
Kto niczego nie oczekuje, czysty, dzielny, bezinteresowny, [...]
Kto nie odczuwa ani skłonności, ani niechęci, nie smuci się ani nie pragnie,
Kto odrzuca zarówno dobro, jak i zło [świata], kto pełen jest miłości – ten jest mi drogi.
Kto jednaki jest dla wroga i przyjaciela, wobec sławy i hańby [...]
kto milczący jest i kogo zadawała wszystko, cokolwiek go spotyka [...].
A szczególnie drodzy są dla mnie ci, którzy przestrzegają tej wyłożonej przez mnie
nieśmiertelnej nauki, ufni, mnie uznający za najwyższe dobro, moi wyznawcy.

Bhagawadgita, czyli Pieśń Pana, tłum. J. Sachse, Wrocław 1988, s. 128–130.

Ćwiczenie

Scharakteryzuj hinduistyczny ideał etycznego życia przedstawiony w cytowanym fragmencie *Bhagawadgity*.

Informacja o źródle

Bhagawadgita to niewielka, ale uważana za kluczową, część *Mahabharaty*. Powstała około III w. p.n.e. Stanowi wykładnię głównych założeń filozoficznych hinduizmu. Ma ona formę dialogu pomiędzy Ardżuną a Kryszną. Ardżuna to bohaterski wojownik, ucieleśnienie prawości, jeden z pięciu braci Pandów – rodu uwikłanego w wojnę z Kaurawami, która jest głównym tematem *Mahabharaty*. Kryszna jest uznawany w hinduizmie za ósme wcielenie boga Wisznu. W *Mahabharacie* jawi się natomiast jako najwyższa istota, źródło mądrości i wskazówek. *Bhagawadgita* to w istocie etyczne pouczenie udzielane przez Krysznę Ardżunie, a poprzez niego wszystkim ludziom.

Jeszcze przed wykształceniem się hinduizmu nowy wielki ruch religijny **na przełomie VI i V w. p.n.e.** zapoczątkował książę Siddhartha Gautama, który wyrzekł się ziemskich dążeń i stał się **Buddą** (tj. oświeconym, przebudzonym). Jego nauczanie miało stanowić dla ludzi wskazówkę, jak uniknąć cierpienia związanego z doczesną, materialną egzystencją. Ponieważ **za główne źródło cierpienia uznał pragnienia ludzkie**, które nigdy w pełni nie mogą być zaspokojone, zalecał wyzbycie się ich. Porzucenie dążeń, pragnień i namiętności miało otworzyć drogę do duchowego spokoju, doskonalenia się, a w końcu – do **nirwany**. Buddyzm jako **właściwą dla człowieka drogę** zaleca ascetyczny tryb życia, oddawanie się medytacji, poznanie siebie oraz uważność, czyli niezakłóconą świadomość w myśli i w czynach. Wśród **zasad etycznych** największe znaczenie miały: powstrzymanie się od zadawania cierpienia wszelkim żyjącym istotom, życzliwość i współczucie.

◀ buddyzm

Nirwana – wyzwolenie się od cyklu narodzin i śmierci, uspokojenie, wygaśnięcie pragnień i źródła cierpienia, jakim jest indywidualna osobowość.

Budda **sprzeciwił** się również systemowi kastowemu silnie związanemu z braminizmem oraz uprzywilejowanej pozycji kapłanów. Koncentrowanie się na oddawaniu czci bogom i składaniu ofiar uważał za bezużyteczne. Siebie samego uważał jedynie za przewodnika, który może pomóc innym ludziom **odkryć drogę do oświecenia**. Jednak po śmierci Buddy wyznawcy jego nauk zaczęli mu oddawać **boską cześć**. W całej **wschodniej i południowo-wschodniej Azji**, gdzie buddyzm się rozpowszechnił, liczne są posągi i świątynie Buddy. W samych Indiach większą popularnością cieszył się hinduizm, a w późniejszych wiekach także islam, natomiast wpływy buddyzmu malały.

Fragment świątyni Borobudur na Jawie (Indonezja), zbudowanej około 800 r. n.e.

Jest to jedna z największych na świecie świątyń buddyjskich. Cały kompleks ma kształt piramidy, składającej się z tarasów. Na jego terenie znajdują się 72 posągi Buddy. W okresie, kiedy powstał, władcy Jawy utrzymywali ścisłe związki kulturalne z obszarem Półwyspu Indyjskiego. Byli buddystami, ale wspierali również hinduizm.

Jesteś swoim jedynym mistrzem, któż jeszcze mógłby nim być?

” *W radości medytacji, w pełni wiedzy i w potędze opanowania stajemy się zupełnie oświeconym schronieniem dla innych.*

~ Budda

Początki państwowości w Chinach

cywilizacja chińska ► **Cywilizacja chińska** narodziła się w dolinie rzeki **Huang-Ho** (Żółta Rzeka). Objęła następnie swoim zasięgiem tereny położone na południu, w dolnym biegu rzeki **Jangcy**.

Chiński topór z brązu z motywem smoka, XIII–XI w. p.n.e.

Topory tego typu były umieszczane na długim drzewcu i używane w walce toczzonej na koniu. Chińczycy do produkcji narzędzi i broni początkowo stosowali brąz. Żelaza zaczęli używać dopiero w V w. p.n.e., co najmniej 700 lat później, niż miało to miejsce na Bliskim Wschodzie. Jednak już po upływie stulecia opanowali obróbkę metalu w wysokich temperaturach, co pozwalało na uzyskanie żeliwa (stopu żelaza z węglem odznaczającego się większą twardością i wytrzymałością). Ta umiejętność poza Chinami pojawiła się w IX w. n.e. w Skandynawii.

Na tym obszarze od około XXI w. p.n.e. stopniowo zaczął się kształtować jednolity organizm państwowy i władza centralna. **W XVIII w. p.n.e.** rozpoczęła panowanie pierwsza historyczna – czyli potwierdzona w źródłach – chińska dynastia królewska **Shang** (czytaj: szang).

Władzę w kraju sprawował król („syn Niebios”) stojący na czele administracji oraz wojska. Pełnił on zarazem funkcję najwyższego kapłana. W początkowej fazie rozwoju cywilizację chińską charakteryzowała daleko idąca jedność kulturowa, przy czym wierzenia ludności opierały się głównie na **kulcie przodków**. Towarzyszyła temu jednak tendencja do postępującego rozbicia politycznego. Około 1000 r. p.n.e. doszło do upadku panującej dotychczas dynastii Shang. Z czasem coraz większe znaczenie odgrywali lokalni możni i urzędnicy, a kraj **rozpadł się na wiele mniejszych państw**. Stulecia: od V do III p.n.e. zostały nazwane przez historyków „Epoką Walczących Królestw”. W **221 r. p.n.e.** władca najbardziej na zachód wysuniętego państwa **Qin** (czytaj: czin;

zjednoczenie Chin ► stąd nazwa „Chiny”) dokonał **zjednoczenia** kraju poprzez podbój pozostałych obszarów. Przyjął on tytuł **huangdi (cesarza)** i został zapamiętany pod imieniem **Shi Huangdi** (czytaj: szy huandi) albo jako Pierwszy Cesarz.

Obszar pod panowaniem dynastii królewskiej Shang (XVIII–XI w. p.n.e.) oraz obszar pod panowaniem Pierwszego Cesarza – Shi Huangdi z dynastii Qin (ok. 210 r. p.n.e.) na tle granic współczesnych Chin

Ćwiczenie

1. Porównaj obszary znajdujące się pod panowaniem dynastii Shang i dynastii Qin.
2. Poszukaj w internecie informacji na temat odkryć archeologicznych na terenie starożytnych Chin i przygotuj na ich temat krótką prezentację.

Wojownicy terakotowej armii z grobowca Shi Huangdi w Xian (czytaj: zjan) w Chinach

W 1974 r. na przedpolu kopca kryjącego grobowiec Shi Huangdi w miejscowości Xian odkryto figury wykonane z terakoty (wypalanej gliny) przedstawiające żołnierzy, urzędników, służbę i artystów. Miały one towarzyszyć cesarzowi po śmierci. Odnaleziono prawie 8000 figur wojowników wszystkich oddziałów cesarskiej armii: piechurów, jeźdźców i łuczników – wszystkie naturalnej wielkości, ustawione w szyku bojowym. Głowy, ręce i zbroje wykonano oddzielnie, różnicując w ten sposób poszczególne sylwetki. Każda z nich została potraktowana w indywidualny sposób. Dzięki temu możemy rozpoznać, jaką funkcję pełnił dany żołnierz, jakiego był wzrostu, a ich rysy twarzy wskazują, jak różnorodne grupy etniczne zamieszkiwały cesarstwo.

Systemy etyczno-religijne w społeczeństwie chińskim

systemy etyczno-
-religijne Chin

Na przełomie **VI i V w. p.n.e.** w Chinach narodziły się dwa wielkie systemy etyczno-religijne, które w kolejnych wiekach kształtowały sposób myślenia Chińczyków. Był to **konfucjanizm** i **taoizm**. Systemy te więcej miały wspólnego z filozofią niż z wiarą religijną. Staraty się wskazywać **sposoby właściwego życia**: kształtowania relacji społecznych (zwłaszcza konfucjanizm) i odnajdywania własnego miejsca w świecie (taoizm). Nauczycieli powyższych zasad życiowych traktowano jak wielkich mistrzów.

konfucjanizm

Jednym z wielkich mędrców chińskiej filozofii był **Konfucjusz** (Kongfuzi). Za najważniejsze uznawał on wypełnianie nałożonych **obowiązków**. Jego zdaniem każdy powinien znać swoje **miejsce w społeczeństwie** i wywiązywać się z powinności wobec rodziny, przyjaciół oraz władzy. Najwyższych cnót i prawości domagał się przy tym od rządzących. Stosunki panujące w społeczeństwie winny być oparte na wzajemnym poszanowaniu, życzliwości, **przestrzeganiu utrwalonych zasad i etykiety**, prawości, lojalności. Postulował przywrócenie tak właśnie rozumianych dobrych obyczajów (gdyż uważał, że w jego czasach nastąpił ich upadek). One miały stać się podstawą pomyślności całego społeczeństwa. Życie zgodnie z dobrymi obyczajami pozwoliłoby na osiągnięcie w państwie pokoju stanowiącego odbicie ładu panującego w niebiosach. Wobec nieba i przodków domagał się przede wszystkim wypełniania rytuałów, które były ustaloną przez pokolenia powinnością. Jednak kwestia istnienia bogów mało go interesowała.

Konfucjusz w otoczeniu swoich uczniów – malowidło na jedwabiu, XII w. n.e.

Konfucjusz żył w latach 551–479 p.n.e. Jego poglądy znane są przede wszystkim z *Dialogów konfucjańskich* – zbioru zestawionego z wypowiedzi mistrza, sporządzonego przez jego uczniów. To krótkie przypowieści, pouczenia i aforyzmy.

Choć nauki Konfucjusza nie zyskały za jego życia większego posłuchu, z czasem stały się **oficjalną ideologią państwa chińskiego** (aż po początek XX w. n.e.). Skłaniały do poszanowania tradycji, władzy i do posłuszeństwa. Od VII w. n.e. chińscy urzędnicy wszystkich szczebli (zwani **mandarynami**), aby uzyskać stanowisko, musieli zdawać egzaminy ze znajomości pism Konfucjusza i jego następców. Osoby wykształcone – posiadające umiejętność posługiwania się niezwykle złożonym systemem pisma chińskiego i znające klasyczne teksty chińskiego piśmiennictwa – zajmowały najwyższe miejsce w hierarchii społecznej. Warstwa urzędnicza cieszyła się wyjątkowym prestiżem i władzą – takimi, jakie w innych społeczeństwach przysługiwały wojownikom bądź kapłanom.

taoizm

W czasach zbliżonych do okresu, kiedy działał Konfucjusz, nastąpił szybki rozwój innej szkoły myślenia – **taoizmu**. Najważniejszym tekstem taoistycznym

jest **Daodejing** (*Księga Drogi i Cnoty*), przypisywana **Laozi** (staremu mistrzowi), który jest postacią półlegendarną. Do pewnego stopnia taoizm był przeciwieństwem konfucjanizmu, zwłaszcza w odniesieniu do życia społecznego. Nieufny wobec stałych reguł i norm (co wynikało z przekonania, iż wszystko w świecie jest zmienne i nietrwałe), większą uwagę poświęcał indywidualnej drodze człowieka niż jego obowiązkom wobec ogółu. Każdy powinien odkryć, kim jest, **jaka jest jego natura** i realizować ją, nie zważając na uprzedzenia innych osób.

Wyznawcy taoizmu cenili wyżej **spontanizność** od rutynowego postępowania zalecanego przez konfucjanistów. Uważali, że natura człowieka pozostaje **w harmonii z naturą świata**. Właściwa droga (*dao*) miała polegać na odkryciu swojego miejsca w **nurcie przemian**, jakim podlega świat, i działaniu odpowiedniemu do okoliczności. Na **odrzućeniu lęku i porzuceniu nieliczących się z możliwościami i nadmiernych pragnień**. Taoizm cenił życie proste i zgodne z własną naturą.

Opisany powyżej wczesny etap rozwoju taoizmu jest nazywany **filozoficznym**. Po kilku stuleciach rozwinęła się ludowa wersja taoizmu – **taoizm religijny** – często daleki od pierwotnych założeń. Jego charakterystycznymi cechami stała się wiara w magię, alchemię, nadprzyrodzone moce, poszukiwanie środków zapewniających nieśmiertelność. Zaczęto oddawać część całemu szeregowi bóstw, za boga został uznany też Laozi. Powstał taoistyczny kościół wraz z hierarchią kapłańską.

◀ taoizm religijny

Źródło historyczne

Fragmenty *Daodejing* (*Tao te king*)

Oto Mędrzec niesie wiedzę światu:
Chociaż na siebie nie wskazuje,
Wszystkim jest znany,
Chociaż zasług unika,
Zawsze jest wyróżniony,
Nie chwali się siłą,
Lecz jest wydajny
I dumnym nie będąc,
Przewodzi.
Taki sztandar niesie światu.
Ponieważ nie walczy,
Nikt na świecie go nie zwycięży.
[...]

Wszystkiemu, co istnieje, potrzebna jest swoboda.
Cały świat należy do tych, którzy pozwalają mu
Płynąć lekko, zgodnie z naturalnym porządkiem,
Ale jeśli ktoś się wysila i pozostaje
W nieustannym napięciu,
Świat wydaje się niezwykły.
[...]
Nieugięty rygor jest towarzyszem śmierci,
Zaś swoboda i spontanizność przyjacielem życia;
Najtwardsze drzewo doskonale jest do obróbki,
Mocne i potężne łatwo zostanie powalone,
Niepozorne i uległe przetrwa wszystkie inne.

Lao Tsy, *Droga [Tao te king]*, tłum. M. Fostowicz-Zahorski, Wrocław 2001, s. 28, 54 i 82.

Ćwiczenie

Scharakteryzuj nastawienie do życia i sposób postępowania, które – według *Daodejing* – cechują mędrca. Na podstawie analizy tekstu źródłowego oraz informacji zawartych w rozdziale określ, jakie cechy wyróżniają taoizm wśród innych systemów etycznych starożytności.

Bardzo powoli – od I w. n.e. – przenikał do Chin **buddyzm**. Minęło kilka kolejnych wieków, zanim jego popularność znacząco wzrosła. Cechą charakterystyczną chińskiego buddyzmu było uleganie wpływom filozofii taoistycznej. Jednym z następstw tego zjawiska było powstanie około **VII w. n.e. buddyzmu chan**, który upowszechnił się z czasem w Japonii i zyskał tam nazwę **zen**.

Osiągnięcia cywilizacyjne Chin

kultura materialna
Chin

► **Pismo** chińskie powstało w II tysiącleciu p.n.e. Opierało się na znakach przedstawianych w formie piktogramów, które z czasem uległy przekształceniu w pismo ideograficzno-fonetyczne. Chińczycy do zapisu swojego języka posługiwali się znacznie większą liczbą znaków (już w starożytności było ich kilka tysięcy), niż miało to miejsce w państwach Bliskiego Wschodu.

Niezwyczajnym osiągnięciem starożytnych inżynierów była budowa **Wielkiego Muru Chińskiego**. Miał on posłużyć do zabezpieczenia chińskich granic przed koczowniczymi ludami zagrażającymi państwu od północy. Pierwsze elementy tego systemu umocnień powstały prawdopodobnie już w VII w. p.n.e. – były to jednak jedynie wały ziemne. Kamienne odcinki muru wraz z bramami i wieżami powstawały stopniowo w późniejszym okresie, zwłaszcza od czasów pierwszego cesarza Chin – Shi Huangdi.

rzemiosło chińskie

► **Rzemiosło** chińskie stało na najwyższym poziomie, a wiele chińskich produktów uważano w innych krajach za **luksusowe**. Chińczycy specjalizowali się w wyrobach z **nefrytu** (skała o jasnozielonej barwie), **laki** (żywica z drzew rosnących we wschodniej Azji) oraz **porcelany** i **jedwabnych tkanin**. Od II w. p.n.e. towary te dostarczano do Indii, na Bliski Wschód i do Europy poprzez **jedwabny szlak**. Był to zespół dróg, głównie lądowych, choć wykorzystywano też niekiedy drogę morską. Pomiedzy VI a VIII w. n.e. jego znaczenie zaczęło maleć. Odzyskał je ponownie w czasach panowania dynastii Tang (VIII w. n.e.), której udało się przywrócić kontrolę nad Tybetem i obszarami Azji Centralnej opanowanej wcześniej przez ludy tureckie.

Chińska cywilizacja poprzez swoje wynalazki wniosła wiele do światowej kultury materialnej

- Już w czasach przedhistorycznych Chińczycy hodowali jedwabniki, których przędza służyła do produkcji **jedwabiu**. W starożytności ten materiał ceniono bardzo wysoko. Przeznaczony był dla najzamożniejszych i na eksport. Chińczycy pilnie strzeżli sekretu hodowli jedwabników. Europejczycy wykradli im tę tajemnicę w VI w. n.e.
- Pomiedzy III w. p.n.e. a I w. p.n.e. (dokładny czas nieznany) wynaleziono **chomąto** – rodzaj uprząży, która nie uciskała szyi konia i wielokrotnie zwiększała jego wydajność jako zwierzęcia pociągowego. W Europie pojawiło się w X w. n.e.
- W II w. n.e. (być może wcześniej) wynaleziono **papier** uzyskiwany z włókien roślinnych. Umiejętność jego produkcji przejęli Arabowie, a następnie (w XII w. n.e.) Europejczycy.

- W VII w. n.e. wynaleziono **porcelanę** – białą ceramikę najwyższej jakości, którą można było także ozdabiać kolorowym szkliwem bądź odpowiednimi farbami. Tak jak w przypadku jedwabiu, Chińczycy chronili tajemnicę jej produkcji. Europejczycy odkryli technologię jej wytwarzania samodzielnie, ale dopiero w XVIII w.

- W IX w. n.e. wynaleziono **proch**, który w Chinach był w niewielkim stopniu używany w celach militarnych. Natomiast służył do wytwarzania fajerwerków i do celów kultowych w świątyniach. Do Europy trafił w XIII w., a w następnym stuleciu nauczono się używać go do wystrzeliwania pocisków i wkrótce znalazł szerokie zastosowanie na europejskich polach bitew.
- Chińczycy jako pierwsi poznali właściwości magnetyczne żelaza i na przełomie XI i XII w. n.e., nieco wcześniej niż Europejczycy, zastosowali **igłę magnetyczną** do stworzenia kompasu.

PYTANIA I POLECENIA

1. Wskaż charakterystyczne cechy cywilizacji doliny Indusu.
2. Wyjaśnij, kim byli Ariowie i jaką rolę odegrali w historii Indii i społeczeństwa indyjskiego.
3. Scharakteryzuj wierzenia religijne starożytnych Indii. Przedstaw najważniejsze założenia, jakie zawierało nauczanie Buddy.
4. Wyjaśnij pojęcia: *konfucjanizm*, *taoizm*. Wskaż główne różnice pomiędzy tymi dwoma systematami etyczno-religijnymi.
5. Przedstaw najważniejsze osiągnięcia cywilizacyjne starożytnych Chin.
6. Poszukaj w internecie i literaturze popularnonaukowej informacji na temat *Yijing* (I-cing – *Księgi Przemian*) i *Sztuki wojennej* (autorstwa Sun Zi). Jakich dziedzin życia dotyczyły te dzieła i jakie było ich znaczenie w kulturze chińskiej?

7. Wskaż podobieństwa i różnice struktury społecznej starożytnych Indii oraz Mezopotamii i Egiptu.

8. Rozważ, w jakich dziedzinach życia kultura materialna i duchowa Indii i Chin najsilniej odcisnęła się – twoim zdaniem – na dorobku cywilizacyjnym ludzkości.

PODSUMOWANIE LEKCJI

- s. 64 ▶ W **dolinie Indusu** (dzisiejsze pogranicze indyjsko-pakistańskie) powstała jedna z najstarszych cywilizacji w dziejach ludzkości. Jej ośrodkami były duże, regularnie rozplanowane miasta, jak Harappa i Mohendźo-Daro. Utrzymywała ona kontakty handlowe m.in. z Mezopotamią.
- s. 66 ▶ Począwszy od XV w. p.n.e., przybyłe z północnego zachodu **plemiona Ariów** zaczęły stopniowo opanowywać niemal cały Półwysep Indyjski, podporządkowując sobie miejscową ludność.
- s. 66 ▶ W społeczeństwie indyjskim ukształtował się **system kastowy**.
- s. 67 ▶ Najstarsze znane **teksty religijne Indii** to *Wedy*. Wierzenia religijne w nich zawarte stały się podstawą dla rozwoju braminizmu, który z czasem uległ przekształceniom. Do innych głównych **religii Indii** należy zaliczyć **hinduizm** oraz **buddyzm**.
- s. 70 ▶ Starożytna **cywilizacja chińska** narodziła się w dolinach rzek Huang-ho i Jangcy, we wschodniej części dzisiejszych Chin. Już w II tysiącleciu przed naszą erą istniała tam silna organizacja państwowa i władza królewska.
- s. 70 ▶ Po okresie rozbicia **zjednoczenia politycznego Chin** dokonał w 221 r. p.n.e. **Shi Huangdi** – Pierwszy Cesarz.
- s. 72 ▶ Najważniejsze **systemy etyczno-religijne** Chin – konfucjanizm i taoizm – narodziły się na przełomie VI i V w. p.n.e. Dla Konfucjusza najważniejszy był porządek społeczny, wypełnianie obowiązków i podporządkowywanie się zasadom wynikającym z tradycji. Taoizm cenil przede wszystkim indywidualną naturę człowieka, jej spontaniczne przejawianie się. Uczyl, jak osiągnąć harmonię ze światem, odrzucając lęk i nadmierne pragnienia.
- s. 74 ▶ **Kultura materialna państwa chińskiego** była niezwykle bogata i już w starożytności budziła zainteresowanie w innych regionach świata. Chińczycy dokonali wielu ważnych wynalazków na stulecia wcześniej niż ludność innych kręgów kulturowych.

I. Początki ludzkiej cywilizacji

Prehistoria

Epoka prehistoryczna rozpoczęła się wraz z opanowaniem przez **istoty humanoidalne** umiejętności wytwarzania kamiennych narzędzi, co nastąpiło ok. 2,5–2 miliony lat temu. ◀ s. 20

Przez ogromną większość czasów prehistorycznych przodkowie człowieka prowadzili **koczowniczy tryb życia**, a źródłem pożywienia było dla nich zbieractwo i stopniowo rozwijane myślistwo. ◀ s. 20

Wielkim przełomem stało się opanowanie przez człowieka umiejętności **posługiwania się ogniem**. ◀ s. 20

Neandertalczyki i *Homo sapiens* w porównaniu z wcześniejszymi prehistorycznymi gatunkami człowieka rozwinęli **bogatą kulturę materialną i duchową**. ◀ s. 23

W IX tysiącleciu p.n.e. na części obszaru Bliskiego Wschodu rozpoczęła się **rewolucja neolityczna**. Ludzie przyjmowali osiadły tryb życia, rozwijali rolnictwo, a następnie rzemiosło i handel. W konsekwencji narastało rozwarstwienie społeczne i powstawały pierwsze miasta. ◀ s. 24

Prehistoryczne dzieje człowieka kończą się wraz z wynalezieniem pisma (schyłek IV tysiąclecia p.n.e.) oraz narodzinami zorganizowanych wspólnot politycznych. Rozpoczęła się wówczas epoka starożytności. ◀ s. 26

Mezopotamia

Cywilizacja **Mezopotamii** narodziła się w dorzeczu Eufratu i Tygrysu, gdzie tworzone systemy irygacyjne wymagały istnienia złożonej organizacji społecznej. ◀ s. 29

Od przełomu IV i III tysiąclecia p.n.e. rozwijała się **cywilizacja Sumerów**, którzy skupiali się wokół lokalnych ośrodków politycznych – miast-państw. ◀ s. 30

Wkład Sumerów w **rozwój cywilizacyjny** wiąże się zwłaszcza z wynalezieniem pisma, zastosowaniem koła, rozwojem wiedzy matematycznej i przyrodniczej. ◀ s. 31

W początkach II tysiąclecia p.n.e. obszar Mezopotamii został opanowany przez **plemiona semickie**. Ich tworem było królestwo Babilonii, które największą potęgę osiągnęło za Hammurabiego. ◀ s. 34

Hammurabi zasłynął zwłaszcza z powodu kodeksu praw, który nakazał spisać i którego treść w całości przetrwała do naszych czasów. ◀ s. 34

W IX–VII w. p.n.e. Bliski Wschód został zdominowany przez nowe imperium – **Asyrię**. Po jej upadku na krótko odrodziła się **potęga Babilonii**. ◀ s. 36, s. 38

Egipt

- Osadnictwo w **starożytnym Egipcie** skupione było wokół Nilu. ◀ s. 43
- Spółeczeństwo egipskie było zorganizowane w sposób **hierarchiczny**. ◀ s. 44
- Na przełomie IV i III tysiąclecia p.n.e. doszło do **zjednoczenia Egiptu** oraz scentralizowania władzy w rękach faraona. ◀ s. 45
- Rządy** miały charakter **teokratyczny**. Poddani uważali faraona za boga na ziemi oraz pośrednika między bóstwami a ludźmi. ◀ s. 47
- Niezwykle ważną rolę w społeczeństwie egipskim odgrywali **kapłani oraz wyżsi urzędnicy**. ◀ s. 47
- Religia wyznawana przez Egipcjan była **politeistyczna**. ◀ s. 48
- Na rozwój myślenia religijnego wpłynęła **idea życia pośmiertnego** i zabiegi związane z potrzebą zapewnienia duszy zmarłego nieśmiertelności. ◀ s. 48
- Egipcjanie wzniesli wiele **majestatycznych budowli**, kamiennych świątyń, pałaców i posągów, a także ogromne grobowce w formie piramid. W sztukach plastycznych posługiwali się utrwalonym kanonem przedstawień. ◀ s. 50
- Do **osiągnięć starożytnych Egipcjan** można zaliczyć: opanowanie pisma, postępy w sztuce inżynieryjnej, rozwój wiedzy medycznej, matematycznej i astronomicznej. ◀ s. 52

Izraelici

- Izraelici**, którzy początkowo stanowili zespół koczowniczych plemion, w XIII w. p.n.e. zaczęli osiedlać się na obszarze Palestyny. ◀ s. 55
- W X w. p.n.e. władzę nad zjednoczonymi plemionami Izraela sprawowali królowie: **Dawid**, a następnie **Salomon**. ◀ s. 55
- Po śmierci Salomona **królestwo rozpadło się** na dwa państwa: Izrael na północy i Judeę na południu. W ciągu następnych stuleci oba utraciły niepodległość. ◀ s. 56
- Szczególnie boleśnie w pamięci Żydów zapisały się **zdobycie Jerozolimy przez Babilończyków** w VI w. p.n.e., zburzenie Pierwszej Świątyni i **niewola babilońska**. ◀ s. 56
- Decydującą rolę w umacnianiu jedności Izraelitów odegrała ich **monoteistyczna religia – judaizm**. ◀ s. 56
- W **Biblii hebrajskiej** opisano dzieje ludu Izraela i jego przymierza z Bogiem. Zawiera ona przekaz religijny i etyczny. Według przesłania Biblii Izraelici są narodem wybranym przez Boga. ◀ s. 56

Fenicjanie

- Przez wiele stuleci na wschodnich wybrzeżach Morza Śródziemnego rozwijała się **kultura Fenicjan**, którzy odegrali wielką rolę gospodarczą i cywilizacyjną w basenie Morza Śródziemnego. Założyli też liczne kolonie. ◀ s. 60
- Fenicjanie stworzyli pierwsze pismo oparte na **alfabecie**, w którym litery były przypisane poszczególnym głoskom. Alfabet ten stał się podstawą greckiego, a pośrednio także łacińskiego alfabetu. ◀ s. 62

Indie

W **dolinie Indusu** powstała jedna z najstarszych cywilizacji świata. Jej ośrodkami były duże, regularnie rozplanowane miasta, jak Harappa i Mohendžo-Daro. Utrzymywała ona kontakty handlowe m.in. z Mezopotamią.

◀ s. 64

Począwszy **od XV w. p.n.e.**, niemal cały Półwysep Indyjski opanowały stopniowo **plemiona Ariów**, które podporządkowały sobie miejscową ludność.

◀ s. 66

W społeczeństwie indyjskim ukształtował się **system kastowy**.

◀ s. 66

Najstarsze znane teksty religijne Indii to **Wedy**. Wierzenia religijne na nich oparte stały się podstawą dla rozwoju braminizmu. Z czasem główną **religią Indii** stał się wywodzący się z niego **hinduizm**. Na przełomie VI i V w. p.n.e. narodził się **buddyzm**.

◀ s. 67

Chiny

Starożytna **cywilizacja chińska** powstała w dolinach rzek Huang-ho i Jangcy.

◀ s. 70

W II tysiącleciu p.n.e. istniały tam silna organizacja państwowa i władza królewska.

Po okresie rozbicia politycznego Chin ich **zjednoczenia** dokonał w 221 r. p.n.e. **Shi Huangdi** – Pierwszy Cesarz.

◀ s. 70

Najważniejsze **systemy etyczno-religijne** Chin – **konfucjanizm** i **taoizm** – narodziły się na przełomie VI i V w. p.n.e.

◀ s. 72

Chińskie **towary** budziły zainteresowanie w innych regionach świata. Były rozprowadzane drogami jedwabnego szlaku.

◀ s. 74

SPRAWDŹ, CZY UMIESZ

1. Przemiany sposobów życia przodków współczesnych ludzi w okresie prehistorycznym

1.1. Ułóż w kolejności chronologicznej zdobyte przez przodków współczesnych ludzi umiejętności, które wpłynęły na sposób ich życia. Przerysuj tabelę do zeszytu i wykorzystaj poniższe opisy do jej uzupełnienia.

- umiejętność rozpalania ognia, konstruowanie włóczni o kamiennych ostrzach oraz wiara w życie pośmiertne i pochówki zmarłych
- zbieracko-łowiecki tryb życia, wynalezienie drewnianego oszczepu oraz umiejętność posługiwania się ogniem i wytwarzania odzieży ze skór zwierzęcych
- umiejętności tworzenia najprostszych kamiennych narzędzi i posługiwania się nimi oraz koczowniczo-zbieracki tryb życia
- rozwinięta umiejętność wytwarzania kamiennych narzędzi, służących też jako broń w czasie polowań
- uprawa roli (narodziny rolnictwa), przechodzenie od koczownictwa do osiadłego trybu życia, hodowla zwierząt i rozwój rzemiosła, stopniowe rozwarstwienie społeczeństwa i pierwsze miasta
- umiejętność wytwarzania kamiennych noży, haczyków, siekier i łuków oraz umiejętność myślenia symbolicznego, posługiwania się mową i tworzenie bardziej złożonych relacji społecznych

		Okres pojawienia się	Umiejętności, odkrycia, wynalazki i sposoby życia przodków współczesnych ludzi
I	Australopitek		
II	<i>Homo habilis</i> (człowiek zręczny)		
III	<i>Homo erectus</i> (człowiek wyprostowany)		
IV	Neandertalczyk		
V	<i>Homo sapiens</i> (człowiek rozumny)		
VI	Człowiek okresu rewolucji neolitycznej		

2. Książka popularnonaukowa

„Wielka Piramida w Gizie wyznacza apogeum nie tylko egipskiej władzy królewskiej, ale także powszechnej tendencji władzy absolutnej do manifestowania się poprzez monumentalną architekturę. W najbardziej brutalnym ujęciu jest ona świadectwem nieskrępowanej kontroli politycznej i gospodarczej; w najbardziej idealistycznym – jedyne go w swoim rodzaju epizodu w dziejach ludzkości. [...]

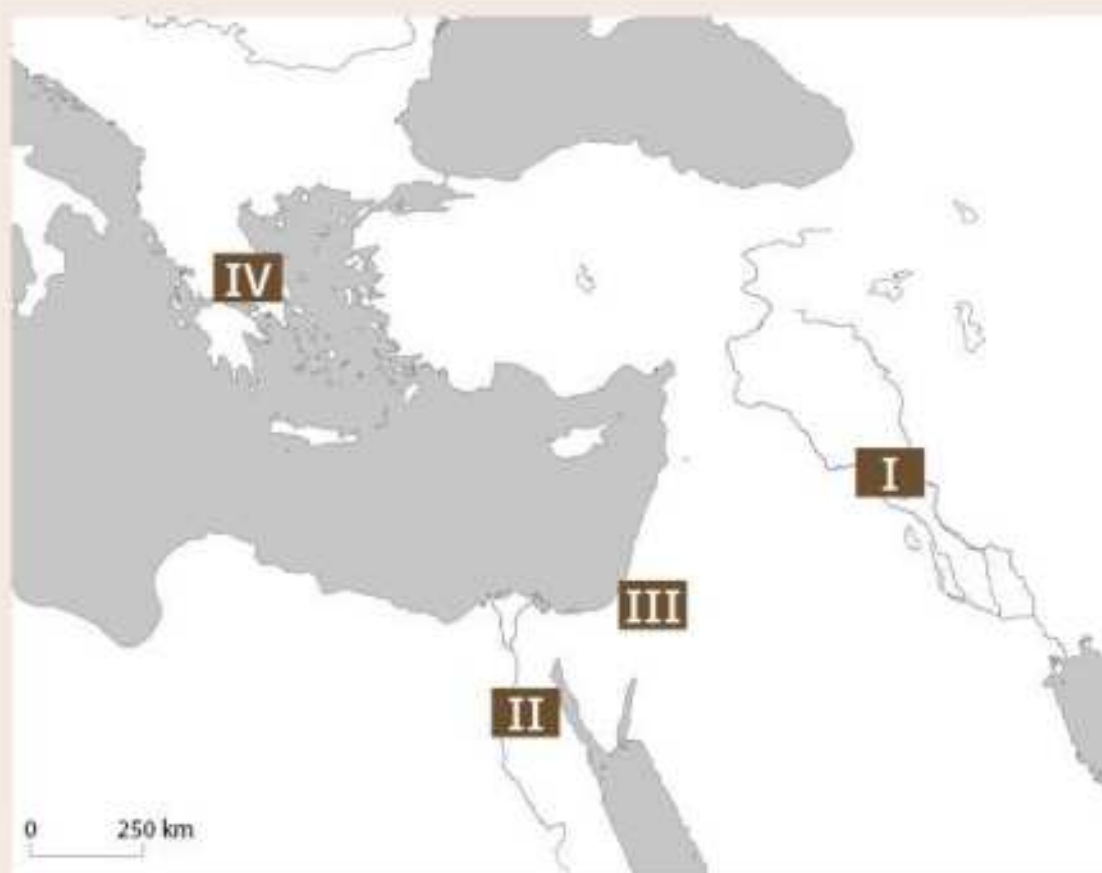
Mimo nadludzkiej skali grobowiec Cheopsa był jednak w pełni ludzkim dokonaniem, bynajmniej nieprzekraczającym możliwości starożytnych Egipcjan. Obliczenia i praktyczne eksperymenty wykazały, że zaledwie dwie ekipy, czyli cztery tysiące ludzi, wystarczyłyby do wydobycia, przeciągnięcia i osadzenia na miejscu przeszło dwóch milionów kamiennych bloków, z których zbudowana jest piramida. Być może tej samej wielkości siła robocza byłaby potrzebna do budowy i utrzymania w należytym stanie potężnych ramp prowadzących z głównego kamieniołomu do piramidy i wspinających się po ścianach nieustannie rosnącego monumentu. [...]

Jedynie stosunkowo mały zespół wyspecjalizowanych kamieniarzy, mierniczych, inżynierów i rzemieślników, wraz z żonami i dziećmi, mieszkał na placu budowy przez cały rok. Większość pracowników była zatrudniana tymczasowo, na okres kilku miesięcy, po czym wracała do swych rodzin w miastach i wioskach całego Egiptu”.

T. Wilkinson, *Powstanie i upadek starożytnego Egiptu. Dzieje cywilizacji od 3000 p.n.e. do czasów Kleopatry*, przeł. N. Radomski, Poznań 2011, s. 96, s. 98.

2.1. Na podstawie własnej wiedzy oraz cytowanego tekstu wyjaśnij, jakie znaczenie miały w starożytnym Egipcie piramidy. Co – twoim zdaniem – mówi nam ich powstanie o egipskim społeczeństwie?

3. Starożytna Mezopotamia, Egipt, Izrael i Grecja

3.1. Przerysuj tabelę do zeszytu. Uzupełnij ją, wykorzystując podane terminy.

- *Księgi umarłych*
- koło (do poruszania wozu)
- *Kodeks Hammurabiego*
- mumifikacja
- koło garncarskie
- rydwany
- wiszące ogrody Semiramidy
- pismo klinowe ideograficzno-fonetyczne
- system irygacyjny
- zigguraty
- piramidy
- wierzenia/religie/kulty
- kalendarz słoneczny
- *Epos o Gilgameszu*
- monumentalne kamienne budowle
- hieroglify
- papirus (materiał piśmienniczy)
- wiedza medyczna
- matematyka/geometria/astronomia
- Biblia hebrajska/Tora
- Talmud
- Dziesięć Przykazań
- monoteizm
- Druga Świątynia
- koncepcja narodu wybranego
- państwo (forma organizacji społeczeństwa)
- rządy teokratyczne
- kolorowe szkło

	Nazwa państwa/ cywilizacji/ludu	Położenie	Osiągnięcia cywilizacyjne	Osiągnięcia kulturowe
I	Mezopotamia			
II	Egipt			
III	Izraelici/ Hebrajczycy	– na wybrzeżu Morza Śródziemnego – nad rzeką Jordan		
IV	Hellenowie/ Grecy	– na południu Płw. Bałkańskiego – na wyspach Morza Jońskiego i Egejskiego	<i>Proszę uzupełnić po zapoznaniu się z rozdziałem: II.1. U początków greckiej cywilizacji</i>	

4. Cywilizacje Środkowego i Dalekiego Wschodu: Indii i Chin

4.1. Porównaj cywilizacje Indii i Chin. Tabelę uzupełnij w zeszycie.

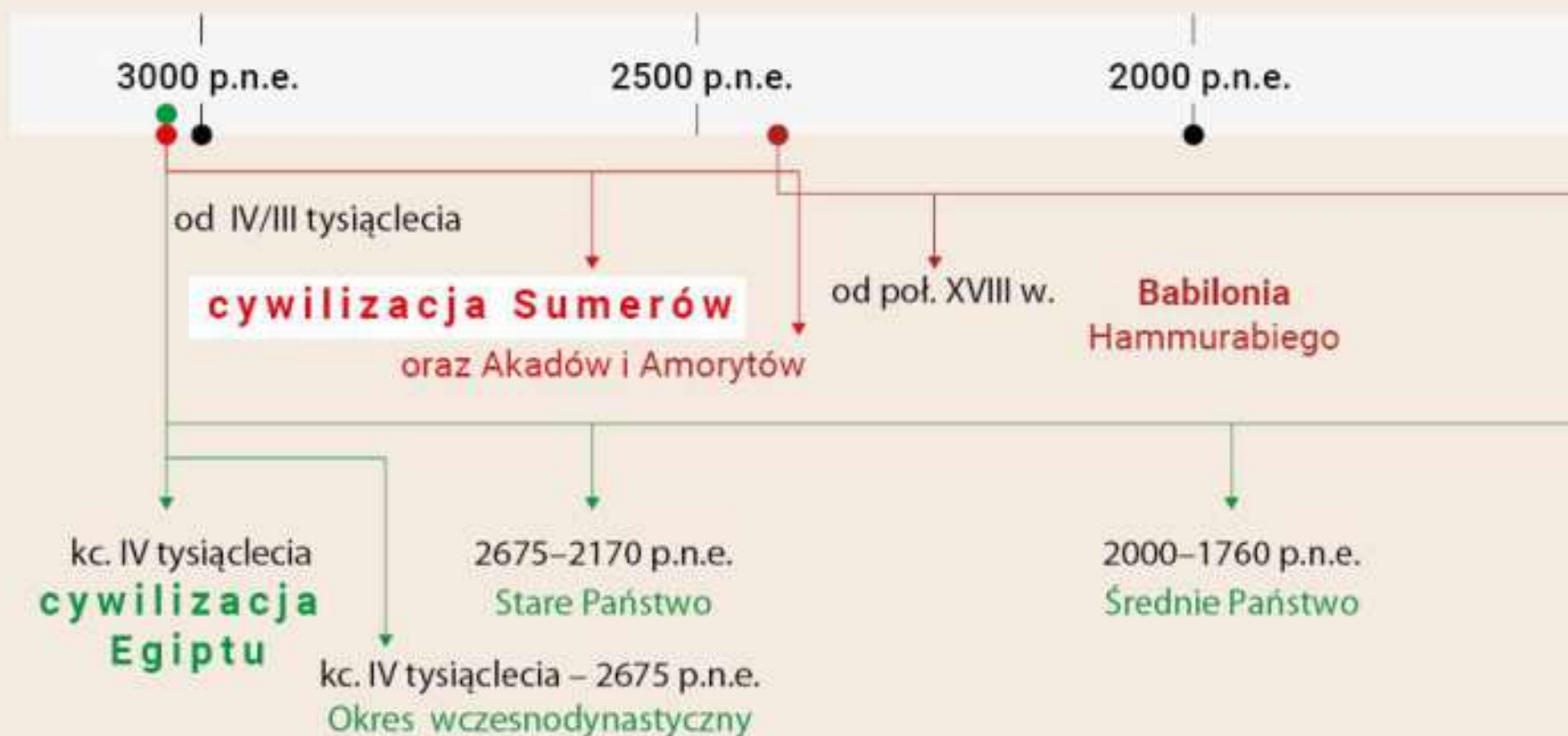
	Cywilizacja Indii	Cywilizacja Chin
Narodziny	1. połowa III tysiąclecia p.n.e.	
Położenie	dolina Indusu, a następnie Półwysep Indyjski	
Ludność	lud cywilizacji doliny Indusu, a następnie Ariowie	
Struktura społeczna	Po podboju przez Ariów – system kastowy: I. kapłani (bramini); II. wojownicy; III. kupcy, rzemieślnicy, chłopci; IV. śudrowie („śłudzy” z podbitej ludności) oraz nietykalni (pariasi).	
Religie i systemy etyczno-religijne	– religia politeistyczna: braminizm: rytuał i ofiary – idea reinkarnacji (wędrówki duszy) – od IV w. p.n.e. hinduizm – bóstwa (Wisnu, Śiwa, Dewi) aspektami Brahmana (najwyższego duchowego bytu) – przełom VI/V w. p.n.e. buddyzm (Budda) – pragnienia głównym źródłem cierpienia człowieka – niezadawanie cierpienia żadnym żyjącym istotom – nirwana; asceza i medytacja – odrzucenie systemu kastowego	
Osiągnięcia cywilizacyjne i kulturowe	– różnorodne, rozbudowane wierzenia i systemy religijne – miasta otoczone murami i wyposażone w systemy wodno-kanalizacyjne; najstarsze: Harappa, Mohendžo Daro – pismo – święte księgi <i>Wedy</i>, najstarsza – <i>Rygweda</i>	

5. Izraelici (Hebrajczycy) do II w. n.e.

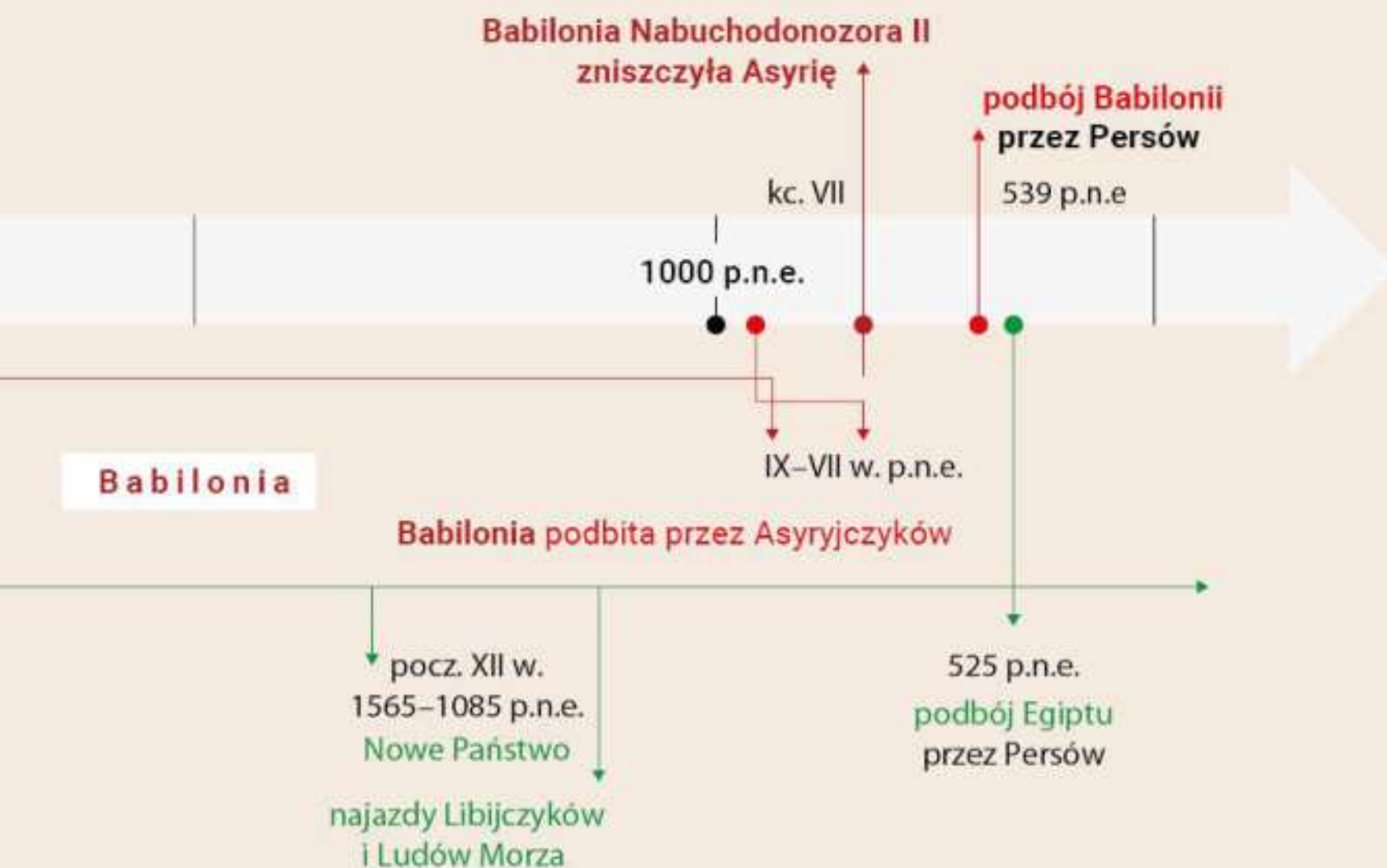

5.1. Skonstruuj w zeszycie mapę myśli dotyczącą religii Żydów – judaizmu.

6. Chronologia dziejów Bliskiego Wschodu do podboju przez Persów

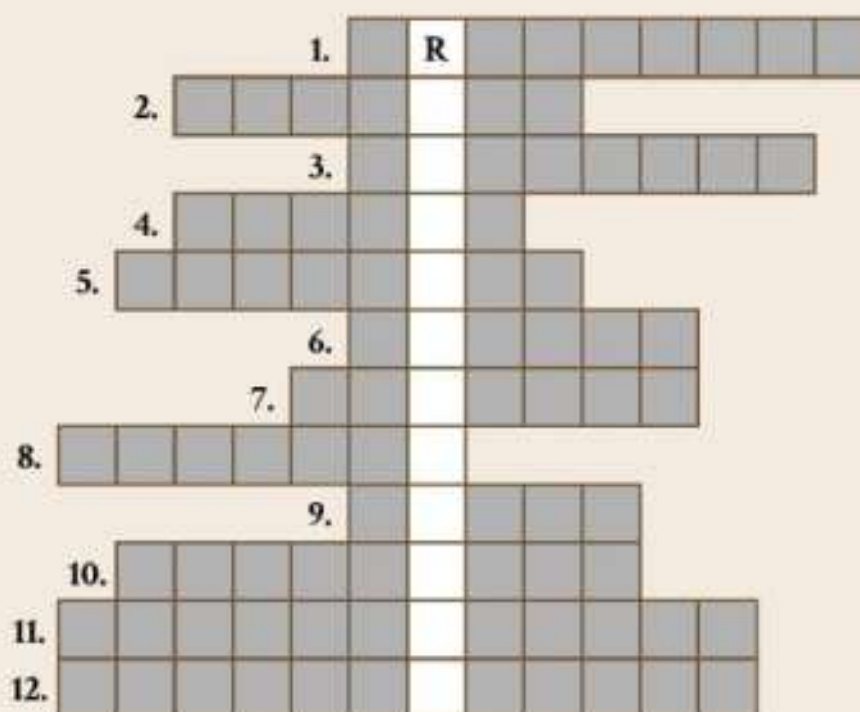

6.1. Przedstaw chronologię dziejów cywilizacji Środkowego i Dalekiego Wschodu – Indii i Chin.

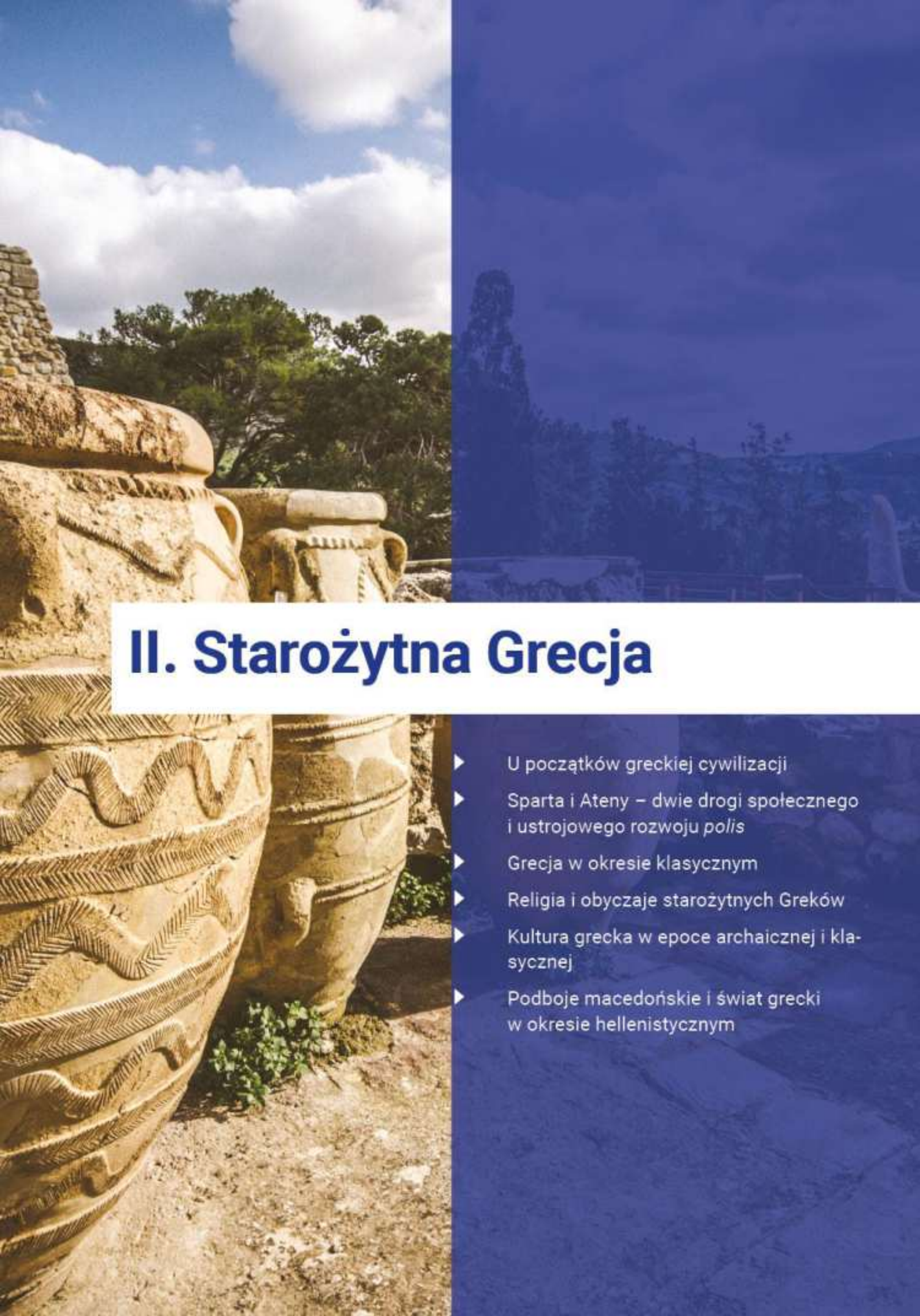

7. Religie i systemy etyczno-religijne Środkowego i Dalekiego Wschodu

7.1. Przerysuj do zeszytu krzyżówkę. Rozwiąż ją i podaj hasło.

1. Religia Indii, w której duże znaczenie miały rytuały odprawiane przez kapłanów i składane przez nich ofiary; wyłoniła się z religii wedyjskich; z czasem główną rolę zaczęła w niej odgrywać idea reinkarnacji.
2. Najstarsza święta księga z okresu wedyjskiego, po polsku *Wiedza hymnów*.
3. Religia mieszkańców Indii, która ukształtowała się w IV w. p.n.e., charakteryzująca się wiarą w Brahmana, którego boskimi aspektami (przejawami) są m.in. Śiwa i Dewi.
4. Podtrzymujący istnienie świata, jeden z najważniejszych obok Śiwy i Dewi bogów indyjskich – aspektów Brahmana.
5. Kult... zajmował centralne miejsce w wierzeniach chińskich.
6. System etyczno-religijny, który narodził się w Chinach na przełomie VI i V w. p.n.e., koncentrujący się na ukazaniu właściwej, indywidualnej drogi życia.
7. W buddyzmie wyzwolenie się od cyklu narodzin i śmierci, uspokojenie, wygaśnięcie pragnień i źródła cierpienia, jakim jest indywidualna osobowość.
8. Najwyższy duchowy byt w hinduizmie przenikający całą rzeczywistość.
9. „Stary Mistrz”, autor najważniejszego tekstu taoistycznego *Daodejing* (*Księgi Drogi i Cnoty*).
10. Twórca ruchu religijnego zapoczątkowanego na przełomie VI i V w. p.n.e. w Indiach, książę Siddhartha Gautama – Budda – co znaczy: przebudzony lub...
11. System etyczno-religijny, który narodził się w Chinach w VI i V w. p.n.e. Najważniejsze dla jego twórcy było wypełnianie przez ludzi ich obowiązków, wynikających z miejsca w społeczeństwie i wywiązywanie się z powinności wobec rodziny, przyjaciół oraz władzy.
12. Niewielka, ale uważana za kluczową część *Mahabharaty*, stanowiąca wykładnię głównych założeń filozoficznych hinduizmu. Powstała około III w. p.n.e.

II. Starożytna Grecja

- ▶ U początków greckiej cywilizacji
- ▶ Sparta i Ateny – dwie drogi społecznego i ustrojowego rozwoju *polis*
- ▶ Grecja w okresie klasycznym
- ▶ Religia i obyczaje starożytnych Greków
- ▶ Kultura grecka w epoce archaicznej i klasycznej
- ▶ Podboje macedońskie i świat grecki w okresie hellenistycznym

1. U początków greckiej cywilizacji

NA TEJ LEKCJI:

- poznasz cechy i przykłady dzieł kultury kreteńskiej i mykeńskiej;
- prześledzisz proces kształtowania się cywilizacji greckiej;
- zrozumiesz, w jaki sposób na rozwój tej cywilizacji wpłynęły warunki naturalne;
- dowiesz się, czym charakteryzuje się forma ustrojowa, jaką jest *polis*.

Kreta i kultura minojska

Na **Krecie** – największej wyspie Morza Egejskiego – rozwinął się jeden z ważniejszych ośrodków cywilizacyjnych starożytnego świata. Ze względu na położenie geograficzne wyspy jej mieszkańcy znajdowali się pod silnym wpływem cywilizacji Bliskiego Wschodu (zwłaszcza egipskiej). Jednocześnie zapoczątkowali oni niezwykle oryginalną i niepowtarzalną kulturę, która **później wywarła wpływ na całą Grecję kontynentalną**. Nie wiemy nic pewnego o pochodzeniu ludu, który ją stworzył, bez wątpienia **nie należał** on jednak do **plemion greckich**. Zapewne przybył na wyspę wcześniej, długo przed tym, nim wytworzył **kulturę** zwaną dziś **minojską**. Nazwa ta wzięta się od imienia legendarnego króla Minosa, który według starożytnych podań był potężnym władcą Krety.

kultura minojska ▶

Źródła kultury minojskiej (kreteńskiej) sięgają początków III tysiąclecia p.n.e., a pierwszy okres jej rozkwitu **rozpoczął się od około 2200 r. p.n.e.** Należy więc ona do najstarszych cywilizacji. Na Krecie istniało kilka ośrodków władzy. Jedynie przejściowo i w późnym okresie istnienia kultury minojskiej były one zjednoczone pod panowaniem władcy z **Knossos**. Dzięki rozwojowi gospodarki oraz rozbudowanej flocie Minojczycy zyskali wielkie znaczenie w wymianie handlowej we wschodniej części Morza Śródziemnego. Rozszerzyli też swoje wpływy polityczne na niektóre wyspy i wybrzeża dzisiejszej Grecji.

Największy rozwój kultura minojska przeżyła pomiędzy **1700 i 1450 r. p.n.e.** Gwałtowną **zagładę** przyniosły jej prawdopodobnie katastrofalne **trzęsienia ziemi**. Spowodowały one kryzys ekonomiczno-społeczny oraz osłabienie władzy. To z kolei ułatwiło **najazd plemion greckich**, które już wcześniej przejmowały dokonania Minojczyków, jednocześnie z nimi konkurując.

Dysk z Fajstos, Kreta ok. 1650 r. p.n.e., Muzeum Archeologiczne w Heraklionie, Grecja

Dysk jest pokryty pismem, którego znaki przedstawiają między innymi ludzi i zwierzęta. Do dziś nie udało się odczytać zawartych na nim ideogramów.

Ruiny pałacu w Knossos, w znacznej części zrekonstruowane na początku XX w. n.e.

Ośrodkami władzy na Krecie były pałace stanowiące kompleksy połączonych ze sobą pomieszczeń. Były one nie tylko siedzibą władców i centrami administracyjnymi, lecz także miejscami sprawowania kultu religijnego i produkcji rzemieślniczej oraz magazynami żywności. Pałac w Knossos składał się z ponad tysiąca pomieszczeń usytuowanych na pięciu kondygnacjach i skupionych wokół kilku dziedzińców. Ich nieregularny układ dostosowany do nierówności terenu był tak skomplikowany, że z czasem stał się podstawą legendy o labiryncie, w którym uwięziony miał być potworny Minotaur.

Ćwiczenie

Poszukaj w internecie i literaturze popularnonaukowej informacji na temat okoliczności odkrycia ruin pałacu w Knossos i ich częściowej rekonstrukcji.

Minojczycy stworzyli pismo – nazwane **pismem linearnym A**. Nie zostało ono do dzisiaj odczytane przede wszystkim ze względu na to, że nie jest znany język, którym posługiwali się mieszkańcy wyspy. Współczesne badania nad społeczeństwem minojskim opierają się głównie na znaleziskach archeologicznych ruin wspaniałych pałaców, malowideł ściennych, ceramicznych naczyń i figurek, biżuterii oraz bogato zdobionej broni. Na Krecie tętniło życie miejskie, a wokół licznych pałaców wyrastały kolejne domostwa. Miasta posiadały brukowane ulice oraz system wodno-kanalizacyjny. Zamożni mieszkańcy wyspy budowali bogato wyposażone wille także poza obrębem miast. Brak murów obronnych może wskazywać, że Minojczycy nie odczuwali zagrożenia obcymi najazdami i byli społeczeństwem stosunkowo pokojowym. Ważnymi miejscami kultu były nie tylko pałace, lecz także sanktuaria wznoszone na szczytach wzgórz czy w pobliżu świętych źródeł, a z czasem umiejscawiane głównie w jaskiniach.

◀ pismo linearne A

Labrys – podwójny topór – jeden z symboli kultury minojskiej

Labrys oraz rogi byka to motywy najczęściej stosowane w zdobnictwie budowli minojskich. Symbole te powracały w późniejszych wyobrażeniach religijnych starożytnej Grecji. Według greckich przekazów legendarny władca Krety Minos był synem Zeusa i Europy – fenickiej księżniczki, którą władca Olimpu porwał, ukryty pod postacią wspomnianego zwierzęcia. Z kolei święty byk подарowany Minosowi przez boga Posejdona miał uwieść żonę władcy Krety – Pazyfae. Gdy urodziła ona potwora z byczą głową (Minotaura), król nakazał zamknąć go w Labiryncie.

Opinia historyka

na temat postrzegania kultury minojskiej przez współczesnych badaczy

Wiadomo jedynie tyle, ile da się wywnioskować na podstawie znalezisk archeologicznych, ale konstruowane w oparciu o nie hipotezy uczonych przypominają niekiedy rozbudowane domki z kart, których kolejne piętra opierają się na równie kruchych podstawach, jak poprzednie. Czasem zaś odnosi się wrażenie, że autorzy teorii natchnieni są raczej myślą o znalezieniu w historii złotego wieku ludzkości, pozbawionego wszelkich wad współczesnej im cywilizacji, niż chęcią odtworzenia prawdziwego obrazu minojskiej kultury. [...]

Kultura minojska, jaka ukazała się zdumionym oczom odkrywców, mogła istotnie wywołać obraz jakiejś nieprzeczuwanej przedtem wiosny ludzkości, odmiennej od wszystkiego, co w tym samym czasie istniało nad Nilem i Eufratem, a także na samym lądzie greckim. Zamiast piramid czy ponurych cyklopich murów otwarte pałace, opadające kaskadami lekkich budynków po zboczach wzgórz, zamiast kamiennych kolosów fajansowe figurynki [...]. Miękkość owego życia toczącego się na wyspie będącej jakby szczęśliwym majem historii, gdzie nie docierał hałas wojen toczonych przez oddzielone murem wielkie imperia, urzekła uczonych [...].

Z upływem czasu poszczególne kamyki owej sielankowej mozaiki zaczęły się wykruszać [...]. Również całkowita nieobecność motywów militarnych w sztuce minojskiej okazała się złudzeniem, choć istotnie stanowiły one nikły procent zachowanych zabytków. [...] Trzeba pamiętać, że o tym, co działo się w kreteńskich pałacach, nie wiemy nic. [...]

W świętych grotach kreteńskich gór znaleziono ślady ofiar z ludzi i rytualnego kanibalizmu. Ujmując rzecz metaforycznie: być może prawdziwą atmosferę minojskiej Krety oddaje nie obraz łagodnej przyrody z fresków, lecz utrwalony w micie strach przed okrutnym Minotaurem czyhającym za załomem korytarza.

Jerzy Ciechanowicz, *Cień Minotaura*, Warszawa 1996, s. 20–22.

Ćwiczenie

1. Wyjaśnij, na czym miałyby polegać wyjątkowość kultury minojskiej według badaczy, o których pisze autor tekstu.
2. O jakich trudnościach związanych z odtwarzaniem przeszłości Krety w epoce minojskiej wspomina autor? Dlaczego uważa on, że wiele naszych wyobrażeń może być mylnych?

Grecja i Grecy (Hellenowie)

Cywilizacja starożytnej Grecji rozwijała się w **południowej części Półwyspu Bałkańskiego**, na **wyspach** leżących w obrębie **Morza Jońskiego** i **Morza Egejskiego** oraz na wybrzeżu **Azji Mniejszej**. Morskie otoczenie, długa linia brzegowa, a także duża liczba wysp zamieszkałych przez Greków powodowały, że morze odgrywało w ich życiu szczególną rolę. To przez nie przebiegały najdogodniejsze szlaki komunikacyjne. Pojęcie „Grecja starożytna” odnosi się do pewnej **całości kulturowej**, ale **nie politycznej** – żadne wspólne państwo

Greków wówczas nie istniało. Żyli oni w obrębie wielu małych organizmów politycznych – **miast-państw**.

Obszar, na którym rozwinęła się cywilizacja grecka

Ćwiczenie

Porównaj warunki geograficzne Grecji oraz Mezopotamii i Egiptu.

Ludność zamieszkująca obszar greckiej cywilizacji nie była jednorodna. W ciągu całego II tysiąclecia p.n.e. napływały z północy kolejne grupy plemion greckich, które podporządkowywały sobie wcześniejszych mieszkańców, jednocześnie się z nimi mieszając. Przybysze, mimo licznych podziałów, mieli poczucie wspólnoty pochodzenia. Mówili o sobie „**Hellenowie**”, a zamieszkiwany przez siebie kraj nazywali „**Helladą**”. Nazwę „Grecy”, którą współcześnie ich określamy, wprowadzili dopiero Rzymianie. Grecy nie tworzyli wprawdzie jednego państwa, jednak łączyły ich wierzenia religijne, wspólne tradycje, wiele elementów kultury materialnej oraz obyczajów. Różnice wynikały z odrębnych systemów ustrojowych i społecznych funkcjonujących w poszczególnych miastach-państwach, sprzecznych interesów i wyznawanych ideałów. Co ważne – Grecy wyraźnie czuli swoją **odrębność wobec** ludów nieprzynależących do helleńskiej kultury, czyli **barbarzyńców** – jak nazywali ludzi niemówiących po grecku.

◀ Hellada

Hellenowie byli **ludem indoeuropejskim**. Pomiedzy poszczególnymi ich grupami występowały pierwotnie znaczne **różnice językowe**. Choć można mówić o ję-

zykowym pokrewieństwie, to starożytna greka, jako język wszystkich Hellenów, kształtowała się stopniowo. Dziś naukowcy skłaniają się do przekonania, że nastąpiło to dopiero na terenie Grecji, a nie przed przybyciem Greków na jej teren. Przez cały okres starożytności na obszarze Grecji posługiwano się różnymi odmianami (**dialektami**) greki.

środowisko geograficzne

► **Środowisko geograficzne** miało decydujący wpływ na sposób życia Hellenów. Grecja to kraj w przeważającej części **górzysty**. Rzeki spływające z gór nie mają wielkich rozmiarów. Ukształtowanie terenu (skaliste zbocza gór) powodowało, że **ziemi uprawnej** było stosunkowo **niewiele**. Dlatego też, pomimo korzystnego klimatu, **rolnictwo** mogło się rozwijać tylko w ograniczonej skali. Wśród **uprawianych zbóż** przeważał jęczmień. Pszenica występowała rzadziej, gdyż wymagała lepszej ziemi. Aby nie wyjałowić zbyt szybko gleby, pola uprawiano

metoda dwupolówki

► **metodą dwupolówki** – w danym roku zasiewano jedynie połowę gruntów, a druga połowa leżała odłogiem. Ponadto uprawiano także: bób, soczewicę, sałatę, cebulę, figi. Bardzo ważną rolę odgrywała uprawa **winorośli** i **drzew oliw-**

kowych, które nie wymagają tak żyznej gleby i którym sprzyjają warunki klimatyczne Grecji. Wino było podstawowym napojem; pijano je rozcieńczone z wodą. Oliwki spożywano z chlebem i innymi warzywami, przerabiano na tłuszcz spożywczy oraz na paliwo do lamp.

Krater – naczynia do mieszania wina z wodą

Krater to naczynia ceramiczne bądź wykonane z brązu. Te przeznaczone dla zamożnych osób były bogato zdobione. Brąz czasem pokrywano częściowo złotem lub srebrem. Niektóre krater miały wielkie rozmiary – nawet do 2 m wysokości.

Hodowla zwierząt obejmowała głównie owce (dostarczające mięsa i wełny) i kozy (z ich mleka wyrabiano sery) – czyli zwierzęta, które można było wypasać na zboczach górskich. Ponadto hodowano świnie i drób oraz osły jako zwierzęta pociągowe. Konie i krowy należały do rzadkości. Ważnym źródłem pożywienia były ryby i owoce morza – bliskość morza i ukształtowanie linii brzegowej ułatwiały rozwój **rybołówstwa**.

Grecy rozwinęli umiejętność wydobywania i przetwarzania **bogactw naturalnych**. Srebro służyło do produkcji ozdób i monet, z rudy żelaza wytwarzano narzędzia żelazne, a z gliny – **naczynia ceramiczne**. Z brązu wykonywano ozdoby i broń. Rozkwit rzemiosła przyczynił się do rozwoju handlu. Własne zasoby surowców mineralnych były jednak ograniczone, więc z czasem zaczęto sprowadzać je z innych krajów. Wymiana handlowa z sąsiednimi państwami stawała się coraz bardziej konieczna, ponieważ w związku z przyrostem liczby ludności ziemie Hellady już nie mogły wyżywić wszystkich mieszkańców. W zamian za wyroby rzemiosła Grecy importowali żywność.

Do handlu zewnętrznego wykorzystywano szlaki morskie, a w komunikacji oraz handlu wewnętrznym istotną rolę odgrywały również drogi lądowe. Górzysty teren utrudniał jednakże **transport lądowy**. W krainie o wijącej się linii brzegowej, pełnej zatok i wysp, **żegluga** była najdogodniejszym rozwiązaniem. Jednak ograniczały ją ówczesne możliwości techniczne. Stosunkowo niewielkie statki bezpiecznie pokonywały szlaki żeglowne tylko przy niezbyt silnym wietrze, a więc od maja do paź-

dzielnika. Budulec na okręty pozyskiwano początkowo z okolicznych gór pokrytych lasami. Później, gdy przetrzebiono lasy, zaczęto go sprowadzać spoza Hellady.

Triakontera – grecki okręt wiosłowy

Triakontery były używane w VII–VI w. p.n.e. To proste w konstrukcji statki, oparte na starszych typach greckich okrętów wyposażonych w jeden rząd wiosła – po 30 z każdej burty. Do ich zalet należały szybkość i zwrotność. Wkrótce dumą Greków stały się natomiast triery – okręty o trzech rzędach wiosła umiejscowionych jeden nad drugim. Radziły sobie one lepiej z silnym wiatrem i wysoką falą. Początkowo były napędzane tylko siłą mięśni wiosłarzy, a z czasem wyposażono je w żagle.

Kultura mykeńska oraz następstwa jej upadku

W XVI w. p.n.e. na terenie Grecji zaczęło się umacniać szeregi niewielkich ośrodków państwowych stworzonych przez napływowe plemiona greckie. Zwa-
no ich wówczas **Achajami**. Budowali oni potężne **twierdze** pełniące funkcję
ośrodków władzy na obszarze państw, które stworzyli w południowej i środko-
wej Grecji kontynentalnej. Z czasem największe znaczenie zyskały wśród nich
Mykeny położone w **północno-wschodniej części Peloponezu**. W pewnych
okresach obejmowały przewodnictwo nad innymi państwami. To im swoją na-
zwę zawdzięcza rozwijająca się w tym okresie **kultura mykeńska**.

◀ Achajowie

◀ kultura mykeńska

Grecy, zwłaszcza ci z miast położonych na wybrzeżu, pozostawali wówczas pod kulturalnym, a także do pewnego stopnia politycznym wpływem Minojczyków z Krety. Rywalizowali też jednak z nimi, a około 1450 r. p.n.e. dokonali **najazdu**, któ-
ry zakończył okres świetności minojskiej cywilizacji. Najeźdźcy jednak przejmowa-
li od Minojczyków elementy kultury duchowej i materialnej już od paru wieków. Po
militarnym sukcesie nadal naśladowali wiele ich osiągnięć cywilizacyjnych. Dzięki
temu kultura Krety silnie wpłynęła na dalszy rozwój cywilizacji greckiej.

Mykeńczycy przejęli od Minojczyków między innymi pismo, przekształcając je i za-
pisując nim własny język. Posługiwali się nim w XIV–XIII w. p.n.e. Naukowcy na-
zwali je **pismem linearnym B** (udało się je odczytać w połowie XX w.).

◀ pismo linearne B

Spisane pismem linearnym B teksty zawierają informacje na temat życia, przede
wszystkim ekonomicznego, **ufortyfikowanych pałaców**, które były ośrodkami
władzy politycznej na obszarze kultury mykeńskiej. Znajdowały się w centrum
ośrodków miejskich. Od ośrodka pałacowego zależni byli urzędnicy, wojowni-
cy i pracujący dla niego rzemieślnicy. Kontrolował on znaczną część produkcji,
między innymi tkanin czy towarów luksusowych i broni. Osoby mające z nadania

władcy (*wanaxa*) majątki ziemskie płaciły daniny w płodach rolnych i były zobowiązane do służby wojskowej. Produkty rzemiosła i rolnictwa magazynowano w pałacach oraz rozdzielano wśród pozostających na usługach pałacu osób, a także przeznaczano dla ośrodków kultu religijnego. Większość ludności obszaru cywilizacji mykeńskiej stanowili drobni rolnicy słabiej związani z pałacami, choć zobowiązani do płacenia danin. Niewolnicy byli stosunkowo nieliczni.

Grecy kręgu kultury mykeńskiej zdobyli przewagę na Morzu Egejskim. Ich kontakty handlowe sięgały coraz dalej. Chęć umocnienia swojej pozycji na wschodzie doprowadziła ich do konfliktu zbrojnego, który przeszedł do legendy

wojna trojańska ▶ – **wojny trojańskiej** opisaney w *Iliadzie* Homera. Choć zawarte w tym eposie opowieści należy traktować jako oparte na fantazji podania, u ich źródeł leżało zdarzenie historyczne. Achajowie (Grecy) skupieni wokół Myken zdobyli bogactą, strzegącą cieśnin prowadzących ku Morzu Czarnemu Troję. Miało to miejsce być może około 1300 r. p.n.e. (ustalenie tej daty to jedna z najbardziej spornych kwestii w historii starożytnej). Istnienie starożytnego miasta zostało potwierdzone w XIX w. przez niemieckiego archeologa Heinricha Schliemanna (czytaj: hajnricha szlimana).

Lwia Brama w Mykenach – XIII w. p.n.e.

Brama jest zwieńczona rzeźbą przedstawiającą zwierzęta – prawdopodobnie dwie lwice, pomiędzy którymi znajduje się kolumna będąca symbolem religijnym. Brama prowadziła do wnętrza cytadeli mykeńskiej – potężnej twierdzy położonej na wzgórzu. Otaczał ją mur zbudowany z nieociosanych, dopasowanych do siebie wielkich głazów (ten typ muru jest nazywany murem cyklopowym).

Upadek ośrodków kultury mykeńskiej nastąpił w **połowie XII w. p.n.e.** Jego przyczyny były złożone. We wschodniej części basenu Morza Śródziemnego miały wówczas miejsce wielkie przemieszczenia ludności i związana z nimi zmiana układu sił politycznych. Zakłóceniu uległa dotychczasowa wymiana handlowa. Świat kultury mykeńskiej zaczął przeżywać nasilający się kryzys ekonomiczno-społeczny i najazdy obcych ludów. Wkrótce na obszar Grecji zaczęła napływać kolejna, **ostatnia już fala plemion greckich** zamieszkujących dotąd jeszcze obszary leżące na północ od niej. Byli to **Dorowie**, których pojawienie się uniemożliwiło odbudowę mykeńskich ośrodków, a wielu ich dotychczasowych mieszkańców zmusiło do ucieczki na wyspy Morza Egejskiego.

Dorowie ▶

Wiek Ciemny ▶ Kolejny okres w dziejach starożytnej Grecji nosi nazwę **Wieków Ciemnych (XII–IX w. p.n.e.)**. Zamieszkiwane w tym czasie ośrodki miejskie nie dorównywały rozwojem gospodarczym, zamożnością ani kulturą materialną tym z cza-

sów mykeńskich. Nastąpiło tym samym spowolnienie rozwoju cywilizacyjnego. Osłabiły się również kontakty handlowe z innymi krajami. Właśnie w tej epoce **część Greków (plemiona Jonów) zasiedliła** nowy obszar – zachodnie wybrzeże Azji Mniejszej. To zdarzenie odegrało wielką rolę w dalszych dziejach greckich. Dla historyków utrudnieniem w poznawaniu tego okresu jest fakt, że Grecy **zatracili** wówczas **umiejętność posługiwania się pismem**. Dopiero pod koniec Wieków Ciemnych na nowo zaczęli posługiwać się tą umiejętnością – tym razem wzorując swe pismo na **fenickim**.

◀ plemiona Jonów

Narodziny *poleis* i Wielka Kolonizacja

Od końca IX w. p.n.e. Grecy pozostawali podzieleni pomiędzy **małe organizmy państwowe**. Sytuację taką ułatwiało ukształtowanie terenu – skupianie się osadnictwa i rolnictwa w oddzielonych od siebie górami niewielkich dolinach i fragmentach wybrzeża morskiego. Dużą rolę odgrywała ponadto zakorzeniona tradycja odrębności plemiennych mająca wpływ na występowanie różnic językowych (dialektowych). Wraz ze stopniowym rozwojem ośrodków miejskich skupiało się wokół nich życie rolniczo-rzemieślniczej społeczności helleńskiej. Kształtowały się **miasta-państwa** – *polis* (w lm. *poleis*) tylko pod pewnymi względami podobne do tych, jakie istniały już wcześniej na Bliskim Wschodzie. Strzegły one gorliwie swojej niezależności, a przywiązanie do małej ojczyzny było wśród ich mieszkańców niezwykle silne. *Polis* (w grece ten wyraz ma rodzaj żeński) rozumiano jako **wspólnotę**, która realizuje interesy zamieszkujących ją obywateli. W zależności od przyjmowanych form ustrojowych różny był zakres ich współudziału we władzy. W tych *poleis*, które przyjęły ustrój demokratyczny, ogół osób mających prawa obywatelskie przyjmował **odpowiedzialność** za swoją ojczyznę i wspólnie **decydował** o jej losach. Ważną rolę w podtrzymywaniu poczucia jedności każdej z nich odgrywały wspólnie sprawowane **kulty religijne**.

◀ *polis*

W stanowiącym centrum *polis* ośrodku miejskim znajdowały się świątynie, budynki publiczne, w których sprawowali swoje funkcje urzędnicy, oraz centralny plac (**agora**). Na agorze toczyły się publiczne debaty – stąd wzięto się jej znaczenie jako symbolu rządów sprawowanych przez obywateli. Tu odbywał się też handel oraz różne uroczystości. Domy kupców, rzemieślników oraz rolników mieściły się głównie w **okolicznych wsiach**. Większość *poleis* (na terenie Hellady było ich kilkaset) miała **niewielkie rozmiary** – poniżej 100 km² obszaru i kilka tysięcy mieszkańców. Wyjątek stanowiły przede wszystkim Sparta (8000 km²) oraz trzykrotnie mniejsze od niej Ateny. W obu tych *poleis* mieszkało znacznie ponad 100 tysięcy osób.

◀ agora

W okresie przejściowym rozstrzygającą rolę w miastach-państwach greckich odgrywały najmożniejsze rody (ich członkowie zwani byli *aristoi* – najlepsi). Decydowały one o wyborze władcy, który w znacznym stopniu był od nich zależny. Z czasem zaprzestano obierania monarchów.

Kształtowanie się ustrojów *poleis* polegało z reguły na tym, że wzrastała w nich rola obywateli, a rządy przechodziły w ręce **organów wieloosobowych** (czyli **kolegialnych**). Idea *polis* opierała się na zasadzie, że sprawowanie władzy polega na realizacji **woli obywateli**. Posiadali oni **prawa polityczne**, czyli mogli być

falanga ▶

wybierani na urzędy oraz brać udział w **głosowaniach** rozstrzygających sprawy państwowe. Do ich powinności należała ponadto obrona ojczyzny w trakcie wojny. W epoce archaicznej narodziła się **falanga** – regularny szyk bojowy piechoty, czyli **hoplitów**. Zastąpiła ona jazdę składającą się z arystokratycznych wojowników. Uzbrojenie hoplity było tańsze. Jego zakup i swój udział w walce mogli sfinansować mniej zamożni mieszkańcy *polis*. Falanga opierała się na działaniu zespołowym, a nie na indywidualnych pojedynkach toczonych przez arystokratów. Kiedy ludzie spoza możnych rodów stali się głównymi obrońcami ojczyzny, zaczęli domagać się pełni praw obywatelskich. W ten sposób kwestie militarne odegrały bardzo ważną rolę w kształtowaniu się *poleis*.

Falanga – ciężkozbrojna piechota. Była to zwarta formacja, którą tworzyło kilka ustawionych jeden za drugim szeregów żołnierzy (hoplitów). Najeżona włóczniami poruszała się jako jedna całość. Gdy któryś hoplita ginął, jego miejsce zajmował ten, który stał za nim. Tarcz używano tak, aby każdy z walczących osłaniał połowę ciała własnego i połowę sąsiada z lewej strony.

systemy
sprawowania
rządów ▶

Pełnię praw posiadali wyłącznie dorośli mężczyźni urodzeni jako wolni. Najczęściej prawa obywatelskie przysługiwały tylko osobom o określonym statusie majątkowym. **Obywatelami *poleis* nie byli** niewolnicy ani przybysze z innych miast-państw. Ludzie biedni z reguły nie mieli praw obywatelskich lub cieszyli się nimi w ograniczonym zakresie. Praw obywatelskich nie posiadały także kobiety. *Poleis* różniły się pod względem systemów sprawowania rządów – w szerszym lub węższym stopniu dopuszczały do nich ogół obywateli. W niektórych dominowały tendencje **oligarchiczne**, w innych – **demokratyczne**.

Oligarchia – rządy wybranych, nielicznych, sprawowane we własnym interesie; ustrój, w którym do władzy są dopuszczone tylko osoby należące do najmożniejszych rodów, „szlachetnie urodzone” – czyli arystokracja (gr. *aristos* – najlepszy, *krátos* – władza).

Demokracja – rządy ogółu obywateli, ludu – co w różnych epokach różnie było rozumiane. W greckich *poleis* nigdy za obywateli nie uznawano wszystkich mieszkańców. Jednak grono osób dopuszczonych do władzy było o wiele większe niż w oligarchii. Nie ograniczało się do uprzywilejowanych rodów, ale obejmowało wielu „zwykłych” ludzi, których głos mógł stać się decydujący.

Proces kształtowania się ustrojów *poleis* przebiegał **w epoce**, która w historii Grecji została nazwana **archaiczną** (VIII – początek V w. p.n.e.). Okres ten przyniósł **zmiany w wielu dziedzinach życia Greków**. Wzrastała liczba ludności miast-państw, a jednocześnie piętrzyły się w nich konflikty wewnętrzne. Rozwijała się gospodarka i wzrastał poziom zamożności obywateli, ale zarazem coraz bardziej odczuwano brak dostatecznej ilości surowców oraz żywności. Czynniki te zadecydowały o tym, że mieszkańcy Grecji zaczęli szukać sposobów na polepszenie życia **poza obszarem Hellady**. Greckie *poleis* zakładały **nowe osady** w całym basenie **Morza Śródziemnego i Morza Czarnego**. Kolonistami zostawali ludzie, którzy nie znajdowali dla siebie dość ziemi w kraju ojczystym, albo ci, którzy widzieli możliwość pomnożenia bogactwa dzięki udziałowi w interesach handlowych w nowym miejscu. Niektórych pobudzała do emigracji ciekawość świata, inni byli członkami stronnictw, które przegrały rywalizację polityczną w ojczyźnie.

i teraz ucieczką ratowali życie. Wkrótce założona osada stawała się **nową polis** – niezależną, choć utrzymującą bliskie relacje z macierzystym miastem-państwem nazywanym **metropolią** (dosłownie „polis-matką”).

Opisany proces przebiegał ze szczególnym nasileniem **między VIII a VI w. p.n.e.** Określony został jako **Wielka Kolonizacja**. Grecy założyli w tym okresie około 200 kolonii. Początki kolonizacji greckiej zbiegły się z podbojem przez Asyrię u schyłku IX w. p.n.e. **fenickich miast-państw** na wschodnim wybrzeżu Morza Śródziemnego. To one były dotąd najbardziej aktywne w śródziemnomorskiej kolonizacji. Jednak nie oznaczało to dla Greków znacznego ułatwienia w prowadzonych przez nich działaniach. W zachodniej części basenu Morza Śródziemnego napotkali oni bowiem na konkurencję prowadzącej ekspansję fenickiej kolonii – **Kartaginy**, której nie potrafili przezwyciężyć.

◀ Wielka Kolonizacja

Kolonizacja skutkowała stopniowym wzrostem znaczenia politycznego Hellenów w basenie Morza Śródziemnego. Szczególnie istotne były dwa obszary kolonizacji. Pierwszy i najstarszy to **Sycylia i południowa Italia** – dla obszarów tych przyjęła się wkrótce nazwa „Wielka Grecja”. Miasta tu założone, jak Syrakuzy, szybko przewyższyły bogactwem rodzime *poleis*. Drugim były **wybrzeża Morza Czarnego**. Pośród założonych tu kolonii znalazło się między innymi **Bizancjum** (późniejszy Konstantynopol, dzisiejszy Stambuł), którego wielkie historyczne znaczenie było wówczas jeszcze sprawą przyszłości.

Kolonizacja grecka i fenicka

Ćwiczenie

Wskaż obszary, na których Grecy zakładali swoje kolonie. Na terenie jakich współczesnych państw one się znajdują? Które z przedstawionych kolonii są dzisiaj wielkimi ośrodkami miejskimi?

Ruiny agory w Side – greckiej kolonii na południowym wybrzeżu Anatolii (dzisiaj w Turcji)

Agora była sercem każdej polis, rynkiem, na którym skupiało się życie polityczne, religijne i gospodarcze miasta-państwa. Kolonie greckie przejmowały z reguły ustrój swoich miast założycielskich. W nich także wytyczano agory i wokół nich stawiano najważniejsze budowle. Side było kolonią założoną przez Kyme – polis leżącą w Azji Mniejszej.

Koloniści greccy zajmowali się głównie uprawą ziemi, a także handlem z lokalną ludnością. Utrzymywali jednocześnie kontakty gospodarcze z Helladą, **eksportując** do niej zboże, skóry, szlachetne gatunki drewna, metale

i niewolników. W zamian **do kolonii dostarczane były wyroby rzemieślnicze**. Rozwój handlu wpływał tym samym na rozwój rzemiosła w miastach Hellady oraz na dalszy wzrost liczby ludności i jej bogacenie się. Dla ułatwienia wymiany handlowej poszczególne *poleis* zaczęły w VII w. p.n.e. emitować srebrne **monety**. Wprawdzie to nie Grecy jako pierwsi używali monet (wyprzedzili ich pod tym względem Lidyjczycy na terenie Anatolii), jednak to oni uczynili z nich powszechnie stosowany środek służący w handlu. Wzrosło znaczenie ekonomiczne oraz polityczne Hellenów w basenie Morza Śródziemnego. Poza tym w związku z kolonizacją (zarówno grecką, jak i fenicką) nastąpił dalszy rozwój umiejętności nawigacyjnych i techniki żeglarskiej.

Kontakty z innymi ludami, w tym ze starymi cywilizacjami Wschodu, wpłynęły na rozwój greckiej cywilizacji. Poznanie odmiennych obyczajów i sposobów myślenia było impulsem dla rozwoju sztuki, filozofii i literatury. Zarazem cywilizacja grecka w coraz większym stopniu zaczęła oddziaływać na sąsiednie ludy.

PYTANIA I POLECENIA

1. Objaśnij znaczenie określeń: *kultura minojska (kreteńska)*, *kultura mykeńska*, *Hellada*, *Wieki Ciemne*, *epoka archaiczna*, *Wielka Kolonizacja*, *polis*, *hoplici*.
2. Scharakteryzuj położenie geograficzne i warunki naturalne panujące na obszarze zamieszkałym przez starożytnych Greków.
3. Zastanów się, w jaki sposób warunki naturalne wpływały na życie codzienne mieszkańców Hellady. Jakie elementy ich sposobu życia były bezpośrednio związane ze specyfiką środowiska przyrodniczego, w jakim żyli?
4. Wskaż, jakie wartości wiązały się z ideą greckiej *polis*. Oceń, na czym polegał oligarchiczny i demokratyczny system ustrojowy w owych czasach.
5. Porównaj uwarunkowania przyrodnicze, które kształtowały rozwój starożytnych cywilizacji Mezopotamii, Egiptu i Grecji. Zastanów się, dlaczego cywilizacja Hel-

lenów wyłoniła się znacznie później niż cywilizacje bliskowschodnie. Uzasadnij swoje zdanie.

6. Wskaż charakterystyczne cechy cywilizacji minojskiej i mykeńskiej. Jakie dostrzeżasz pomiędzy nimi podobieństwa oraz różnice?
7. Ułóż w kolejności chronologicznej wydarzenia: przybycie Dorów na obszar Hellady; założenie przez greckie *poleis* kolonii na Sycylii; zasiedlenie zachodnich wybrzeży Azji Mniejszej przez Jonów; najazd na Kretę i zagłada cywilizacji minojskiej.

PODSUMOWANIE LEKCJI

Pomiędzy 2200 a 1450 r. p.n.e. rozwinęła się na Krecie **kultura minojska**. Dorobek żyjącego na wyspie ludu wpłynął znacząco na rozwój cywilizacji starożytnej Grecji.

◀ s. 88

Przez całe II tysiąclecie plemiona greckie stopniowo zasiedlały obszar Grecji kontynentalnej oraz sąsiednie wyspy. Ludy te nazywały siebie Hellenami, a kraj, który zamieszkiwały – **Helladą**.

◀ s. 91

Warunki naturalne Grecji określiły sposób życia jej mieszkańców. Większość towarów importowano drogą morską.

◀ s. 92

Kultura mykeńska rozwijała się od XVI do XII w. p.n.e. Najbardziej wpływowym jej ośrodkiem było miasto Mykeny na Peloponezie. Grecy podbili Kretę, przyczyniając się do upadku kultury minojskiej.

◀ s. 93

Po upadku ośrodków kultury mykeńskiej w Grecji rozpoczęły się tzw. **Wieki Ciemne**. W tym okresie zakończył się proces zasiedlania Hellady przez plemiona greckie. Dotarły one wówczas na wybrzeża Azji Mniejszej.

◀ s. 94

Od schyłku Wieków Ciemnych, a zwłaszcza w epoce archaicznej (VIII – początek V w. p.n.e.) kształtowały się specyficzne systemy ustrojowe greckich **miast-państw** (*poleis*), czyli wspólnot obywateli biorących na siebie odpowiedzialność za pomyślność całej ojczyzny.

◀ s. 95

Ważnym procesem w dziejach starożytnej Grecji była **Wielka Kolonizacja**. Założono w tym czasie wiele osad na wybrzeżach Morza Śródziemnego i Morza Czarnego. Skutkowało to wzrostem znaczenia Hellady – jej roli ekonomicznej, kulturowej, a w konsekwencji też politycznej.

◀ s. 97

Mykeny

Monumentalne budowle zaczęto wznosić w Mykenach już na początku XVI w. p.n.e. W 2. połowie II tysiąclecia p.n.e. miejscowość stała się najpotężniejszym spośród ośrodków państwowych stworzonych przez Achajów. Być może w pewnych okresach im przewodziła. Wedle mitycznych przekazów zachowanych w Iliadzie król Myken Agamemnon (postać zapewne legendarna) miał kierować wyprawą Hellenów przeciw Troi. W XII w. p.n.e. miasto już podupadało, a około 1100 r. p.n.e. zdobyli je Dorowie. Znaczenie Myken zmalało, jednak one przetrwały. Brały udział w obronie Hellady przed Persami na początku V w. p.n.e. jako sojusznicy Sparty (w bitwach pod Termopilami i Platejami). Później zaś zostały przez Spartę na pewien czas podbite.

Ruiny murów obronnych (XIII w. p.n.e.), z których mógł być atakowany wróg próbujący zdobyć mykeńską cytadelę.

XVI/XV w. p.n.e.

Złota maska zwana maską Agamemnona pochodzi z około 1500 r. p.n.e. i na pewno nie jest podobizną tego mitycznego władcy, lecz jakiegoś możnego wojownika mykeńskiego lub wodza. Znalaziono ją w jednym z tzw. grobów szybowych – najstarszych znanych nam grobowców mykeńskich. Odkrył je w 1876 r. Heinrich Schliemann, który kilka lat wcześniej odnalazł też ruiny Troi. W grobowcach znaleziono kilka masek ze złotej blachy okrywających twarze zmarłych mężczyzn, a także broń z brązu zdobioną elementami wykonanymi ze srebra i złota oraz złote i srebrne naczynia i biżuterię.

XIV w. p.n.e.

Hełm z kłów dzika osadzonych na skórzanej konstrukcji. Hełmy takie były typowym wyposażeniem mykeńskich wojowników.

XIV w. p.n.e.

Grobowiec kopułowy z około 1300–1250 r. p.n.e. zwany Skarbem Atreusza lub grobem Agamemnona. Ta duża komora grobowa (15 m średnicy) została zbudowana wewnątrz wzgórza dla nieznanego nam mykeńskiego władcy. Niektórzy twierdzili, że dla Atreusza, założyciela rodu Atrydów, lub jego syna Agamemnona. Jednak obaj w istocie są postaciami mitycznymi.

Cyklopowe mury, Lwia Brama i grobowiec, o którym sądzono, że był miejscem spoczynku Agamemnona, choć uszkodzone bądź częściowo zasypane – były jednak widoczne i dostępne. Przez wieki budziły zdumienie odwiedzających je ludzi.

Niech fantastycznie lutnia nastrojona
Wtórzy myśli posępnej i ciemnej;
Bom oto wstąpił w grób Agamemnona,
I siedzę cichy w kopule podziemnej,
Co krwią Atrydów zwałana okrutną.
Serce zasnęło, lecz śni. – Jak mi smutno!

Juliusz Słowacki, *Grób Agamemnona*
(fragment: *Podróży do Ziemi Świętej z Neapolu*)

XIII/XII w. p.n.e.

Figurka i siekierka o przeznaczeniu kultowym wykonane z terakoty

2. Sparta i Ateny – dwie drogi społecznego i ustrojowego rozwoju *polis*

NA TEJ LEKCJI:

- poznasz początki rozwoju Sparty i Aten;
- zdobędziesz wiadomości na temat organizacji społeczeństwa w tych *polis*;
- dowiesz się, jak kształtowała się demokracja ateńska.

Sparta, czyli Lacedemon

Sparta ▶ **Sparta** leży w **Lakonii** – krainie na południu Peloponezu. W starożytności to miasto-państwo nazywano **Lacedemonem**, a jego mieszkańców – **Lacedemończykami**. „Sparta” była nazwą centralnego ośrodka miejskiego utworzonego z połączenia pięciu wiejskich wspólnot. Mieszkańców lacedemońskiej *polis* posiadających pełnię praw obywatelskich nazywano **spartiatami**.

Obszar Lakonii, na którym został zapoczątkowany rozwój spartańskiej *polis*, stanowił rozległą – jak na warunki greckie – dolinę rzeki płynącej pomiędzy dwoma pasmami gór. Na jej obszarze na początku I tysiąclecia p.n.e. **osiedlili się Dorowie**. To oni dali początek Sparcie. Wkrótce stała się ona poważną siłą polityczną i militarną. **W VIII–VII w. p.n.e.** dokonała **podboju** sąsiedniej krainy – **Mesenii** – i przekształciła znaczną część Meseńczyków w niewolne chłopstwo zwane **helotami**. Spartanie umacniali odtąd swoją potęgę dzięki nawiązywanym soюзom. Około **550 r. p.n.e.** doprowadzili do stworzenia **Związku Peloponeskiego**, który obejmował w drugiej połowie VI w. p.n.e. większość *polis* leżących na tym półwyspie. Sparta odgrywała w nim rolę dominującą, jednak pozostawiła spory zakres swobody członkom sojuszu. Wkrótce Lacedemończycy dokonali ostatniego już powiększenia terytorium, sięgając po tereny leżące pomiędzy Lakonią a wybrzeżem Morza Egejskiego. Wydarli je swojemu najpoważniejszemu wówczas przeciwnikowi – Argos.

Związek
Peloponeski ▶

Jeździec na koniu. Spartański kyliks (czara do picia wina) z VI w. p.n.e.

Konie były w Grecji rzadkie. Ich posiadanie było wyróżnikiem arystokracji. W armii spartańskiej nie odgrywały one większej roli – spartiacy walczyli pieszo. Jednak hodowla koni dodawała im prestiżu. Najzamożniejsi mogli sobie pozwolić na wystawienie czterokonnego zaprzęgu rączych koni w igrzyskach olimpijskich. W tej konkurencji właśnie obywatele Sparty zwyciężali najczęściej.

Spółeczeństwo starożytnej Sparty

Spartańska *polis* to państwo typu militarnego. **Pełnoprawnymi obywatelami byli tylko spartiaci**, którzy mogli się zajmować jedynie doskonaleniem swoich umiejętności żołnierskich i obroną państwa. Całe życie poświęcali ćwiczeniom wojskowym i wojnie. Żaden z nich, w odróżnieniu od obywateli innych *polis*, nie musiał pracować. Swoje utrzymanie zawdzięczali helotom. W teorii wszyscy spartiaci mieli równe prawa i obowiązki, choć w rzeczywistości niektóre rody uzyskiwały wyższą rangę.

◀ obywatele Sparty

◀ spartiaci,
periojkowie
i heloci

Hełm używany przez wojowników Sparty i Koryntu

Armia spartańska uchodziła za niezwykle odważną i zdyscyplinowaną. Dominowała na lądzie (na morzu przewyższyli ją Ateńczycy) i wzbudzała strach wśród przeciwników. Liczba spartiatów ciągle jednak malała. U schyłku epoki archaicznej Sparta była w stanie wystawić do bitwy 5000 zbrojnych spartiatów. Wiek później liczba ta zmalała do niecałego 1000.

Spartańska płyta nagrobna z przedstawieniem ofiary składanej przodkom. Ilustracja pochodzi z *Encyclopædia Britannica* z 1911 r.

Drugą grupę ludności stanowili **periojkowie**, którzy – podobnie jak heloci – wywodzili się z ludności podbitej przez Spartan. Byli to ludzie osobiście wolni, ale nie posiadali praw przynależnych obywatelom ani żadnego wpływu na sprawy państwowe. Zajmowali się rolnictwem, rzemiosłem i handlem. Zamieszkiwali odrębne od spartiatów osady (ich nazwa oznaczała „ci, którzy mieszkają wokół”).

Heloci byli **niewolnymi chłopami** – mieszkańcami podbitej przez Spartę Mesenii. Stanowili własność państwa przekazywaną wraz ziemią w użytkowanie spartiatom. Nie posiadali żadnych praw. Nie mogli opuszczać gospodarstw, a znaczną część plonów z uprawianej przez siebie ziemi oddawali spartiatom. Ponadto pełnili służbę wojskową. Heloci, traktowani z całą bezwzględnością, często organizowali bunty, które krwawo tłumiono. Tworzyli grupę nieporównanie liczniejszą niż spartiaci, dlatego też stanowili stałe zagrożenie dla istniejącego systemu władzy. Militaryzacja społeczeństwa spartańskiego w największej mierze wynikała właśnie z obawy przed możliwą rewoltą helotów.

Ustrój Sparty

oligarchiczny
ustrój Sparty

- ▶ Sparta była *polis* o **ustroju oligarchicznym**. Ustanowienie podstawy jej ustroju społeczno-politycznego przypisywali Spartanie żyjącemu w IX lub VIII w. p.n.e. na poły legendarnemu prawodawcy Likurgowi. Grupa obywateli stanowiła bardzo mały (znacznie mniejszy niż w innych *poleis*) procent jej mieszkańców. Zaledwie **kilka tysięcy dorosłych mężczyzn – spartiatów – posiadało prawa polityczne**. Jednak zwykły spartiata miał niewielki udział w podejmowaniu decyzji. Zgromadzenie ludowe, które w innych miastach-państwach miało zasadnicze znaczenie, w Sparcie tylko formalnie stanowiło najwyższą władzę. Wiece wojowników nie był przestrzenią dyskusji i swobodnego głosowania. Zgromadzenie nie mogło przedstawiać własnych projektów praw ani proponować zmian w tych, które mu przedstawiali najwyżsi urzędnicy. Przyzwyczajeni do wojskowej dyscypliny spartiaci wyrażali jedynie krzykiem swoje poparcie lub sprzeciw wobec projektów praw oraz kandydatur na urzędy. Znaczenie owego krzyku i zachowania zgromadzonych obywateli interpretowali urzędnicy.

Prawdziwe decyzje podejmowali w Sparcie jedynie ci, którzy pełnili **najwyższe urzędy**. Podobnie jak w innych *poleis* uprawnienia związane ze sprawowaniem rządów rozdzielono pomiędzy różne organy władzy. W systemie ustrojowym Lacedaemonczyków znalazło się miejsce dla **dziedzicznej władzy królewskiej**. Urząd ten sprawowało przy tym zawsze równocześnie **dwóch królów** należących do dwóch różnych dynastii. Takiego rozwiązania nie znała żadna inna *polis*. Z czasem przyjęto zasadę, że gdy jeden król wyrusza na wojnę, drugi musi pozostawać w kraju.

Królowie pełnili **funkcje religijne** jako najwyżsi kapłani. Mieli w ograniczonym stopniu uprawnienia **sądownicze** (wiemy, że dotyczyły dziedziczenia, adopcji i dróg publicznych, być może także innych kwestii). Bardzo ważną funkcją królów było **dowodzenie wyprawami wojennymi**. Nie mogli wprawdzie podejmować decyzji o wszczęciu wojny, ale decydowali o konkretnych kampaniach wojennych. Ich głos szczególnie liczył się **w polityce zagranicznej**. Mieli też prawo przedstawiania projektów praw na zgromadzeniu ludowym. Fakt, że pełnili swój urząd dożywotnio oraz dysponowali dużymi dochodami pochodzącymi z majątków ziemskich, dawał im możliwość gromadzenia wokół siebie stronników, a przez to poważnego wpływu na sprawowanie rządów.

- geruzja ▶ Najważniejszą rolę w systemie ustrojowym Sparty odgrywały **geruzja** oraz **eforowie**. Geruzja (rada starszych) była kolegialnym organem władzy składającym się z 28 osób wybieranych dożywotnio na zgromadzeniu ludowym spośród **przedstawicieli rodów arystokratycznych**. Członek tej rady (geront) musiał mieć ukończone 60 lat. W jej obradach brali także udział królowie. Geruzja przygotowywała projekty praw przedstawiane zgromadzeniu ludowemu i decydowała, jakie sprawy państwowe zostaną mu zaprezentowane. Pełniła funkcję sądu najwyższego z prawem sądenia wszystkich spartiatów, łącznie z królami. Wydawała też wyroki sądowe w odniesieniu do przestępstw zagrożonych najwyższymi karami.

- eforowie ▶ **Eforów** było pięciu. Wybierano ich na jeden rok, teoretycznie spośród wszystkich spartiatów. Z reguły jednak pochodzili z arystokracji. Kontrolowali inne organy władzy, mogli też składać skargi na królów, które wtedy rozpatrywała geruzja. To wła-

śnie eforowie interpretowali decyzje zgromadzenia ludowego. Mieli też największy wpływ na politykę zagraniczną. Z czasem ich znaczenie w państwie wzrastało.

Życie codzienne i wychowanie spartiatów

Życie spartiatów było w pełni **podporządkowane** interesom państwa i toczyło się **w obrębie i pod kontrolą wspólnoty**. Spartiaci określali siebie mianem *homoioi*, czyli „jednakowi”. Dawniej błędnie przyjmowano, że oznaczało to również równość majątkową, jednak badania historyków wykazały, że między spartiatami występowały znaczne różnice w zamożności. Jednak te nierówności majątkowe ulegały na co dzień zatarciu, ponieważ wojownicy nie tylko ćwiczyli razem, lecz także spożywali **wspólne posiłki** (regule tej przypisywano wielkie znaczenie) i wspólnie spędzali większość czasu. **Do 30. roku życia mieszkali razem** w kilkunastoosobowych grupach. Dopiero później żonaty spartiata mógł zamieszkać we własnym domu. Jadał jednak nadal przy wspólnym stole z innymi wojownikami.

Najważniejszym środkiem służącym ukształtowaniu obywatela-żołnierza było **surowe spartańskie wychowanie**, któremu poddawano dzieci i młodzież. Słabe i kalekie niemowlęta porzucano w górach. Chłopców już w wieku 7 lat wdrazano do pełnienia późniejszych obowiązków. Ich wychowanie pozostawało wówczas pod nadzorem starszej młodzieży i wojowników. Bardzo duży nacisk kładziono na ćwiczenia fizyczne oraz przyuczanie do posłuszeństwa. Wychowanie umysłowe sprowadzało się do umiejętności czytania i pisania oraz znajomości elementów muzyki. Po ukończeniu 12 roku życia chłopców zabierano z rodzinnych domów i umieszczano w barakach. Tutaj ich szkolenie kontynuowano aż do momentu, gdy ukończyli 20 lat. Starano się w nich wyrobić tężyznę fizyczną, odwagę oraz odporność na ból i niewygody. W tym celu narzucano im wyczerpujące ćwiczenia i marsze, za najdrobniejsze przewinienia karano chłostą, niedostatecznie karmiono oraz kazano obywać się bez wystarczającej odzieży. Dwudziestoletni mężczyzna stawał się wojownikiem i mógł zostać przyjęty do wspólnoty równych sobie.

W młodzieńcach wyrabiano też przywiązanie do wartości państwowych – podporządkowania życia służbie ojczyźnie. Obowiązek śmierci dla niej w walce stanowił najwyższy ideał. Ojciec miał żegnać idącego do boju syna słowami „Wróć z tarczą lub na tarczy” – to znaczy jako zwycięzca lub martwy.

spartańskie
wychowanie

Lambda Λ –
zamieszczona
na tarczy
wojownika
symbolizowała
Lakonię
(gr. Λακωνία),
kraj
spartańskiej
polis.

Źródło historyczne

Fragment elegii poety spartańskiego Tyrtajosa, VII w. p.n.e.

Dzielnym się wszakże nie stanie człowiek na wojnie, jeżeli rzeź oglądając okrutną, nie zniesie takiego widoku, lub też, jeżeli z bliska ciosu wrogowi nie zada. Oto czym jest waleczność: nagroda jest to najlepsza i najpiękniejsza na świecie, jaką zdobywa młodzieniec. To wszak wspólną jest chwała dla miasta i ludu całego, jeśli kto, stając w rozkroku, w pierwszym szeregu walczących wytrwa, całkiem niepomny myśli o szpetnej ucieczce, serca męznego ni duszy w boju nie myśli oszczędzać, nadto w sąsiedzie z szeregu słowami odwagę rozpala; taki to człowiek dopiero dzielny jest w boju żołnierzem.

Liryka starożytnej Grecji, oprac. J. Danielewicz, Wrocław 1987, s. 291.

Ćwiczenie

Scharakteryzuj ideał wojownika-obywatela *polis* spartańskiej, który prezentuje Tyrtajos w swojej elegii. Jakie wartości stawia on na pierwszym miejscu?

Informacja o źródle

O życiu Tyrtajosa wiemy niewiele. W czasie wojny Sparty z Meseńczykami, toczącej się w 1. połowie VII w. p.n.e., miał zagrzewać spartiatów do walki swoimi pieśniami. Według legendy właśnie słowa jego pieśni wzbudziły w nich zapał, który pozwolił im zwyciężyć. Tyrtajos w swoich poezjach głosił ideał poświęcenia się ojczyźnie i wystawiał ustrój Sparty oraz waleczność jej wojowników.

Początki ateńskiej *polis*

Ateny ▶ **Ateny** to *polis* obejmująca ziemie **Attyki** – niewielkiego półwyspu we wschodniej Grecji. Pod względem powierzchni ustępowały tylko Sparcie. Samo miasto leżało kilka kilometrów od wybrzeża morskiego. Miało ono długie tradycje, sięgające czasów mykeńskich. Było z nich dumne, jak również z faktu, że nie zostało zdobyte przez Dorów. Zamieszkiwali je **potomkowie Jonów** – tych samych plemion, które zasiedliły także wybrzeża Azji Mniejszej. Z regionem tym Ateńczycy czuli więc szczególną więź.

oligarchiczny
system Aten

Tak jak w przypadku większości greckich *poleis*, po zniesieniu rządów królów ukształtował się początkowo w Atenach system polityczny o charakterze **oligarchicznym**. Rządy spoczywały w rękach uprzywilejowanych **rodów arystokratycznych**, których przedstawiciele zasiadali w **Radzie Areopagu** – decydującej o najważniejszych sprawach państwa oraz sprawującej władzę sądowniczą. Zgromadzenie obywateli jedynie spośród arystokratów mogło też wybierać **archontów**, czyli urzędników stanowiących władzę wykonawczą w państwie.

Drakon ▶

Stopniowo dokonywane w Atenach reformy w zakresie prawa, funkcjonowania systemu społecznego i ustroju wiązały się z wybitnymi prawodawcami. Pierwszym z nich był **Drakon, który spisał prawa ateńskie pod koniec VII w. p.n.e.** Gwarantowały one wymierzanie sprawiedliwości według jednolitych reguł, a nie według swobodnej interpretacji prawa zwyczajowego. Na podstawie szczątkowych informacji wiemy, iż cechowała je surowość, a nawet okrucieństwo. Obecnie dla określenia bezwzględnych zasad prawnych używamy terminu „drakońskie prawa”.

Reformy Solona

W Atenach coraz pilniejszą sprawą stawało się rozwiązanie problemów społecznych, które wiązały się z sytuacją ludności chłopskiej. Trudności podobnego rodzaju występowały zresztą praktycznie we wszystkich greckich *poleis*.

Rozwój ekonomiczny miast-państw powodował **wzrost różnic majątkowych**. Stały przyrost ludności oznaczał **niedobór ziemi** i jej podział przez spadkobierców na coraz mniejsze działki. Ponadto bogacące się w okresie Wielkiej Kolonizacji rody arystokratyczne, czerpiące zyski z inwestycji handlowych i budowy okrętów, przejmowały część ziemi należącej do drobnych rolników.

Większość chłopów **ubożała** i nie była już w stanie wyżywić rodziny z malejących wciąż działek ziemi. W konsekwencji zaciągali oni masowo **długi** pod zastaw gospodarstwa lub własnej osoby, których nie mieli możliwości spłacić. Niemożność zwrotu pożyczki skutkowałą utratą majątku, a w najgorszym wypadku – **popadnięciem w niewolę**. Wolnych dotąd obywateli sprzedawano jako niewolników poza granice ojczyzny. Tych, którym udało się utrzymać własność zadłużonych gospodarstw, pożyczkodawcy zmuszali do oddawania części plonów.

Solon – rzymska kopia greckiego popiersia, III w. p.n.e.

Solon to poeta, mówca i polityk, który wywodził się z arystokratycznego rodu mającego królewskich przodków. Jego reformy były wszechstronne i miały za zadanie nadać nową dynamikę gospodarce ateńskiej. Dlatego znalazło się wśród nich również wprowadzenie nowego systemu miar i wag, co było konieczne dla rozwoju handlu dalekosiężnego.

Zaistniała sytuacja powodowała ogromne **napięcia społeczne**. Arystokracja ateńska zdawała sobie sprawę z tego, że nie utrzyma w posłuszeństwie znajdujących się w tak trudnym położeniu grup ludności. Zdecydowała się więc na reformy, których przeprowadzenie powierzyła **w 594 r. p.n.e. Solonowi**. Pierwszym posunięciem polityka było unieważnienie (tzw. **strąśnięcie**) istniejących **długów**, zakaz sprzedaży obywateli ateńskich w niewolę i ich wywozu za granicę oraz wykupienie na koszt państwa już sprzedanych. Zakazane zostało też udzielanie w przyszłości pożyczek pod zastaw osoby.

◀ reformy Solona

Ponadto Solon dokonał nowego **podziału społeczeństwa ateńskiego** – opartego odtąd na kryterium nie urodzenia, lecz **majątku**. Najzamożniejsi otrzymywali najwięcej praw i przywilejów, ale też byli obciążeni największymi obowiązkami wobec *polis* (świadczeniami finansowymi, służbą zbrojną). Prawo głosu na zgromadzeniu uzyskała około 1/3 wolnych mieszkańców Aten. Grupa osób, które mogły być wybierane na urzędy, powiększała się. Co istotne – skoro to już nie pochodzenie decydowało o pozycji społecznej, każdy mógł potencjalnie awansować do elity, jeśli tylko dorobił się majątku. Nie było to oczywiście łatwe i udawało się nielicznym.

Jednak w wyniku poczynionych zmian w Atenach umocniła się warstwa ludzi średniozamożnych.

Jedną z reform Solona miało być utworzenie **Rady Czterystu**, która później stała się pierwszoplanowym organem władzy w Atenach. Nie ma jednak pewności, czy powstała ona w jego czasach, ani jakie mogła mieć wówczas kompetencje. Solonowi przypisuje się ponadto ustanowienie **Hellai** – sądu,

w którym zasiadali obywatele ze wszystkich warstw majątkowych. Pełniła ona początkowo funkcję odwoławczą od decyzji urzędników. Z czasem stała się najważniejszym organem sądowym Aten i toczyły się przed nią zarówno procesy publiczne, jak i prywatne.

Źródło historyczne

Solon o sobie samym i swoich reformach

Ludowi część dałem taką, jaka winna mu wystarczyć. Znaczenia ani mu nie odjąłem, ani nie przyznałem nad miarę. Możliwym zaś i bogatym przykazałem, aby wystrzegali się niegodziwości. Stanąłem pośrodku, osłaniając szeroką tarczą i jednych, i drugich. Nie dopuściłem, by któraś ze stron zwyciężyła niesprawiedliwie.

Nawałnica śniegu i gradu rodzi się z chmury, grom zaś z jasnej błyskawicy. Wielcy mężowie powodują upadek państwa, lud dostaje się pod władzę jednostki przez swoją głupotę; jeśli bowiem wyniesie się kogoś zbyt wysoko, nie tak łatwo ściągnąć go potem w dół. Zawczasu więc należy przewidywać wszystko.

Wielka historia świata, t. III, Świat okresu cywilizacji klasycznych, pod red. A. Krawczuka, Kraków-Warszawa 2005, s. 74.

Ćwiczenie

1. Przeanalizuj tekst źródłowy i określ, jakie stosunki społeczno-polityczne w *polis* Solon uważał za właściwe.
2. Na podstawie tekstu źródłowego oraz informacji zawartych w rozdziale oceń, czy Solonowi bliższe były – twoim zdaniem – założenia oligarchii, czy demokracji. Uzasadnij swoją opinię.

Droga do demokratyzacji ustroju Aten

Reformy Solona, mimo swej rangi w historii Aten, nie rozwiązały wielu podstawowych problemów *polis*. Chłopi wciąż cierpieli na niedobór ziemi i większość z nich nie wierzyła w poprawę swego losu. Arystokraci byli natomiast skłócenii, ponieważ **rywalizowali o udział w podziale władzy**. Sytuację wykorzystał wówczas jeden z nich – **Pizystrat**. W nieco ponad 40 lat po reformach Solona, przy poparciu uboższej i średniozamożnej ludności, sięgnął po władzę **tyrańską**. Za jego panowania nastąpił okres rozwoju ekonomicznego i pomyślności Aten. Rozpoczęto wznoszenie wielu budynków publicznych, rozkwitła kultura.

Tyran – w starożytnej Grecji osoba, która niezgodnie z istniejącym systemem ustrojowym przejmowała jednoosobowo pełnię władzy w *polis*. Tyrani najczęściej obejmowali rządy, opierając się na uboższych warstwach ludności, które widziały w nich szansę na poskromienie samowoli arystokracji. Początkowo określenie to miało neutralne znaczenie i odnosiło się do jednego ze sposobów sprawowania władzy. Dopiero w epoce klasycznej stało się synonimem bezwzględnego despotyzmu.

objęcie władzy przez
Pizystrata

tyrania

Rządy tyranów miały wielu przeciwników dążących do zerwania z ustanowionym porządkiem. Ostatecznie powiodło się to dopiero, gdy jeden z rodów arystokratycznych doprowadził do zbrojnej interwencji Sparty. Lacedemończycy spodziewali się, że narzucą Atenom w pełni oligarchiczny model rządów, a obarani przywódcy będą sprzyjać ich polityce. Jednak walka polityczna, do jakiej doszło **po upadku tyranii**, wysunęła na czoło **Klejstenesa** – polityka, który postanowił oprzeć swoją władzę na ludzie, a nie na arystokracji (choć sam do niej należał). ◀ rządy Klejstenesa

Zabójstwo Hipparcha – syna Pizystrata. Ateński stamnos (naczynie na płyny), V w. p.n.e.

Po śmierci Pizystrata władzę objęli wspólnie jego dwaj synowie – Hipparch i Hippiasz. W 514 r. p.n.e. pierwszy z nich został zamordowany. Zabójstwo miało czysto osobiste przyczyny, doprowadziło jednak do bardzo poważnych następstw politycznych. Hippiasz po śmierci brata rozpoczął represje i zasłynął z okrucieństwa, co odebrało mu znaczną część dotychczasowej popularności. Decydujące znaczenie miało wygnanie przez niego z Aten jednego z najbardziej znamienitych rodów arystokratycznych – Alkmeonidów. To właśnie oni skłonili Spartan do obalenia tyranii w Atenach. Z ich rodu wywodził się także Klejstenes.

Ustrój Aten ulegał stopniowym przeobrażeniom przez całą epokę archaiczną. U jej schyłku, wraz z reformami Klejstenesa nastąpił przełom i Ateny bardzo szybko zaczęły zmierzać ku radykalnej **demokratyzacji ustroju**. Wkrótce stworzyły oryginalny model sprawowania władzy, który rozpowszechniał się później w Grecji – często właśnie jako naśladownictwo sposobu rządzenia wykształconego przez Ateńczyków. ◀ demokracja ateńska

Klejstenes swoje reformy wprowadził w 508/507 r. p.n.e. Przede wszystkim przypisał obywateli ateńskich do **nowych jednostek terytorialnych**, które rozbiły dotychczasową strukturę opartą na relacjach rodowych. Każda taka jednostka (zwana **fylą**) składała się z trzech niesąsiadujących ze sobą obszarów położonych w różnych częściach Attyki. Był to podział sztuczny, ale dzięki temu utrudniono arystokracji utrzymywanie w zależności od siebie ubogiej ludności. Z fyl wysyłano po 50 wybranych drogą losowania przedstawicieli do **Rady Pięciuset** kontrolującej urzędników. Jej najważniejszym zadaniem było zwoływanie Zgromadzenia Ludowego i przygotowywanie programu jego obrad. **Zgromadzenie Ludowe** stało się **najważniejszą instytucją ateńskiej demokracji**. Podejmowało ono ostatecznie najważniejsze decyzje państwowe. Inaczej niż w Sparcie, było realnym organem władzy, miejscem ścierania się poglądów, zgłaszania wniosków i głosowania. W obradach Zgromadzenia mogli brać udział **wszyscy dorośli obywatele polis**. Uprawnienia Areopagu zostały ograniczone i obejmowały teraz głównie sferę sądowniczą. ◀ Rada Pięciuset
◀ Zgromadzenie Ludowe

W 20 lat po reformach Klejstenesa wprowadzono nowe zasady dotyczące urzędników. **Archontów** zaczęto wybierać **na drodze losowania**, a nie – jak dotąd –

poprzez głosowanie. Ich rola w *polis* miała na rzecz **strategów**, czyli dowódców wojskowych. Na ten urząd zgromadzenie **wybierało corocznie** 10 osób. W tym przypadku wyborów nie zastąpiono losowaniem, gdyż konieczne było, aby wskazane osoby posiadały odpowiednie umiejętności prowadzenia działań wojennych.

Być może już w czasach Klejstenesa lub niedługo później wprowadzono procedurę, która miała zabezpieczyć Ateny przed powrotem tyranii. Był to tzw. **sąd skorupkowy**, czyli **ostracyzm**. Raz w ciągu roku, o ile taką wolę wyraziło Zgromadzenie Ludowe, obywatele mogli zdecydować o **wygnaniu z kraju** jednej osoby uważanej za **zagrożenie dla polis**. Czynili to, zapisując jej imię na kawałkach rozbitych naczyń (gr. *ostrakon* oznacza „skorupka”). Wskazana osoba musiała opuścić Ateny na 10 lat, aczkolwiek zachowywała prawa obywatelskie oraz majątek.

Ostraka – skorupki naczyń (V w. p.n.e.) z wypisanymi na nich imionami osób, które według głosujących powinny być wygnane.

PYTANIA I POLECENIA

1. Czym różniło się społeczeństwo Sparty i Aten? Porównaj sytuację społeczno-polityczną w obu *polis*.
2. Przedstaw podstawowe organy władzy i zasady funkcjonowania ustroju politycznego Sparty.
3. Wyjaśnij, na czym polegało wychowanie młodego spartiaty. Jakim wojownikiem miał się on stać w dorosłym życiu?
4. Wyjaśnij, jaką rolę w historii Aten odegrali: Drakon, Solon, Pizystrat.
5. Omów zapoczątkowane przez Klejstenesa reformy, które stały się początkiem ateńskiej demokracji. Sporządź w zeszycie tabelę zestawiającą organy władzy w Atenach i ich uprawnienia.
6. Objaśnij pojęcie obywatelstwa występujące w starożytnej Grecji. Czym różni się ono od dzisiaj stosowanego?

7. Oceń, co w większym stopniu decydowało o kształtowaniu się systemów ustrojowych greckich *poleis*: wola wybitnych jednostek czy obiektywne uwarunkowania społeczno-gospodarcze. Uzasadnij swoje zdanie.

PODSUMOWANIE LEKCJI

- Sparta** (Lacedemon) to największa z greckich *poleis*, leżąca na południu Peloponezu. W epoce archaicznej dokonała ona podboju Mesenii. W połowie VI w. p.n.e. stała na czele Związku Peloponeskiego. ◀ s. 102
- Pełnię **praw obywatelskich** posiadali w Sparcie jedynie spartiaci. Pozbawieni tych praw byli wolni **periojkowie** i **heloci** (niewolne chłopstwo). ◀ s. 103
- Źródło utrzymania spartiatów stanowiła ziemia uprawiana przez helotów. Sami **spartiaci** nie pracowali, ich życie było **podporządkowane wspólnocie**, a do podstawowych obowiązków należały służba wojskowa, obrona ojczyzny oraz utrzymanie w posłuchu helotów. ◀ s. 103
- Sparta była państwem o **ustroju oligarchicznym**, w którym największą rolę odgrywali eforowie i geruzja. Reprezentowali cieszące się największym autorytetem rody, a oficjalnie głoszona równość spartiatów nie miała rzeczywistego odzwierciedlenia w systemie ustrojowym. Zgromadzenie wszystkich obywateli nie posiadało realnej władzy. Specyficzną instytucją władzy w Sparcie było równoczesne urzędowanie dwóch królów. ◀ s. 104
- Spartańskie wychowanie** polegało na wczesnym poddaniu dzieci surowej dyscyplinie i wdrażaniu do posłuszeństwa. Szkolono je na przyszłych wojowników, kładąc nacisk na odwagę, kondycję fizyczną, wytrzymałość na ból oraz niewygody. ◀ s. 105
- Ateńska polis** objęła obszar półwyspu Attyka. ◀ s. 106
- Po ustaniu rządów królewskich **Ateny stały się początkowo oligarchią**. Najwyższymi urzędnikami – archontami – i członkami Areopagu mogli być tylko arystokraci. ◀ s. 106
- Pod koniec VII w. p.n.e. **Drakon** spisał ateńskie prawo. ◀ s. 106
- Przeprowadzone na początku VI w. p.n.e. **reformy Solona** obejmowały m.in.: tzw. strząśnięcie długów, przywrócenie wolności tym obywatelom, którzy ją utracili, oraz podział obywateli według kryterium majątkowego. ◀ s. 107
- Rządy Pizystrata to okres **tyranii** – jednoosobowej władzy absolutnej w *polis*. ◀ s. 108
- Po okresie rządów tyranów u schyłku VI w. p.n.e. do władzy doszedł **Klejstenes**, który oparł swoją pozycję polityczną na mniej zamożnych warstwach i rozpoczął reformy, które stały się podstawą ateńskiej demokracji. ◀ s. 109
- Jedną z reform Klejstenesa był nowy podział administracyjny, który poważnie osłabił wpływy arystokracji. U podstaw **demokracji w Atenach** leżały instytucje takie jak: Rada Pięciuset, Zgromadzenie Ludowe, a także obieranie urzędników poprzez losowanie i ostracyzm. ◀ s. 109

3. Grecja w okresie klasycznym

NA TEJ LEKCJI:

- poznasz kolejne wielkie imperium – Persję;
- prześledzisz przebieg wojen grecko-perskich;
- przeczytasz o okolicznościach społeczno-politycznych u schyłku epoki klasycznej;
- dowiesz się, jak funkcjonowała demokracja ateńska czasów Peryklesa.

Grecy w Azji Mniejszej i ich potężny wschodni sąsiad – Persja

Grecy, głównie plemiona Eolów oraz Jonów, w okresie Wieków Ciemnych – około przełomu II i I tysiąclecia p.n.e. zasiedlili zachodnie wybrzeża Azji Mniejszej. Małozajackie *poleis* świetnie się rozwijały, na szeroką skalę brały udział w Wielkiej Kolonizacji, a ponadto wyrastały z czasem na pierwszoplanowe ośrodki greckiej kultury. Ich położenie geopolityczne (sąsiedztwo agresywnych ludów) nie gwarantowało im jednak spokoju i trwałej niezależności. W VI w. p.n.e. prawie wszystkie położone w tej części Hellady *poleis* **podporządkowali sobie królowie sąsiedniej Lidii**. Zależność ta trwała wprawdzie krótko, ale jej kres wiązał się z jeszcze poważniejszym zagrożeniem. Lidia bowiem została pokonana przez **Persję** – największe imperium, jakie znał dotąd świat.

imperium perskie ▶

Persowie to kolejny lud, który wywędrował z europejsko-azjatyckiego pogranicza. Byli **spokrewnieni z Ariami**, jednak ich migracja miała miejsce o kilka stuleci później i skierowała się bardziej na zachód. Osiedlili się na terenach leżących **na wschód od obszaru Mezopotamii** znajdującej się wówczas pod panowaniem Asyrii. Przez dłuższy czas byli plemiennym ludem koczowniczym pozbawionym jednolitej organizacji politycznej. Zjednoczyli się pod wspólnym przywództwem dopiero w VII w. p.n.e., jednak musieli uznawać zwierzchność sąsiednich potęg.

Cyrus II Wielki ▶ **Okolo 550 r. p.n.e.** król Persów **Cyrus II Wielki** stanął na czele potężnego **państwa medo-perskiego**. Rozszerzył granice imperium dzięki kolejnym podbojom – oprócz **Lidii** pod jego panowaniem znalazły się również **Babilonia, Fenicja oraz Palestyna**. Państwo Cyrusa II obejmowało olbrzymie terytorium rozciągające się aż **po pogranicze Indii** (rzekę Indus). Jego syn Kambyzes II kontynuował politykę ojca i w 525 r. p.n.e. zajął **Egipt** oraz położone na zachód od niego tereny **afrykańskiego wybrzeża**. Imperium perskie dzieliło się na wiele okręgów administracyjnych, tzw. **satrapii**, zarządzanych przez satrapów, czyli obdarzonych dużą władzą namiestników królewskich. Rządy Persów od-

znaczały się tolerancją w zakresie religii i miejscowych tradycji, jednak w kwestiach politycznych były stanowcze.

Ahura Mazda – najwyższy bóg perskich wierzeń. Relief z pałacu w Persepolis, VI/V w. p.n.e.

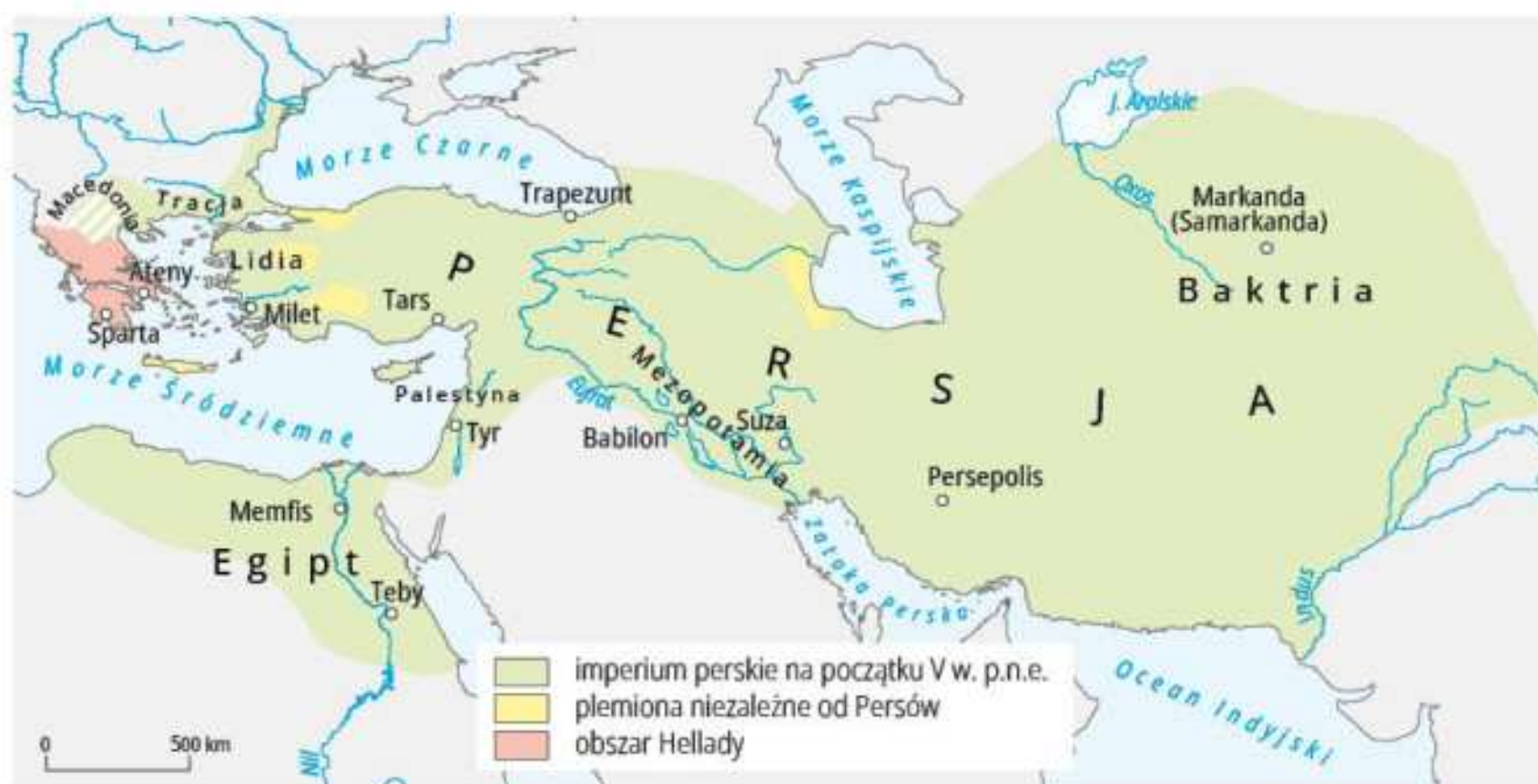
Persepolis to grecka nazwa nowej stolicy imperium perskiego, założonej przez Dariusza I ok. 518 r. p.n.e. Ahura Mazda (dosłownie „Pan Mądry”) był przez Persów czczony jako stwórca świata, strażnik panującego w nim ładu i jego obrońca przed złem. W okresie największego rozwoju imperium perskiego dominującą religią stał się zaratusztrianizm. Religia ta opierała się na koncepcji istnienia dwóch równoważnych sił toczących walkę o panowanie nad światem. Ahura Mazda był bogiem dobra, światła i prawdy, a Angra Manju – bogiem zła, ciemności i kłamstwa. Taka dualistyczna wizja świata wywarła wielki wpływ na późniejszą myśl religijną. Była przyjmowana w wielu wierzeniach Wschodu. Z czasem inspirowała też pośrednio przekonania religijne licznych ruchów heretyckich w ramach chrześcijaństwa.

Cyrus II przejął **panowanie nad greckimi *poleis* w Azji Mniejszej i na przybrzeżnych wyspach**. Nie obyło się to bez ich oporu, który jednak nie miał szans powodzenia. Wielu Greków zdecydowało się wówczas opuścić swoje ojczyzny, pozostali starali się ułożyć sobie życie w nowych warunkach. Władca Persji pozostawił Grekom pewną niezależność w kwestiach gospodarczych i religijnych, natomiast w sprawach politycznych ograniczył ich autonomię. Persowie nie sprzyjali bardziej demokratycznym formom funkcjonowania *poleis*. Najbardziej odpowiadało im, gdy na ich czele stali tyrani.

Hellada kontynentalna oraz większość wysp greckich wydawały się pozostać poza sferą zainteresowań Persów i rozwijały się w sposób niezakończony, ciesząc się niepodległością. Jednak sytuacja ta stopniowo zmieniła się od czasu wstąpienia na tron perski nowego władcy – **Dariusza I**, nazwanego wkrótce Wielkim. Ten wybitny dowódca wywodził się z bocznej linii dynastii panującej. Podjął on działania na rzecz scentralizowania swojego państwa oraz zabezpieczenia

◀ Dariusz I

jego granic. Wyruszył między innymi przeciwko walecznym Scytom, zaatakował tereny, które lud ten zamieszkiwał na terenie dzisiejszej Ukrainy. W związku z tą wyprawą wojenną Persowie po raz pierwszy **znaleźli się na obszarze Bałkanów**, gdyż przez ten teren wiodła droga ich armii. Co więcej – zajęli przy okazji miasta leżące **w rejonie cieśnin prowadzących do Morza Czarnego oraz w Tracji**. Grecy mogli czuć się coraz bardziej otaczani przez perskie imperium.

Imperium Perskie i Hellada na początku V w. p.n.e.

Ćwiczenie

Porównaj obszar imperium perskiego z innymi starożytnymi państwami, które istniały wcześniej na Bliskim Wschodzie. Jakie ludy o wiekowych tradycjach cywilizacyjnych znalazły się pod panowaniem Persów?

Decydujące znaczenie dla stosunków grecko-perskich miała sytuacja greckich miast na wybrzeżu Azji Mniejszej. Podbita przez Persję ludność coraz dotkliwiej odczuwała utratę dotychczasowej wolności. Ideały wytworzone w greckich *poleis* różniły się od despotycznego systemu rządów wschodniego imperium. Ograniczona została wymiana handlowa z sąsiadującymi portami śródziemnomorskimi, a mieszkańców małoazjatyckich *poleis* zmuszono do płacenia wysokich świadczeń finansowych na rzecz Persji.

Czynniki te doprowadziły do wybuchu buntu miast greckich na wybrzeżu Azji Mniejszej. **Powstanie jońskie (499–494 r. p.n.e.)** odnosiło początkowo liczne sukcesy. Grecy nie tylko wyzwolili swoje miasta, lecz także podjęli działania ofensywne, atakując nawet stolicę perskiej satrapii powstałej na obszarze dawnej Lidii. Z czasem przewaga militarna Persji okazała się nie do przezwyciężenia. Pomoc, której oczekiwano od pozostałych greckich *poleis*, nigdy nie nadeszła.

powstanie jońskie ►

Jedynie **Ateny**, poczuwające się do związków plemiennych z Jonami, oraz leżąca na wyspie Eubei **Eretria** wsparły rebeliantów niewielką liczbą okrętów. To jednak nie wystarczyło, a powstanie zostało stłumione przez perską armię. Skutki przegranej najdotkliwiej odczuli mieszkańcy zrównanego z ziemią Miletu. Karą za udział w powstaniu było wysiedlenie części Milezyjczyków aż na dalekie krańce wschodniej Mezopotamii.

Wojny Greków z Persami

Po upadku powstania jońskiego **Dariusz I** postanowił poskromić ostatecznie Greków i **zażądał** od *poleis* europejskiej części Grecji **uznania swojego zwierzchnictwa**. Był to zabieg nieskuteczny, gdyż tylko niektórzy mieszkańcy helleńskich wysp poddali się woli perskiego króla. Po kilku latach zdecydował się on zatem na przeprowadzenie wyprawy odwetowej, aby zastraszyć oraz ukarać tych Greków, którzy (nawet symbolicznie) poparli jońskich powstańców.

Zmagania te nazwano **I wojną perską**. Ofiarą stała się przede wszystkim Eretria, która została obrócona w gruzy, a jej mieszkańców wywieziono w głąb Persji. Kolejnym celem morskiej ekspedycji Persów były **Ateny**. Wojska perskie wylądowały na wschodnim wybrzeżu Attyki w pobliżu miejscowości **Maraton**. Pomocy Ateńczykom udzieliły jedynie niewielkie Plateje. Wysłały one część swoich oddziałów w liczbie około 600 hoplitów. Wprawdzie wsparcie zapowiedziała Sparta, jednak nie udzieliła go na czas. W bitwie, do której wkrótce doszło, Persowie mieli kilkukrotną przewagę liczebną. Tymczasem nieoczekiwanie **osamotnieni Ateńczycy odnieśli zwycięstwo pod Maratonem (490 r. p.n.e.)**. Dowództwo nad nimi sprawował ateński strateg **Miltiades**. Formacja hoplitów – **falanga** – okazała się niezwykle skuteczna i zdyscyplinowana, a przy tym była pobudzana obywatelskim duchem. Jej wojownicy nie byli zaciężnym, płatnym wojskiem, lecz obywatelami *polis* walczącymi o swoją ojczyznę.

◀ I wojna perska

◀ bitwa pod Maratonem

Hełm Miltiadesa na greckim znaczku pocztowym z 2010 r., wydany z okazji 2500. rocznicy zwycięstwa pod Maratonem

Przedstawiony na znaczku hełm został odkryty w 1953 r. w ruinach świątyni Zeusa w Olimpii. Z wrytej na nim inskrypcji wiadomo, że należał do Miltiadesa, który ofiarował go bogu jako wotum. Nie ma pewności, czy to ten sam hełm, którego używał pod Maratonem, czy inny będący jego własnością. Miltiades był jednym z ateńskich strategów. Przekonał pozostałych dowódców do swojego planu, który opierał się na dużej prędkości natarcia falangi i wzmocnienia jej szyku na skrzydłach kosztem centrum. Duże tempo ataku pozwoliło hoplitom jak najkrócej znajdować się pod ostrzałem niezwykle groźnych perskich łuczników. Mocniejsze od centrum boki formacji powodowały, że Persowie wprawdzie odpychali Greków pośrodku pola bitwy, ale stopniowo byli otaczani przez wysuwające się do przodu skrzydła falangi. Zagrożeni okrążeniem, rzucili się do ucieczki.

Ateny odparły bezpośrednią inwazję, ale wygrana pod Maratonem nie osłabiła w znaczący sposób armii perskiej. Obie strony rozpoczęły więc przygotowania do nieuniknionej wojny, do której doszło już **10 lat później**. Celem następcy

Kserkses ▶ Dariusza – **Kserksesa** – było podporządkowanie sobie całej Hellady i uczynienie z niej jednej z wielu perskich prowincji. Greckie *poleis* były skonfliktowane i toczyły między sobą od dawna liczne wojny. Z czasem zdały sobie sprawę, że muszą przezwyciężyć wrogość i stanąć razem do walki z przeciwnikiem. Ostatecznie **część z nich zawiązała sojusz** – tzw. **Związek Hellenów**. Dowództwo **wojskowe** powierzyły **Spartie**. Do sojuszu nie przystąpiła między innymi Tesalia i nienawidzące Sparty Argos.

Związek Hellenów ▶

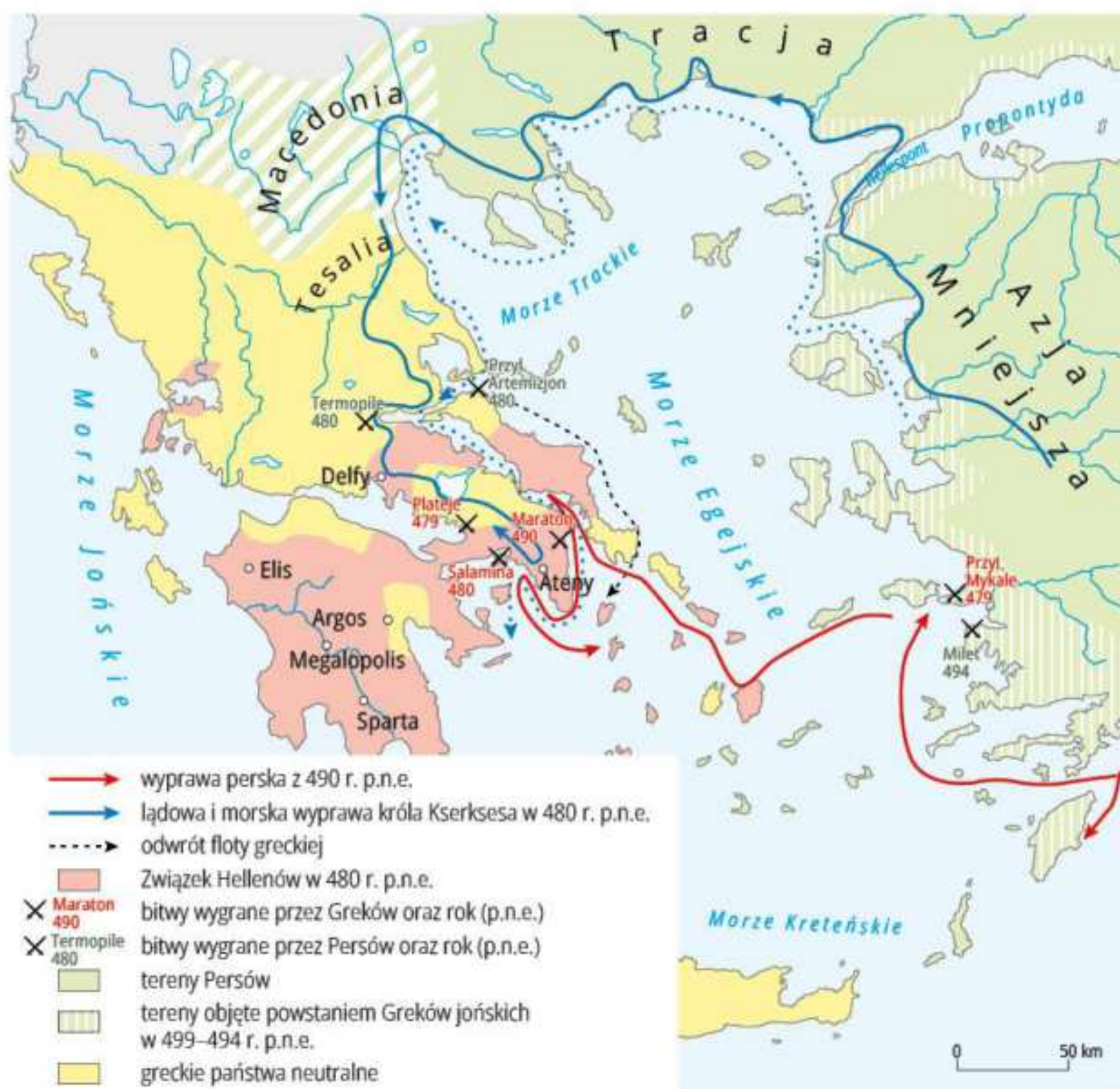
Amfora w stylu czarnofigurowym przedstawiająca grecką falangę, ok. 560 r. p.n.e.

Uzbrojenie hoplity składało się z sięgającego od szyi do pasa pancerza, nagolenników i hełmu (wykonanych z brązu), dużej tarczy (łączącej elementy brązowe, drewniane i skórę) oraz włóczni (ok. 2,5 m długości) i krótkiego, obosiecznego miecza.

Perscy wojownicy na kamiennym reliefie z Persepolis, VI/V w. p.n.e.

Na ilustracji przedstawione są elitarne jednostki – gwardia królewska. Piechurzy perscy byli lekkozbrojni. Nie używali hełmów, nosili tarcze wykonane z wikliny pokrytej skórą, a pod kaftanami – lekkie zbroje zrobione z metalowych łusek. Do walki wykorzystywali włócznie, sztylety i łuki.

Wojny grecko-perskie w V w. p.n.e.

Ćwiczenie

Wskaż na mapie obszary Hellady, na których toczyły się walki pomiędzy Grekami a Persami, oraz te tereny, na które wojska perskie nie dotarły.

W 480 r. p.n.e. rozpoczęła się II wojna perska. Droga, którą pokonywało ogromne wojsko Kserksesa, wiodła przez Hellespont (cieśninę odgradzącą Azję Mniejszą od Bałkanów), a następnie Trację i Macedonię. Grecy postanowili, że pierwszym punktem ich oporu staną się **Termopile**, strzegące wąskiego pasa wybrzeża między morzem a stromymi zboczami górskimi. Tędy prowadziła **jedyna droga z Tesalii** – której mieszkańcy uznali zwierzchność Kserksesa bez stawiania oporu – **do centralnej Grecji**. Dla obsadzenia tego przejścia wystarczyło kilka tysięcy greckich wojowników. Nadciągająca armia perska

◀ II wojna perska

◀ bitwy: Termopile, Salamina, Plateje

była kilkunastokrotnie liczniejsza, jednak z powodu wąskiej przestrzeni tylko niewielka jej część mogła być użyta w boju. Dopiero odnalezienie ścieżki przez góry pozwoliło Persom przedostać się na tyły Greków. **Spartański król Leonidas** zdecydował wówczas o pozostaniu z 300 spartiatami, aby osłonić odwrót reszty helleńskich wojsk. Przyłączyło się do niego jeszcze kilkuset innych greckich wojowników (Tespijczycy i Tebanie). Ci ostatni poddali się wprawdzie Persom, jednak poświęcenie pozostałych żołnierzy, spośród których nikt nie pozostał przy życiu, pozwoliło bezpiecznie wycofać główne siły Hellenów. Persowie skierowali przeciw Grekom nie tylko armię lądową, lecz także liczną flotę. Równocześnie z bitwą pod Termopilami, rozegrały się w pobliżu **przylądka Artemizjon** dwie **bitwy morskie**, które nie przyniosły rozstrzygnięcia.

Persowie przedostali się w głąb Hellady, a kolejne greckie *poleis* przechodziły na ich stronę. **Ateny zostały zdobyte i zniszczone**, ale sami Ateńczycy wcześniej opuścili swoją *polis*, chroniąc się między innymi na Peloponezie oraz na wyspie **Salaminie**. W jej pobliżu zgromadziła się też **flota grecka** (ponad połowę jej sił stanowiły okręty ateńskie – nowoczesne trójrzędowce – triery) i wydała tu **bitwę statkom perskim**. Mimo przewagi liczebnej Persowie ponieśli klęskę. Na wieść o niepokojach na Wschodzie, król Kserkses wraz z flotą ewakuował się do Azji. Zwycięstwo pod Salaminą było w dużej mierze zasługą ateńskiego polityka i stratega **Temistoklesa**. Opracował on plan walki w cieśninie, w której ciężkie okręty perskie nie potrafiły sobie poradzić ze zwrotnymi statkami greckimi.

Klęska perskiej floty spowodowała, że zaopatrywanie armii lądowej w żywność stało się bardzo utrudnione. Persowie wycofali się więc na obszary położone na północ od Attyki. Dalsze działania zbrojne planowali podjąć w następnym roku. Tymczasem **479 r. p.n.e.** przyniósł im nowe klęski. Tym razem Grecy dowodzeni przez Spartan pokonali Persów na lądzie, pod **Platejami**. Jednocześnie wojska greckie wylądowały na wybrzeżu Azji Mniejszej. W trakcie stoczonej tam zwycięskiej bitwy została spalona perska flota. Ponadto małoazjatyckie miasta wznieciły nowe powstanie.

Związek Morski ▶

Aby skuteczniej toczyć dalsze boje z Persją, Ateny zawiązały sojusz z wieloma *poleis* leżącymi na wyspach oraz na wybrzeżu Tracji i w rejonie cieśnin czarnomorskich. Był to tzw. **Związek Morski** (inaczej: **Związek Delijski**, gdyż miał siedzibę na wyspie Delos). Sparta odsunęła się w tym czasie od wojny z Persją, a Związek Hellenów przestał funkcjonować. **Rola Aten stała się więc decydująca**, tym bardziej że to one dominowały na morzu, które było teraz główną areną działań. Ateńczycy głosili hasło wyzwolenia spod panowania perskiego wszystkich Greków. **Walki trwały przez kolejne 30 lat** i przyniosły Związkowi Morskiemu powodzenie. Porozumienie z Persją zawarte w 448 r. p.n.e. zapewniło **niepodległość poleis leżącym na wybrzeżu Azji Mniejszej**. One także przystąpiły do Związku Morskiego pozostającego pod przewodnictwem Aten. Tylko niektóre kolonie greckie (zwłaszcza w Egipcie) pozostały pod perskim panowaniem. Zwycięstwo Hellenów w wojnach perskich nie tylko spowodowało opisane zmiany polityczne, lecz także wpłynęło na grecką mentalność – umocniło ich przekonanie o własnej wyższości cywilizacyjnej i doskonałości systemu

greckich *poleis*. Wolność, która miała cechować życie Hellenów, przeciwstawiali despotyzmowi panującemu na Wschodzie.

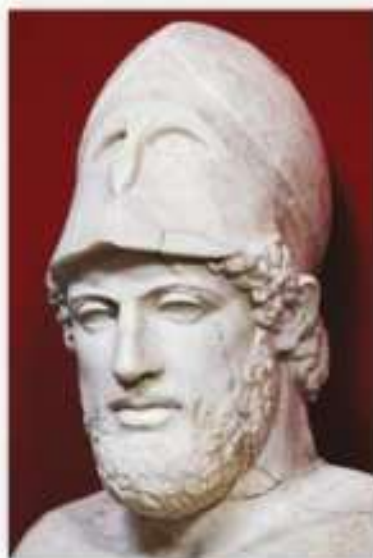
Hellada po wojnach perskich

Chociaż wojny perskie wzmocniły poczucie wspólnoty cywilizacji helleńskiej, rozbieżności interesów i właśnie pomiędzy greckimi *poleis* nie zanikły. Dotyczyło to przede wszystkim rywalizacji dwóch najsilniejszych państw: Sparty i Aten. Krótka wojna stoczona tuż po najazdach perskich nie przyniosła rozstrzygnięcia konfliktu. Jednak można było zauważyć, że ponad Spartę – dotąd największą potęgę militarną w Helladzie – wyrastają w Grecji Ateny.

Podstawą znaczenia Aten była dominacja w Związku Morskim. Należące do niego *poleis* stopniowo stawały się coraz bardziej zależne od polityki ateńskiej i nie traktowano ich jako równorzędnych sojuszników. Ateńczycy kontrolowali wspólny **związkowy skarbiec**, który był przeznaczony na cele obronne, zwłaszcza na budowę okrętów. Wtrącali się wielokrotnie **w sprawy wewnętrzne** członków Związku, w razie potrzeby odsuwali siłą od rządów ludzi, którzy im nie sprzyjali. Próby prowadzenia zbyt niezależnej polityki traktowali jako bunt. Umacniali swoją pozycję ekonomiczną i polityczną także poprzez wysyłanie **osadników ateńskich** na ziemie odbierane pod różnymi pretekstami sojusznikom.

Ponieważ zagrożenie perskie zostało oddalone, Ateńczycy wykorzystywali fundusze Związku na własne potrzeby. Rozbudowywali umocnienia powstałego jeszcze przed bitwą pod Maratonem **portu w Pireusie** (8 km od Aten). Wybudowali też tzw. **Długie Mury** łączące ten port z miastem. Okres największej świetności Aten wiąże się z **Peryklosem**, który w demokratycznym systemie ateńskim umiał znaleźć dla siebie pozycję dającą mu bardzo dużo władzy. **Od lat 50. V w. p.n.e.** stał się osobą wywierającą **przez blisko 30 lat** decydujący wpływ na politykę wewnętrzną, a jeszcze bardziej – zagraniczną Aten. Był zdecydowany budować ich mocarstwową pozycję. Jednocześnie głosił, że konsekwentne poszerzanie ateńskich wpływów musi się wiązać z wybuchem wojny ze Spartą, do której rzeczywiście doprowadził.

Ateny w czasach
Peryklesa

Perykles (ur. około 495/490, zm. 429 p.n.e.) – kopia marmurowego popiersia z 2. połowy V w. p.n.e.

Perykles pochodził z arystokracji. Był człowiekiem o niezwykłych talentach politycznych. Nie narzucił ani nie utrzymywał swojej niezwyklej pozycji siłą. Zdobył natomiast wielki autorytet i potrafił przekonywać do swoich racji obywateli *polis* zebranych na Zgromadzeniu Ludowym. Formalne uprawnienia, jakie posiadał, dotyczyły głównie kilkunastokrotnego piastowania przez niego urzędu stratega. Wprowadzane z inicjatywy Peryklesa reformy zwiększyły udział zwykłych obywateli w sprawowaniu władzy i ostatecznie ugruntowały system demokracji ateńskiej.

Hellada już w kilkanaście lat po zakończeniu zmagania z Persami stanęła w ogniu długotrwałej, wyniszczającej wojny **pomiędzy Atenami** (przewodzącymi Związku Morskiemu) a **Spartą** (stojącą na czele Związku Peloponeskiego). W konflikcie tym wzięła udział większość greckich *poleis*. Nazwano go **wojną peloponeską (431–404 r. p.n.e.)**. Wielokrotnie odwracały się koleje losów wojujących stron. Dla wielu *poleis* należących do Związku Morskiego była to okazja do wyzwolenia się od dominacji Aten. **Ostatecznie w wojnie tej triumfowała Sparta.** Pozycja Aten uległa całkowitemu załamaniu – musiały one zburzyć Długie Mury, wyzbyć się floty, a Związek Morski został rozwiązany. Hellada, jak nigdy dotąd, została zdominowana przez jedną *polis* – Spartę. Jednak okres przewagi Sparty trwał tylko 30 lat. Jej potęgę złamał nowy sojusz utworzony pod przewodnictwem greckich **Teb**. Od tego momentu zacięte walki na obszarze Hellady nie ustawały. W jej sprawy wewnętrzne uwikłana była **Persja** manipulująca stronami konfliktu i podtrzymująca panujący w Grecji chaos. Sytuacja taka trwała aż do podboju i zarazem zjednoczenia Hellady przez Macedończyków w latach 30. i 20. IV w. p.n.e. Zdarzenia te przyniosły koniec epoki klasycznej w dziejach starożytnej Grecji.

Źródło historyczne

Tukidydes (historyk grecki żyjący w 2. połowie V w. p.n.e.) o wojnie peloponeskiej

Spośród dawniejszych wydarzeń najważniejszymi były wojny perskie, ale rozstrzygnięto je szybko w dwu bitwach morskich i dwu lądowych; obecna zaś wojna była długotrwała i tyle cierpień przypadło w udziale Helladzie, ile nigdy przedtem w równie długim okresie. Nigdy bowiem przedtem nie zdobyli i nie zamienili w pustynię tylu miast ani barbarzyńcy, ani sami Grecy walczący przeciw sobie. Są też miasta, które po zdobyciu zostały skolonizowane przez zupełnie nową ludność. Nigdy też przedtem nie było takiej fali wysiedleń ani takiego przelewu krwi wskutek działań wojennych i walk domowych.

Tukidydes, *Wojna peloponeska*, przeł. K. Kumaniecki, Warszawa 1988, s. 16–17.

Ćwiczenie

Przedstaw następstwa wojny peloponeskiej, które wskazał Tukidydes. Dlaczego – twoim zdaniem – ukazuje jej skutki jako tragiczniejsze niż skutki wojen perskich?

Demokracja ateńska w czasach Peryklesa

W czasach Peryklesa mieszkało w Attyce około 300 000 osób. Około połowa z nich należała do **rodzin obywatelskich** – rodzimych, wolnych mieszkańców *polis*. Ponieważ praw politycznych nie posiadały kobiety oraz dzieci i młodzież do 20. roku życia, liczbę rzeczywistych obywateli – tych **mających prawo gło-**

su na Zgromadzeniu Ludowym – można szacować na **40 000**. Nie wszyscy oni jednocześnie gromadzili się na obradach Zgromadzenia, które odbywały się stosunkowo często – mniej więcej raz w miesiącu. Obowiązywała zasada, że dla ważności głosowania wystarczy **kworum wynoszące 6000 osób**. Trudna do oszacowania jest dokładna liczba **niewolników** w Attyce. Było ich jednak już w tym okresie bardzo wielu – prawdopodobnie między jedną trzecią a połową ludności. Ateńczycy nabywali ich poza Helladą; często byli to też jeńcy wojenni. Niewolnicy stanowili **siłę roboczą** na roli, w warsztatach rzemieślniczych oraz w kopalniach; rzadziej pracowali jako służba domowa. Odrębną, rosnącą liczebnie grupę stanowili **metojkowie**, czyli wolne osoby obcego pochodzenia przebywające na stałe w Attyce. Wśród nich wielu zajmowało się rzemiosłem, kupiectwem, a także kulturą. Pod względem pozycji ekonomicznej, a także towarzyskiej nie różnili się od obywateli ateńskich, jednak nie posiadali praw politycznych. Byli natomiast zobowiązani do służby wojskowej i płacenia podatków. ◀ metojkowie

Choć Perykles, aby poszerzać zakres swojej władzy, sam naginał zasady demokratyczne, jednocześnie wprowadził ważne reformy utrwalające demokratyczny ustrój. **Poszerzył grono osób, które mogły obejmować urząd archonta**. Jedną z jego najważniejszych reform polegała na ustanowieniu dla osób, które sprawowały funkcje sędziowskie i urzędnicze, **wynagrodzenia za każdy dzień ich służby** na rzecz *polis*. Diety te nie były wysokie, jednak ich wprowadzenie okazało się niezwykle ważne dla mniej zamożnych warstw społeczeństwa. Ubożsi Ateńczycy, sprawując urząd, nie tracili dzięki temu zarobku, który uzyskaliby w tym czasie pracą własnych rąk. Perykles wprowadził ponadto finansowanie ze środków państwowych **udziału ubogich obywateli w przedstawieniach**. W Grecji teatr bardzo ceniono, dostarczał on nie tylko rozrywki, lecz także był formą obywatelskiego wychowania. Stąd też idea, że każdy Ateńczyk bez względu na swoje możliwości finansowe powinien mieć możliwość oglądania przedstawień teatralnych.

Kolejne dzieło Peryklesa to **ustawa o obywatelstwie** uznająca za ateńskich obywateli tylko te osoby, których oboje rodzice byli Ateńczykami. Dotąd wystarczyło jedynie ateńskie pochodzenie ojca. Uderzało to w arystokratów, którzy często żenili się z kobietami spoza ateńskiej *polis*.

Środki pieniężne, jakie napływały do Aten, przewodzących Związkowi Morskiemu, umożliwiały inwestycje budowlane, a także wspieranie artystów. Perykles otaczał się filozofami i pisarzami. Ateny osiągnęły wówczas niepodważalne **przodownictwo w kulturze greckiej**, którego nie utraciły nawet w okresie późniejszego politycznego upadku. Ich miejsce **w tradycji cywilizacyjnej Europy** jest fundamentalne.

Akropol w Atenach – położone centralnie wzgórze, na którym były zlokalizowane świątynie. Zdjęcie przedstawia widok współczesny.

Po zniszczeniu Aten w 480 r. p.n.e. w trakcie wojen perskich Ateńczycy przystąpili do odbudowy swojego miasta. Ich ówczesna pozycja polityczna i rozwój ekonomiczny pozwoliły na to, aby uczynić to z wielkim rozmachem. Perykles zdecydował o przeznaczaniu dużych środków państwowych na okazałe budowle. Był to sposób na zewnętrzne okazanie potęgi i dumy Aten. Działalność taka cieszyła się popularnością wśród ateńskich obywateli. Ponadto budowa świątyń realizowała powinności religijne, które w życiu Greków odgrywały ogromną rolę.

Opinia historyka

na temat roli Peryklesa w dziejach Aten

[Ustawa o obywatelstwie] podjęta na wniosek samego Peryklesa, nie pozostawiała żadnych złudzeń: Ateny dla Ateńczyków, a Ateńczykiem (czyli obywatelem) jest tylko ten, kto ma bądź miał ojca i matkę Ateńczyków. Inni nie mają żadnych praw, po prostu się nie liczą. Jeśli więc nawet ktokolwiek ze związkowców [mieszkańców poleis należących do Związku Morskiego] miał nadzieję, że kiedyś otrzyma obywatelstwo ateńskie, to srodze się rozczarował. Ale oznaczało to także, że Związek Ateński [Morski] nie miał szans przetrwania, jego rozpad był wyłącznie kwestią czasu.

Dotykamy tu oczywiście kwestii oceny Peryklesa, bezsprzecznie najwybitniejszego polityka ateńskiego drugiej połowy V wieku przed Chrystusem. Wyniósł on Ateny na szczyt powodzenia, ugruntował ustrój, który, wydawało się, jest najlepszy, daje bowiem społeczeństwu i jednostce największe, najpełniejsze możliwości rozwoju. Ale trzeba zarazem stwierdzić, że to on, Perykles, swą polityką zgotował Atenom marny los. Wykluczał bowiem pokój jako drogę ułożenia stosunków w Helladzie (zwłaszcza ze Spartą). Jego polityka miała charakter konfrontacyjny. Perykles z góry zakładał, że wojna jest nieunikniona i że tylko dzięki niej Ateny zapewnią sobie odpowiednią pozycję w świecie greckim. Można by oczywiście spekulować, że krach, jaki spotkał Ateny w wyniku wojny peloponeńskiej (431–404 p.n.e.), nie był winą Peryklesa, wszak zmarł na jej początku, w roku 429 p.n.e. Ale jako polityk powinien był również wkalkulować w swoje plany ryzyko, jakie niesła ze sobą wojna, czyli ewentualną klęskę.

[...]

Mimo więc swej niewątpliwej genialności, ogromnych talentów politycznych, zasług, jakie położył dla rozwoju Aten i kultury greckiej w ogóle, wypada Perykles

w naszych oczach dosyć mizernie. Ale, podkreślę znowu, nie możemy jego działalności oderwać od epoki, w której żył i działał. Perykles był bowiem, jak wszyscy politycy tamtych czasów, absolutnym wytworem miasta-państwa. Myślał i działał wyłącznie w tych kategoriach. Myśląc o społeczeństwie i państwie, widział je w takich ramach, jakie zakreśliła idea miasta-państwa. Należy wręcz zakładać, że inny polityk na jego miejscu myślałby i czynił tak samo.

Leszek Mrozewicz, *Historia powszechna. Starożytność*, Poznań 1999, s. 152–153.

Ćwiczenie

1. W jakich dziedzinach, zdaniem autora tekstu, Perykles przysłużył się najbardziej Atenom, a pod jakim względem negatywnie wpłynął na ich losy? Na podstawie cytowanego tekstu oraz informacji zawartych w rozdziale oceń, jaką wagę miała działalność Peryklesa dla ateńskiej polis.
2. Zastanów się, dlaczego autor cytowanego tekstu przykłada tak duże znaczenie do ustawy utrudniającej uzyskanie ateńskiego obywatelstwa. Jakie znaczenie przypisuje jej w relacjach pomiędzy Atenami a mieszkańcami *poleis* należących do Związku Morskiego?

PYTANIA I POLECENIA

1. Omów okoliczności i przyczyny, które doprowadziły do wojen między Persją a Grekami w 1. połowie V w. p.n.e.
2. Sporządź w zeszycie tabelę, w której przedstawisz najważniejsze informacje dotyczące zmagania Greków z Persami – z podziałem na kolejne ich etapy. Uwzględnij: okresy kolejnych kampanii wojennych, daty i miejsca bitew, imiona wodzów greckich, najważniejsze konsekwencje poszczególnych bitew.
3. Wskaż czynniki, które utrudniały Hellenom osiągnięcie zwycięstwa w zmaganiach z Persami, oraz te, które takiemu zwycięstwu sprzyjały i ostatecznie je umożliwiły. Przedstaw skutki wojen perskich.
4. Wyjaśnij, na czym opierała się potęga ateńskiej polis w V w. p.n.e. Przedstaw okoliczności, które doprowadziły do jej załamania w końcu tego stulecia.
5. Scharakteryzuj postać Peryklesa i sposób funkcjonowania systemu demokratycznego w Atenach w jego czasach.
6. Poszukaj w internecie i literaturze popularnonaukowej informacji na temat okoliczności narodzin i rozwoju imperium perskiego oraz jego organizacji. Czym różnił się świat greckich *poleis* od Persji?
7. Odpowiedz, dlaczego – twoim zdaniem – w Helladzie w okresie klasycznym mimo zagrożenia zewnętrznego w postaci inwazji Persów nie wystąpiły wśród Greków silniejsze tendencje do zjednoczenia się w jedno państwo, a utrzymywały się ostre konflikty pomiędzy *poleis*.

PODSUMOWANIE LEKCJI

- s. 112 ▶ W 2. połowie VI w. p.n.e. na Bliskim Wschodzie wyrosło potężne **imperium perskie**, którego granice rozciągały się od rzeki Indus (na wschodzie) po Egipt i ziemie wybrzeża Afryki (na zachodzie).
- s. 112 ▶ W latach 40. VI w. p.n.e. **król Persów Cyrus II** opanował Lidię, a wraz z nią zależne od niej dotąd greckie *poleis* na wybrzeżu Azji Mniejszej. Jego następcy w kilkadziesiąt lat później uzyskali pierwsze nabytki na terenie Europy – w rejonie cieśnin czarnomorskich i Tracji.
- s. 114 ▶ W roku 499 p.n.e. wybuchło powstanie małoazjatyckich *poleis* skierowane przeciwko władzy perskiej – nazwane **powstaniem jońskim**. Zakończyło się ono klęską greckich rebeliantów.
- s. 115 ▶ **I wojna perska** wybuchła w 490 r. p.n.e. Zniszczono wówczas Eretrię, natomiast Ateny obroniły swoją wolność na równinie pod **Maratonem**.
- s. 116 ▶ Przed rozpoczęciem działań wojennych w ramach II wojny perskiej mieszkańcy centralnej i południowej części Grecji zawiązali **Związek Hellenów**, czyli sojusz militarny pod przywództwem Sparty.
- s. 117 ▶ **II wojna perska** wybuchła w 480 r. p.n.e.
- s. 117 ▶ Bohaterska **obrona Termopili** nie zatrzymała armii perskiej. Wkrótce jednak szczęście zaczęło sprzyjać Grekom odnoszącym szereg zwycięstw: **pod Salaminą, Platejami oraz u wybrzeży Azji Mniejszej**.
- s. 118 ▶ Ateny, dysponujące największą flotą, utworzyły pod swoim przewodnictwem **Związek Morski**. Obejmował on liczne *poleis* położone na wyspach i wybrzeżach Morza Egejskiego.
- s. 119 ▶ Od lat 50. V w. p.n.e. politykiem, który skupił największą władzę w Atenach, był **Perykles**. Wykorzystał on struktury systemu demokratycznego do sterowania wolą mieszkańców *polis*. Jednocześnie wprowadzał reformy, które zwiększały uprawnienia osób z niższych warstw społecznych.
- s. 120 ▶ W latach 431–404 p.n.e. trwała **wojna peloponeska** pomiędzy Spartą (i jej sojusznikami ze Związku Peloponeskiego) a Atenami (i Związkiem Morskim). Klęskę poniosły Ateny, co stało się bezpośrednią przyczyną rozwiązania Związku Delijskiego.
- s. 120 ▶ Za czasów Peryklesa w Atenach połowę ludności stanowili wolni mieszkańcy należący do **rodzin obywatelskich**. Pełnię **praw politycznych** posiadało około **40 000 dorosłych mężczyzn**. Swobodą cieszyli się także **metojkowie** (cudzoziemcy przebywający na stałe w *polis*), nie posiadali oni jednak praw obywatelskich. Bardzo liczni byli już w tym okresie **niewolnicy** stanowiący poważną część siły roboczej.

4. Religia i obyczaje starożytnych Greków

NA TEJ LEKCJI:

- poznasz wierzenia religijne starożytnych Greków;
- zrozumiesz, jaki wpływ wywarła mitologia na literaturę i sztukę w starożytnej Grecji;
- przeczytasz o życiu obyczajowym i kulturalnym w Helladzie.

Wierzenia religijne

Wyobrażenia religijne Greków opierały się na licznych opowieściach o **życiu bogów** i półboskich bohaterów, czyli **herosów**. Hellenowie znali je od pokoleń i nie sposób wskazać dziś momentu ich powstania. Przekazywano je **przez stulecia ustnie**, z czasem opracowywano literacko jako pieśni, eposy, później także przedstawienia dramatyczne, w końcu były zapisywane. Nigdy nie przybrały postaci świętej księgi, zawierającej ujednolicony i obowiązujący przekaz religijny (jak to się stało np. w judaizmie). Te same opowieści miały **różne wersje** i były odmiennie interpretowane. Grecy zasadniczo wierzyli w prawdziwość zawartych w nich zdarzeń. Jednak dopuszczali możliwość pewnych niejednoznaczności, ponieważ nie traktowali owych przekazów jako pochodzących wprost od bogów (czyli jako słowa objawionego). Poszczególne *poleis* czciły szczególnie konkretnych bogów i herosów. W religijnych podaniach splatały się legendarne i historyczne przekazy o przeszłości danej *polis*.

Taka opowieść o dziejach bogów i ich kontaktach z ludźmi to w języków Greków *mythos*, czyli **mit**. Zbiór mitów danej społeczności określamy mianem **mitologii**. Mity greckie opowiadały o narodzinach świata, bogów, herosów i ludzi, o ich bohaterskich i nikczemnych czynach, o początkach miast, rytuałów religijnych i różnych obyczajów czy umiejętności ludzkich, a także wyjaśniały zjawiska przyrodnicze. W mitach Hellenowie odnajdywali również wzorce moralne i wskazówki, czym jest dobro i zło, jak należy żyć, by zasłużyć na przychylność bogów.

◀ mitologia Greków

Herakles przyprowadza Cerbera Eurysteuszowi, dla którego musiał wykonywać niebezpieczne polecenia (tzw. 12 prac Heraklesa) – hydria (naczynie służące do czerpania i przechowywania wody), ok. 525 r. p.n.e.

Herakles jest najbardziej znanym spośród herosów mitologii greckiej. Pochodzenie od tego bohatera przypisywali sobie spartańscy królowie. Herakles według mitów to syn Zeusa i Alkmeny – żony króla Teb. Jego życie naznaczyła nienawiść, jaką czuła do niego żona Zeusa Hera, rozgniewana z powodu niewierności swojego boskiego małżonka. Intrygi bogini doprowadziły między innymi do konieczności wykonania przez Heraklesa 12 niebezpiecznych zadań, wyznaczonych mu przez króla Myken Eurysteusza. Ostatnią było sprowadzenie strzegącego zaświatów trzygłowego psa Cerbera.

Religia grecka miała charakter **politeistyczny**, a mity mówiły między innymi o tym, jakie pokrewieństwo łączy poszczególnych bogów i herosów. Greccy bogowie pod wieloma względami **przypominali ludzi**. Byli jak oni zazdrośni, mściwi, okrutni, próżni i kłótlivi, ale też mężni, mądrzy, współczujący i kochający. Na podstawie mitów można odnieść wrażenie, że negatywne cechy charakteru przeważały u nich nad pozytywnymi. Ich **wygląd fizyczny** stanowił odzwierciedlenie wyobrażeń o doskonałym ludzkim ciele. Uważano ich za nieśmiertelnych, ale nie odwiecznych, potężnych, ale nie wszechmocnych. Ich siłę ograniczały działania innych bogów oraz rządzącego światem przeznaczenia.

Grecy wierzyli, że otaczający ich świat powstał z **Chaosu** – bezkształtnej, niewyobrażalnej otchłani, wypełnionej nieokreśloną pramaterią. Według jednej z wersji mitu o powstaniu świata z Chaosu wyłoniła się bogini **Gaja**, czyli Ziemia, oraz **Eros**, bóg miłości. Następnie Gaja spłodziła **Uranosa** – uosobienie nieba. Jednym z jego synów był tytan **Kronos**, który zajął miejsce ojca i przejął władzę nad światem. Z kolei on sam został obalony przez własnego syna **Zeusa** – późniejszego władcę wszystkich bogów oraz ludzi. Grecy wierzyli, że bogów jest wielu i zamieszkują oni nie tylko **Olimp** (górze uznawaną w Grecji za świętą), lecz także najbliższe otoczenie człowieka: jaskinie, lasy, źródła, głębiny morskie.

Poszczególnym bogom i boginiom przypisywano określone sfery życia ludzkiego pozostające pod ich opieką. Na czele boskiej hierarchii stał **Zeus** – bóg nieba oraz ziemi. Jego brat **Posejdon** władał morzami. **Apollo** przywracał ład, patronował wróżbiarstwu i leczeniu oraz sztuce i wiedzy. **Afrodyta** była boginią miłości i piękna. **Artemida** opiekowała się lasami i łowami. **Dionizos** to bóg nieokiełznanej części ludzkiej natury, także wina. **Atene** uważano za boginię mądrości i sprawiedliwej wojny.

Hermes – rzymska kopia greckiego posągu, V w. p.n.e.

Hermes był jednym z bóstw zamieszkujących Olimp. Pełnił funkcję posłańca bogów. Opiekował się wędrowcami, kupcami, pasterzami, a nawet złodziejami. Patronował też miejscom, gdzie młodzież szkoląca się do służby militarnej wykonywała ćwiczenia fizyczne.

Grecy nie mieli jednego, jasnego wyobrażenia na temat **życia pośmiertnego**. Przeważało przekonanie, że po śmierci dusza ludzka nie zachowuje wiele ze świadomości, pamięci i zdolności odczuwania, jakie posiadała za życia. Czeką ją smutne błąkanie się po zaświatach – krainie umarłych, czyli **Hadesie**. Jedynie dusze nielicznych bogowie nagradzali bądź karali. Nagrodą było przebywanie w Elizjum (na Polach Elizejskich), gdzie można było osiągnąć spokojną szczęśliwość, bez pamięci o swoim ziemskim życiu, bez cierpień i pragnień. Równie niewielu spotykała kara – cierpienie w Tartarze.

Formy religijności

Religijność Greków koncentrowała się na **spełnianiu konkretnych praktyk religijnych** – składaniu ofiar, wznoszeniu modłów, przestrzeganiu zalecanych obrzędów. Oddawanie w przepisowy sposób czci bogom było ważne nie tylko dla każdego Greka z osobna, lecz także **dla całej polis**. Odprawianie kultu w przyjęty dla danego miasta sposób stanowiło jeden z najważniejszych czynników spajających wspólnotę obywateli (ci, którzy nie mieli praw obywatelskich, nie byli też dopuszczani do sprawowania kultu). Dbanie o przychylność bogów i wystrzeganie się urażenia ich miały zagwarantować pomyślność *polis*. Tego, kto się wyłamywał z obowiązków religijnych, postrzegano jako zagrożenie dla wspólnoty i czasem surowo karano.

◀ kult religijny

Składanie ofiary z jagnięcia, malowidło na desce z 2. połowy VI w. p.n.e.

To jedno z nielicznych zachowanych do naszych czasów greckich malowideł na desce. Pochodzi z jaskini w okolicach Koryntu, w której oddawano cześć bóstwom. Grecy składali ofiary ze zwierząt, płodów rolnych i wina. Tylko część zabijanego zwierzęcia poświęcano bogom (spalano), a większość trafiała na uroczystą ucztę, którą wyprawiano po zakończeniu obrzędów ofiarnych. Gdy składano wielkie ofiary przebłagalne, palono na ołtarzu całe zwierzę.

Kapłani nie stanowili w Helladzie **wyodrębnionej grupy społecznej**. Zazwyczaj byli wysokimi **urzędnikami polis**, którzy w jej imieniu składali **ofiary**, organizowali **święta i procesje**, dbali o świątynie. Tylko w nielicznych świątyniach przybytkach przebywali kapłani, których funkcja była dziedziczna. Co ważne – **świątyni** nie traktowano jako miejsc modłów i sprawowania obrzędów religijnych. Wszelkie uroczystości odbywały się w ich pobliżu lub w innych świątyniach (jak gaje czy źródła). Natomiast budynki świątyni przeznaczano wyłącznie dla boga lub bogini. W ich wnętrzu znajdował się posąg wyobrażający bóstwo. Uroczystości religijne były jedną z nielicznych form życia publicznego, w których **mogły brać udział kobiety**.

◀ kapłani

Ośrodki kultu były ściśle związane z daną *polis*. Wyjątek stanowiły **sanktuaria panhelleńskie** (ogólnogreckie), do których przybywali wierni z różnych rejonów Hellady. W wielu takich miejscach oddawanie czci bogom zapoczątkowano

◀ sanktuaria panhelleńskie

w bardzo odległych czasach (np. w świątyni boskich bliźnięt Apolla i Artemidy na wyspie Delos). Najważniejsze sanktuaria panhelleńskie – świątynie **Zeusa w Olimpii** i **Apolla w Delfach** – powstały jednak później.

wyrocznie ► Znaczną rolę odgrywały w Helladzie wróżby i wyrocznie. Szczególną pozycję miała **wyrocznia mieszcząca się w Delfach**. Kapłanki (**Pytie**) przepowiadały w niej w imieniu Apolla przyszłość. Z całej Grecji przybywali Hellenowie do Delf po zalecenia dotyczące nie tylko religii czy osobistych problemów. Wodzowie i politycy – wysyłani często decyzją zgromadzenia obywateli – szukali u wyroczni wskazówek przed podjęciem decyzji dotyczących wojen, reform czy innych kluczowych kwestii publicznych. Stąd posiadała ona bardzo duże **wpływy polityczne**. Odpowiedzi udzielane przez Pytie były niejasne i wymagały szerszej interpretacji, co w rękach zręcznych polityków mogło być sposobem na osiągnięcie swojego celu.

Ruiny świątyni Apolla w Delfach, przy której znajdowała się wyrocznia

Sanktuarium w Delfach było najbogatszym ośrodkiem religijnym w Grecji, gdyż za wygłoszone przez Pytie przepowiednie trzeba było słono płacić. Hellenowie wierzyli ponadto, że miejsce to stanowi środek świata. Nad wejściami do świątyni umieszczano między innymi takie wskazania życiowe: „wszystkiego w miarę” i „poznaj samego siebie”.

Bardziej prywatną formą realizacji potrzeb religijnych był udział w **misteriach** i stowarzyszeniach religijnych, które nie wiązały się z oficjalnym życiem *polis*. Mistéria to obrzędy o tajemnym charakterze – dopuszczano do nich tylko wybrane osoby. Uczestniczący w nich Grecy wierzyli, iż uzyskują bliższy, indywidualny kontakt z bóstwem. Spodziewali się, że uczyni to ich życie lepszym, a często także widzieli w misteriach drogę do osiągnięcia szczęścia po śmierci.

Bogini urodzaju i patronka kobiet Demeter przyjmuje od żony króla Eleusis kłosy zboża będące symbolem misterii eleuzyńskich – malowidło na naczyniu ceramicznym, ok. 340 r. p.n.e.

Misteria eleuzyńskie to najstojniejsze obrzędy wśród misterii starożytnej Grecji. Miasto Eleusis znajdowało się niecałe 20 km od Aten i zostało przez nie podporządkowane w VII w. p.n.e. Mieścił się tam ośrodek kultu Demeter i jej córki Persefony. Misteria odbywały się tu dwa razy w roku. W ich trakcie odprawiano obrzędy oczyszczające oraz recytowano pieśni ku czci bogiń, którym przypisywano nauczanie ludzi sztuki rolnictwa. Ważnym momentem była inicjacja, czyli wprowadzenie nowych członków w obręb misterii i przekazanie im tajemnic związanych z ich odprawianiem. Mimo że misteria eleuzyńskie odprawiano przez wiele stuleci (do IV w. n.e.), ich tajemnica była tak pilnie strzeżona, że żadne bliższe szczegóły ich przebiegu nie są nam znane.

Obyczaje i życie społeczne

Jednym z pojęć najbardziej charakterystycznych dla greckiej kultury była *kalokagatia* (*kalos kai agathos* – piękny i dobry). Grecy postrzegali **szlachetność ducha i szlachetność ciała** jako **nierozerwalnie ze sobą związane**. Cechowały one właściwe, etyczne życie. Taką jedność i wszechstronność sposobu wychowania i edukacji opartych o wzniosłe ideały określano słowem *paideia*. Mówiono też o greckiej *paidei* jako o specyficznym modelu cywilizacyjnym i obywatelskim. Hellenowie przywiązywali wielką wagę do **sprawności fizycznej** i dbania o swoje ciało. **Piękno** fizyczne człowieka stanowiło dla nich jeden z najdoskonalszych rodzajów piękna. W przypadku arystokratów przekonania te łączyły się ponadto z silnym **duchem rywalizacji**, który stał u źródeł rozwoju **zawodów sportowych**. Innym ważnym czynnikiem skłaniającym do oddawania się ćwiczeniom fizycznym były **militarne obowiązki obywatela polis**. Udział w boju w ciężkim rynsztunku hoplity wymagał dużej siły i sprawności. Nieprzypadkowo konkurencje sportowe bezpośrednio nawiązywały do umiejętności wojskowych.

Najslawniejsze w Grecji zawody sportowe, w których rywalizowali ze sobą przedstawiciele *poleis* z całej Hellady, odbywały się **ku czci Zeusa w sanktuarium panhelleńskim w Olimpii**. Rywalizowano w takich konkurencjach, jak: biegi, zapasy, skok w dal, rzut dyskiem, rzut oszczepem, boks, wyścigi czterokonnych zaprzęgów. Wedle tradycji pierwsze **igrzyska olimpijskie** miały miejsce w **776 r. p.n.e.** Czteroletni okres, jaki upływał pomiędzy kolejnymi igrzyskami, Grecy nazywali **olimpiadą**. Od VI w. p.n.e. już także kilka innych sanktuariów poza Olimpią zaczęło organizować własne igrzyska ku czci bogów. W późniejszych wiekach rywalizacja obejmowała także grę na instrumentach muzycznych oraz recytowanie poezji (słynęły z nich zwłaszcza igrzyska pytyjskie w Delfach).

◀ igrzyska w Olimpii

Wieniec oliwny – nagroda, jaką zdobywał zwycięzca zawodów sportowych w Olimpii

Zwycięzcy igrzysk otrzymywali jedynie symboliczną nagrodę. Był nią wieniec, jaki zakładano na ich skronie. W Olimpii był zrobiony z gałązek oliwki, w Delfach – z krzewu laurowego, w Istmie – z gałązek sosny, a w Nemei – z dzikiego selera. Natomiast największego uznania i zaszczytów zwycięzca mógł spodziewać się po powrocie do ojczystej *polis*. Tam był fetowany i nagradzany, a nieraz otaczano go czcią należną herosom, czasem stawiano mu pomniki.

Jako zawodnicy oraz widzowie w igrzyskach uczestniczyli jedynie mężczyźni.

Wynikało to z faktu, iż helleńskie kobiety były oddalone od życia publicznego *polis*. W przypadku zawodów dodatkową przyczynę stanowił fakt, że sport uprawiano nago.

gimnazjony ▶ Podobny obyczaj obowiązywał w **gimnazjonach** (gr. *gymnós* oznacza „nagi”), czyli zespołach budynków i placów, gdzie ćwiczenia fizyczne wykonywała młodzież przygotowywana do podjęcia służby żołnierskiej. Greckie uwielbienie dla **pięknego nagiego ciała** przejawia się w sztuce plastycznej Hellady – w rzeźbach oraz malowidłach pokrywających ceramiczne naczynia.

Młodzieniec ćwiczący w gimnazjonie rzut dyskiem – malowidło na naczyniu ceramicznym, koniec VI w. p.n.e.

Z czasem gimnazjony zmieniły swój charakter i zaczęły spełniać **znacznie więcej funkcji**. Młodzież pobierała w nich nauki z różnych dziedzin, a dorośli obywatele gromadzili się na dysputach oraz w celu wysłuchania mędrców dzielących się swoją wiedzą. Inny obszar życia towarzyskiego – przeznaczony dla kilkunastu

sympozjony ▶ wybranych osób – stanowiły **sympozjony**, czyli uczyty wypełnione grami, muzyką, recytacją poezji i dyskusjami.

rola kobiety ▶ **Kobieta w społeczeństwie greckim** była ściśle przypisana do sfery domowej, a wyłączone z publicznej. Poza uczestnictwem w uroczystościach religijnych nie opuszczała ona praktycznie domu – dotyczyło to przede wszystkim mężatek. Wyjątek stanowiły mniej zamożne kobiety, które z racji podejmowania pracy zarobkowej częściej stykały się z zewnętrznym światem. Od młodych żon oczekiwano pełnienia funkcji pani domu. Pod ich nadzorem pozostawało gospodarstwo rodzinne oraz wychowanie dzieci (chłopców do 7. roku życia). Ich swoboda była mocno ograniczona, a o większości spraw decydowali mężczyźni. Życie rodzinne nie odgrywało wśród Greków znaczniejszej roli. Mężczyzna brał natomiast odpowiedzialność za edukację synów, których posyłano do szkół oraz wprowadzano w życie, korzystając z pomocy krewnych i starszych obywateli *polis*. Córki przygotowywano do roli pani domu. Jedynie w zamożniejszych domach uczono je czytania i pisanie.

Posąg młodej kobiety, Muzeum Sztuk Pięknych im. Puszkina w Moskwie

PYTANIA I POLECENIA

1. Scharakteryzuj wierzenia religijne i mitologię starożytnych Greków. Wykorzystaj także wiedzę uzyskaną na zajęciach z innych przedmiotów (język polski).
2. Jakie relacje zachodziły pomiędzy życiem religijnym a życiem społecznym i politycznym greckich *poleis*?
3. Przygotuj referat na temat sytuacji i roli społecznej kobiet w Helladzie.
4. Wskaż, które dziedziny aktywności życiowej należały w starożytnej Grecji do sfery prywatnej, a które do publicznej i jakie zachodziły pomiędzy nimi relacje. Zwróć uwagę zwłaszcza na kwestie religii, wychowania i rozrywek. W razie potrzeby poszukaj dodatkowych informacji w literaturze popularnonaukowej.

PODSUMOWANIE LEKCJI

Mitologia grecka obejmowała wiele opowieści z życia bogów, herosów i ich relacji z ludźmi. Choć różne wersje tych samych mitów były często rozbieżne, stanowiły one podstawę wyobrażeń religijnych Greków, a także źródło nauk moralnych.

◀ s. 125

Każda dziedzina życia ludzkiego i różne aspekty przyrody miały swoich **boskich patronów**.

◀ s. 126

Najważniejsze dla religijności greckiej było wypełnianie nakazanych obrzędów, zwłaszcza tych wspólnych dla wszystkich obywateli *polis*, które miały zapewnić jej przychyłność bogów. Uczestnictwo w **kulcie religijnym** traktowano jak przywilej i obowiązek obywatelski.

◀ s. 127

Kapłani w Helladzie nie stanowili odrębnej warstwy społecznej. Zazwyczaj byli urzędnikami odpowiadającymi za kwestie religii.

◀ s. 127

Bardzo ważną rolę odgrywały w Grecji **sanktuaria panhelleńskie** oraz **wyrocznie** (przede wszystkim delficka). Oddziaływały one bardzo silnie na życie społeczne, a nawet polityczne.

◀ s. 128

Do najbardziej charakterystycznych cech kultury greckiej należały duch rywalizacji oraz najwyższe uznanie dla sprawności fizycznej i doskonałości ludzkiego ciała. Najstarsze i najsławniejsze były **igrzyska w Olimpii** (od 776 r. p.n.e.).

◀ s. 129

Gimnazjony pełniły funkcję edukacyjną oraz wychowawczą. Sympozjony natomiast stanowiły okazję do zabawy, ale też dyskusji politycznych i zapoznania się z twórczością artystyczną.

◀ s. 130

W życiu publicznym uczestniczyli wyłącznie mężczyźni. **Kobiety** dopuszczono jedynie do uroczystości religijnych, poza tym ich aktywność skupiała się wokół gospodarstwa domowego.

◀ s. 130

5. Kultura grecka w epoce archaicznej i klasycznej

NA TEJ LEKCJI:

- poznasz najwybitniejszych twórców starożytnej Grecji;
- dowiesz się, jakie nauki przyrodnicze i humanistyczne rozwijano na tym obszarze;
- nauczysz się rozpoznawać dziedzictwo kulturowe Grecji.

Literatura i teatr

poematy epickie ▶
Homer i Hezjod ▶

W Helladzie przez stulecia przekazywano sobie ustnie opowieści mityczne opiewające czyny herosów i losy bogów oraz przedstawiające wydarzenia z dawnych dziejów, które przeszły do legendy. W starożytnej Grecji stało się to profesją **aojdów** – pieśniarzy-recytatorów. Przy akompaniamencie instrumentu prezentowali oni swoje częściowo improwizowane pieśni podczas zabaw oraz świąt. Z tradycji tej wyłoniły się pierwsze pisane teksty literatury greckiej. Pojawiły się one na przełomie Wieków Ciemnych i epoki archaicznej. Najstarsze znane nam dzieła literatury starożytnej Grecji to **Iliada** i **Odyseja**, przypisywane **Homerowi**, który miał być wedle Hellenów największym z aojdów. Utworzył te to dużych rozmiarów **poematy epickie**, których tematyka związana jest z wojną trojańską. Przez stulecia ich treść stała się podstawą greckiej edukacji i wychowania. Niewiele później powstały eposy **Hezjoda**. Miały one charakter odmienny od dzieł Homera: **Narodziny bogów** (gr. *Theogonia*) starały się stworzyć uporządkowaną opowieść dotyczącą początków świata i bogów, a **Prace i dnie** zawierały wiele pouczeń dotyczących życia obywatela *polis*, jego pracy, gospodarowania i codziennych zajęć. Oba dzieła koncentrowały się na przesłaniu etycznym.

liryka ▶

Grecka poezja zawierała początkowo głównie treści religijne związane z mitami. Opowiadając o herosach i walecznych czynach bohaterów z przeszłości, wyrażała też obywatelskie wartości *polis* i dotykała problemów etycznych. Z czasem nabierała cech lirycznych, opiewając miłość i radość życia. Najwybitniejszymi jej twórcami byli **Safona**, **Anakreont** i **Pindar**. Poezja przeznaczona była do **śpiewnego recytowania** z akompaniamentem instrumentu – najczęściej liry (stąd Grecy nazywali ją **liryką**, jednak rozumieli to słowo inaczej niż współczesna nam teoria literatury). Czasem wykonaniom liryki towarzyszył także taniec. Prezentowano ją podczas sympozjonów oraz w trakcie uroczystości religijnych. Ze względu na charakter jej wykonywania stanowiła w istocie rodzaj przedstawienia.

dramat grecki ▶

Pieśni wykonywane wspólnie przez grupy śpiewaków **w Atenach** podczas Wielkich Dionizjów, czyli **uroczystości ku czci Dionizosa**, stały u źródeł niezwykle ważnej w dziejach kultury europejskiej nowości – **dramatu**. Jego początki sięga-

ją **schyłku VI w. p.n.e.** Przez następne dwa stulecia pozostawał specjalnością Aten, z którymi nie próbowały konkurować inne *poleis*. Dwa razy do roku w czasie świąt związanych z Dionizosem wystawiano sztuki teatralne (tragedie oraz komedie), które rywalizowały ze sobą **w konkursie**. **Tragedie** miały wzniosły charakter, opierały się na mitach i podejmowały ponadczasową problematykę etyczną, zarazem odnosząc się aluzyjnie do aktualnych problemów obywateli *polis*. Kontynuowały w ten sposób tradycję greckiej poezji. **Komedie** miały natomiast charakter prześmiewczy – stanowiły satyrę na bieżące tematy polityczne i obyczajowe. Najwybitniejszymi twórcami tragedii byli **Ajschylos, Sofokles i Eurypides**. Wśród autorów komedii zasłynął przede wszystkim **Arystofanes**.

Maska teatralna z wizerunkiem twarzy kobiety wykorzystywana w przedstawieniach dramatycznych w starożytnej Grecji

Aktorzy teatru greckiego występowali zawsze w maskach. Nie wyobrażały one konkretnej osoby, ale raczej pewien typ postaci scenicznej. W przedstawieniu brało udział najczęściej tylko trzech aktorów, którzy w zależności od sceny przywdziewali różne maski. Na scenie występowali tylko mężczyźni. Odtwarzali oni także role kobiece.

Filozofia

Szczególną cechą kultury greckiej i jednym z najważniejszych elementów pozostawionego przez nią dziedzictwa była skłonność niektórych Hellenów do tego, aby nie zadawała się religijnymi i nadnaturalnymi objaśnieniami zjawisk. Grecy zaczęli przysłuchiwać się mędrcom, którzy chcieli rozumem dojść do prawdy o naturze świata i losie człowieka. Ich bezinteresowne dążenie do poznania i zrozumienia rzeczywistości nazwano z czasem **filozofią**, czyli **umiłowaniem mądrości**.

◀ filozofia

Filozofia narodziła się **na przełomie VII i VI w. p.n.e.** w *poleis* leżących **na wybrzeżu Azji Mniejszej** oraz w greckich koloniach. Swobodna i nieszablono-
wa myśl miała tam dobre warunki rozwoju, jak to zwykle bywało na pograniczu różnych kultur. Pochodzący stamtąd pierwsi filozofowie starali się określić prawa rządzące światem materialnym i zrozumieć zachodzące w przyrodzie procesy. Nazwano ich **jońskimi filozofami przyrody**. Chcieli odkryć **pierwotne tworzywo**, z którego jest zbudowany kosmos, **fundamentalną zasadę** będącą przyczyną wszelkich zjawisk występujących w naturze. Według jednych (**Tales z Miletu**) tworzywem tym była woda, a według innych – powietrze lub ogień. Tę ostatnią możliwość wybrał **Heraklit z Efezu**. Filozof ten wskazywał, że ogień ma moc zmieniania, przeobrażania rzeczy, a podstawową cechą zjawisk jest właśnie zmienność i nietrwałość. Nic nie jest stałe i wieczne – *panta rhei*, czyli „wszystko płynie”.

◀ najwięksi filozofowie

Przeciwnego zdania niż Heraklit był **Parmenides z Elei**. Uważał on, że wszystko, co istnieje na świecie, jest odwieczne, a zmiany widoczne w przyrodzie są złudzeniami. Sądził, iż zmysły (wzrok, słuch, dotyk) dają nam fałszywy obraz świata, więc można polegać tylko na rozumie. Oryginalne poglądy przedstawił

Demokryt z Abdery, który potrafił połączyć dwa powyższe stanowiska. Stwierdził on, że wszystko składa się z poruszających się w przestrzeni maleńkich, wiecznych cząstek (**atomów**). W odróżnieniu od atomów, ciała z nich zbudowane podlegają jednak zmienności i przemijaniu. Z kolei **Pitagoras** z wyspy Samos głosił, że doskonały ład wszechświata opiera się na **liczbach** i na relacjach pomiędzy nimi.

Z czasem dla kontynentalnej Hellady, a ściślej – **Aten** – przyszedł czas (w V–IV w. p.n.e.), kiedy stały się centrum myśli filozoficznej. Właśnie filozoficzne koncepcje wykształcone w ateńskiej *polis* miały się okazać najważniejszym punktem odniesienia dla filozofów przez następne dwa tysiąclecia.

W 2. połowie V w. p.n.e. w Atenach głosił swoje ideały **Sokrates**. Kładł on nacisk na **kwestie etyki i właściwego sposobu życia**. Według niego wszelkie zło płynie z nieświadomości tego, czym jest dobro. **Cnota to wiedza** o tym, co słuszne i sprawiedliwe. Kto tę mądrość posiada, będzie czynił dobro. Dlatego tak cenne jest zdobywanie wiedzy.

Sokrates ► Sokrates nie przekazywał nigdy wprost swojego sposobu rozumienia problemów etycznych; nie ukazywał swych przeświadczeń jako zestawu gotowych odpowiedzi.

Metoda stosowana przez niego polegała na zadawaniu pytań i podawaniu w wątpliwość pozornie oczywistych przekonań. Podejmował dyskusję po to, aby skłonić rozmówcę do refleksji i aby sam odkrył on prawdę. W tym celu wskazywał na sprzeczności w rozumowaniu osoby, z którą prowadził rodzaj pojedynku na słowa. Jednak najczęściej efektem takiej konwersacji było ośmieszenie rozmówcy, gdy nie potrafił on nadążyć za myślą Sokratesa. Filozof zyskał sobie w ten sposób wielu wrogów. Ponadto odnosił się bardzo krytycznie do życia ateńskich obywateli rozkochanych w bogactwie i sławie. Nie cenił też ustroju demokratycznego. Stawał się stopniowo w Atenach człowiekiem bardzo niepopularnym. W 399 r. p.n.e. wytoczono mu proces o bezbożność i wprowadzanie nowych bogów (chodziło o jego stwierdzenia, że kieruje nim wewnętrzny boski głos). Został **skazany na śmierć**. Choć miał możliwość ucieczki z więzienia, uznał, że jego obowiązkiem jest szanowanie praw ojczystej *polis*. Wypił więc podaną mu z wyroku sądu truciznę.

Pomnik filozofa Sokratesa
w Atenach, Grecja

„*Nikogo i niczego nie umiem słuchać jak tylko argumentu, który mi się po rozważeniu wyda najstosowniejszy.*

Najmądrzejszy jest, który wie, czego nie wie.

– Sokrates

Platon – uczeń Sokratesa – zbudował system filozoficzny (**idealizm platoński**), który opierał się na przekonaniu, że jedynie prawdziwy jest **świat idei**. To świat duchowy, do którego nie mamy dostępu wprost, poprzez postrzeganie zmysłami. **Doświadczana** przez nas na co dzień **rzeczywistość** jest jedynie jego **niedoskonałym odbiciem**. Idee natomiast są doskonałe, wieczne i niezmiennie. Ich realizacje w otaczającym nas świecie materialnym są ułomne, zmienne i dają jedynie częściowe o nich wyobrażenie. Poszczególne przedmioty są dla nas piękne, ponieważ istnieje wyższa nad nie ogólna idea piękna. Platon przyjmował, że panuje wśród idei ustalona hierarchia, przy czym pierwszą najważniejszą zasadą, na której opiera się świat, jest idea dobra.

„ *Mysleć to, co prawdziwe, czuć to, co piękne i kochać, co dobre – w tym cel rozumnego życia.*

~ Platon

Źródło historyczne

Platon o możliwości poznania prawdziwego świata idei (tzw. metafora jaskini platońskiej)

– Potem powiedziałem: – Przedstaw sobie obrazowo [...]

Zobacz! Oto ludzie są niby w podziemnym pomieszczeniu na kształt jaskini. Do groty prowadzi od góry wejście zwrócone ku światłu, szerokie na całą szerokość jaskini. W niej oni siedzą od dziecięcych lat w kajdanach; przykute mają nogi i szyje tak, że trwają na miejscu i patrzą tylko przed siebie; okowy nie pozwalają im obracać głów. Z góry i z daleka pada na nich światło ognia, który się pali za ich plecami, a pomiędzy ogniem i ludźmi przykutymi biegnie górą ścieżka, wzdłuż której widzisz murek zbudowany równolegle do niej. [...]

– Widzę – powiada.

– Więc zobacz, jak wzdłuż tego murku ludzie noszą różnorodne wytwory, które sterczą ponad murek; i posągi, i inne zwierzęta z kamienia i z drzewa, i wykonane rozmaicie i oczywiście jedni z tych, co je noszą, wydają głosy, a drudzy milczą.

– Dziwny obraz opisujesz i kajdaniarzy osobliwych.

– Podobnych do nas – powiedziałem. – Bo przede wszystkim czy myślisz, że tacy ludzie mogliby z siebie samych i z siebie nawzajem widzieć cokolwiek innego oprócz cieni, które ogień rzuca na przeciwległą ścianę jaskini?

– Jakimże sposobem? – powiada – gdyby całe życie nie mógł żaden głową poruszyć?

– A jeżeli idzie o te rzeczy obnoszone wzdłuż muru? Czy nie to samo?

– No, cóż.

– Więc gdyby mogli rozmawiać jeden z drugim, to jak sądzisz, czy nie byłiby przekonani, że nazwami określają to, co mają przed sobą, to, co widzą?

– Koniecznie.

[...]

– Więc w ogóle – dodałem – ci ludzie tam nie co innego braliby za prawdę, jak tylko cienie pewnych wytworów.

– Bezwarunkowo i nieuchronnie – powiada.

[...]

– A rozpatrz sobie – dodałem – ich wyzwolenie z kajdan i uleczenie z nieświadomości. Jak by to było, gdyby im naturalny bieg rzeczy coś takiego przyniósł; ile razy by ktoś został wyzwolony i musiałby zaraz wstać i obrócić szyję, i iść, i patrzeć w światło...

[...]

– Gdyby sobie swoje pierwsze mieszkanie przypominał i tę mądrość tamtejszą, i tych, z którymi razem wtedy siedział, wspólnymi kajdanami skuty, to czy nie myślisz, że uważałby sobie za szczęście tę odmianę, którą przeszedł, a litowałby się nad tamtymi?

– I bardzo.

– Więc to siedlisko, które się naszym oczom ukazuje, przyrównać [trzeba] do mieszkania w więzieniu, a światło ognia w nim do siły słońca. Wychodzenie pod górę i oglądanie tego, co jest tam wyżej, jeśli weźmiesz za wznoszenie się duszy do świata myśli, to nie zbłądzisz i trafisz w moją nadzieję, skoro pragniesz ją usłyszeć. Bóg tylko chyba wie, czy ona prawdziwa, czy nie. Więc jeżeli o to chodzi, co mnie się zdaje, to zdaje mi się tak, że na szczycie świata myśli świeci idea Dobra i bardzo trudno ją dojrzeć, ale kto ją dojrzy, ten wymiarkuje, że ona jest dla wszystkiego przyczyną wszystkiego, co słuszne i piękne, że w świecie widzialnym pochodzi od niej światło i jego pan, a w świecie myśli ona panuje i rodzi prawdę i rozum, i że musi ją dojrzeć ten, który ma postępować rozumnie w życiu prywatnym lub w publicznym.

Platon, *Państwo, Prawa (VII ksiąg)*, przeł. W. Witwicki, Kęty 1997, s. 220–224.

Ćwiczenie

1. Wyjaśnij, jak rozumiesz przedstawioną przez Platona metaforę jaskini i zamkniętych w niej ludzi. Jak postrzegają oni świat?
2. Co oznaczają słowa Platona o „wstaniu”, „obróceniu szyi” i „patrzeniu w światło”? Jakie znaczenie przypisuje on dostrzeżeniu istnienia świata idei?

Platon (lata 427–347 p.n.e.) w Akademii – w wyobrażeniu XIX-wiecznego szwedzkiego malarza Carla Wahlboma (czytaj: karla łalbama)

Akademią została nazwana szkoła filozoficzna założona przez Platona w Atenach około 387 r. p.n.e. Jej nazwa wzięła się od gaju Akademos, w którym się znajdowała. Dyskutowano w niej na temat filozofii i dobrych rządów oraz nauczano tu matematyki i astronomii. Istniała przez ponad 900 lat.

**Pomnik Arystotelesa
w Stagirze, Grecja**

Uczniem Platona był **Arystoteles**, żyjący u schyłku epoki klasycznej (zmarł w 322 r. p.n.e.). Był on niezwykle wszechstronnym filozofem – zajmował się różnorodnymi dziedzinami ówczesnej wiedzy, porządkując ją i systematyzując. Odrzucił przekonanie Platona, że prawdziwym bytem są idee. Dla Arystotelesa przeciwnie – **to rzeczy istniejące w naszym świecie są realne. Idee to tylko pojęcia**, które tworzymy, aby prawidłowo rozumować. Uważał on w konsekwencji, że świat można zrozumieć jedynie poprzez obserwację faktów i wydarzeń, szukanie ich przyczyn oraz wyciąganie wniosków. Arystoteles był twórcą logiki jako umiejętności prawidłowego porządkowania myśli i wnioskowania.

W etyce głosił Arystoteles teorię tzw. **złotego środka**. Ani nadmierne uleganie pragnieniom, ani próba ich wyzbycia się nie były jego zdaniem właściwe. Najistotniejsze jest zachowanie **umiaru**, a odrzucenie skrajności. Na przykład winniśmy mieć poczucie własnej wartości, natomiast nie powinniśmy być ani zarozumiali, ani przesadnie skromni. Podobnie odwaga stanowi złoty środek pomiędzy bezsensowną brawurą a tchórzostwem. Arystoteles założył swoją **szkołę filozoficzną** przy gimnazjum w ateńskich ogrodach Likejon (stąd pochodzi słowo „liceum”).

Nie ma nic w umyśle, czego by przedtem nie było w zmysłach.

☞ *Nie poznamy prawdy, nie znając przyczyny.*

U początku filozofii stoi – zdziwienie.

~ Arystoteles

Rozwój wiedzy

Greckie zainteresowanie otaczającym światem i mechanizmami rządzącymi życiem ludzkich zbiorowości doprowadziło do powstania zaczątków takich nauk, jak **geografia** i **historia**, a nawet **etnografia** (wiedza o kulturach, obyczajach różnych społeczeństw). Dziedziny te były długo ze sobą **ściśle powiązane**, czego doskonałym przykładem są **Dzieje** autorstwa **Herodota z Halikarnasu**. Autor opisał w swoim dziele przyczyny oraz przebieg wojen pomiędzy Grekami a Persami.

◀ Herodot
z Halikarnasu

Herodot żył w V w. p.n.e. Uważa się go za **ojca historiografii**. Pomimo przypisywania przyczyn zdarzeń wyrokom boskim poszukiwał ich powodów także **w świecie społecznym**, wskazując różne losy polityczne oraz odmienne obyczaje wojujących ze sobą ludów. Gromadził liczne **przekazy dotyczące przeszłości**, zestawiał ze sobą różne opinie, do wielu z nich odnosił się krytycznie.

◀ historiografia

Jednocześnie zdarzało mu się niekiedy fantazjować i przytaczać mało wiarygodne czy wręcz bajkowe opowieści. Miał też skłonność do moralizowania. W swoim dziele pomieścił **różnorodne wątki** – interesowała go geografia oraz wierzenia, a także sposoby życia w różnych zakątkach znanego wówczas świata. Sam bardzo wiele podróżował, dzięki czemu gromadził wiedzę konieczną do stworzenia tak wszechstronnej pracy.

Tukidydes ▶ Drugim z najwybitniejszych historyków greckich był Ateńczyk **Tukidydes** – autor **Wojny peloponeskiej**. Jego umiejętność **analizowania motywów działań** jednostek i zbiorowości nie miała sobie równej wśród starożytnych historyków. Był skrupulatny w przedstawianiu przebiegu zdarzeń, a ponadto starał się wskazać okoliczności, które do nich doprowadziły. Przyczyn zdarzeń doszukiwał się wyłącznie w sferze ludzkich działań, a nie w woli bogów. Najbardziej interesowały go **kwestie wojskowo-polityczne** oraz ambicje i ideały, do których odwoływały się strony konfliktu. W swojej pracy umieścił wiele mów wygłaszanych przez polityków – nie w ich dosłownym, oryginalnym brzmieniu, ale tak, aby ukazać, co kierowało ludźmi podejmującymi najważniejsze decyzje. Uważał, że jego dzieło, ukazując **polityczne mechanizmy** rządzące historią, będzie stanowiło praktyczną naukę dla przyszłych pokoleń.

Herodot i Tukidydes – dwaj najwybitniejsi historycy w Helladzie epoki klasycznej

Herodot tak rozpoczął swoje *Dzieje*: *Herodot z Halikarnasu przedstawia tu wyniki swych badań, żeby ani dzieje ludzkie z biegiem czasu nie zatarty się w pamięci, ani wielkie i podziwu godne dzieła, jakich bądź Hellenowie, bądź barbarzyńcy dokonali, nie przebrzmiały bez echa, między innymi szczególnie wyjaśniając, dlaczego oni nawzajem z sobą wojowali.*

Tukidydes w początkowych partiach swojej *Wojny peloponeskiej* pisał: *Jeśli chodzi o słuchaczy, to dzieło moje, pozbawione baśni, wyda im się może mniej interesujące, lecz wystarczy mi, jeśli uznają je za pożyteczne ci, którzy będą chcieli poznać dokładnie przeszłość i wyrobić sobie sąd o takich samych lub podobnych wydarzeniach, jakie zgodnie ze zwykłą kolej spraw ludzkich mogą zajść w przyszłości. Dzieło moje jest bowiem dorobkiem o nieprzemijającej wartości, a nie utworem dla chwilowego popisu.*

Ćwiczenie

Wyjaśnij, jakie cele stawiali przed swoimi pracami historycznymi Herodot i Tukidydes. Jakie intencje i ambicje im przyświecały?

nauki przyrodnicze ▶ Ogromny wkład do nauki starożytnej wnieśli **pitagorejczycy**, czyli zwolennicy i uczniowie Pitagorasa. To oni odkryli fakt, że Ziemia jest kulista i upowszechniali to przekonanie wśród wykształconych Greków. Stworzyli nawet teorię mówiącą o tym, że nasza planeta porusza się w kosmosie. Nie wiedzieli jednak, że punktem, wokół którego krąży, jest Słońce. Mimo szerokiego rozpowszechnie-

nia tej wizji wszechświata nie spotkała się ona z aprobatą Arystotelesa. Przyjął on koncepcję, iż Ziemia jest nieruchoma, a ciała niebieskie poruszają się po sferach ją otaczających (teoria geocentryczna). Pitagorejczycy rozwinęli zwłaszcza wiedzę matematyczną i dotyczącą muzyki (w ich przekonaniu te dwie dziedziny były najściślej ze sobą związane).

Grecy rozwijali także **wiedzę przyrodniczą** – podstawy biologii oraz medycynę. Za ojca **sztuki lekarskiej** uznaje się **Hipokratesa**. Nauczał on, że choroby nie są wywoływane przez bóstwa, lecz przez prawa przyrody, a obserwacja ich przebiegu jest kluczem do znalezienia medycznych, a nie magicznych sposobów leczenia. Hipokrates był również twórcą zasad etyki lekarskiej.

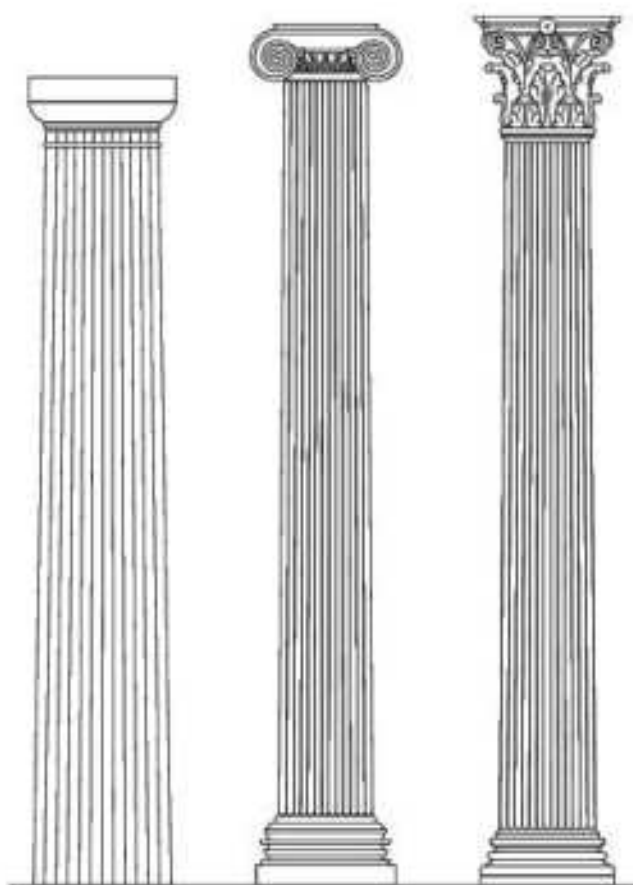
Sztuki plastyczne

Wkład w sztukę grecką wniosło wiele *poleis*. W początkach epoki archaicznej bardzo ważne było w tej dziedzinie oddziaływanie Koryntu. Jednak w epoce klasycznej, a ściślej w okresie politycznej dominacji ateńskiej, to właśnie Ateny najpełniej rozwinęły twórczość artystyczną, odciskając piętno na sztuce całej Hellady.

Do najokazalszych dzieł architektury greckiej należały **obiekty sakralne** wznoszone **z kamienia**. Były to świątynie oraz budowle związane z odprawianiem obrzędów religijnych. Dzięki wznoszeniu i dekorowaniu świątyń Grecy rozwinęli swój kunszt budowlany. Wykształcili typ budowli skonstruowanej **na planie prostokąta, otoczonej szeregami kolumn**. To właśnie one nadawały całości rytm i wrażenie harmonii. Charakterystyczne były też wsparte na kolumnach trójkątne zwieńczenia fasady (**tympanony**).

greckie obiekty sakralne

porządki architektoniczne

Starożytne porządki architektoniczne: styl dorycki, joński i koryncki

Kolumna dorycka wyrastała bezpośrednio z podłoża bez żadnej podstawy. Jej górna część (głowica) miała prosty geometryczny kształt. Kolumny takie nie były bogato zdobione; lekko wybruszone w środku, sprawiały wrażenie surowych i masywnych.

Kolumna jońska miała podstawę (bazę). Zwieńczona była głowicą w kształcie baranich rogów. Smuklejsza, sprawiała wrażenie lżejszej.

Kolumna koryncka także miała bazę. Jej głowicę wykonywano w kształcie koszyka uformowanego z rzeźbionych liści akantu. Była najsmuklejsza i najbardziej ozdobna.

Rekonstrukcja Akropolu w Atenach

Wzgórze Akropolu w Atenach pierwotnie (w epoce mykeńskiej) miało charakter obronny. Mieściło twierdzę i siedzibę króla. Z czasem zostało przeznaczone wyłącznie dla budynków sakralnych. Jego zabudowa na wielką skalę nastąpiła po zniszczeniach wojen perskich za czasów i z inicjatywy Peryklesa (2. połowa V w. p.n.e.). Najwspanialszym budynkiem była świątynia bogini Ateny – Partenon. W jego wnętrzu znajdował się posąg patronki miasta autorstwa Fidiasza. Drugi, z daleka widoczny posąg Ateny (także dzieło tego artysty) znajdował się pomiędzy budynkami. Budowlą o misternej konstrukcji architektonicznej i wyjątkowym wyrazie artystycznym był Erechtejon – świątynia przeznaczona dla kilku bóstw, mieszcząca obiekty związane z mitycznymi początkami Aten. Swoje sanktuarium miała także Artemida. Na Akropol wchodziło się przez Propyleje – budynek poprzedzony potężnymi kolumnami. W jednym z jego skrzydeł mieściła się Pinakoteka, w której gromadzono dzieła malarskie ateńskich mistrzów.

Źródło historyczne

Plutarch – historyk i filozof grecki z przełomu I i II w. n.e. o dziełach architektonicznych w Atenach czasów Peryklesa

Powstawały więc budowle zdumiewające swą wielkością, niedościgłe w swej sztuce i piękności. Mistrzowie rzemiosła starali się wzajemnie przewyższać, a samo wykonanie robót prześcignąć bogactwem pomysłów i artyzmu. Ale przy tym wszystkim najbardziej zadziwiała szybkość, z jaką te dzieła sztuki powstały; przypuszczano bowiem, że każde z nich będzie wymagało do ukończenia czasu co najmniej kilku pokoleń i pracy ludzi wszelkiego wieku, a tymczasem wszystkie one zostały doprowadzone do końca w ciągu tych jednych rządów Peryklesowych. [...]

Pod względem artystycznym bowiem każde z nich otrzymało już wówczas rysy wiekowej dostojności, a równocześnie w każdym do dziś dnia [I/II w. p.n.e.] tkwi jakaś niespożyta siła świeżości i czegoś wiecznie nowego. Kwitnie w nich jakaś nieprzemijająca młodość i wszystkie zachowują nienaruszone przez czas swoje piękno zewnętrzne, jak gdyby we wszystkie tchnięto powiew wieczystej wiosny i nigdy nie starzejącą się duszę.

Plutarch z Cheronei, *Żywoty sławnych mężów*, przeł. M. Brożek, Wrocław 1955, s. 86–87.

Ćwiczenie

Wyjaśnij, w czym autor cytowanego opisu widział niezwykłość architektury ateńskiej czasów Peryklesa.

Twórcy greckiej **rzeźby** w okresie jej największego rozkwitu, jaki nastąpił w V w. p.n.e., przede wszystkim przedstawiali **ciało człowieka**. Starali się ukazywać je w sposób realistyczny i z dbałością o szczegóły. Jednak był to realizm swoiście rozumiany – oznaczał **idealizowanie**, upiększanie natury. Artystów interesowało piękno, a nie ułomności ludzkiego ciała. **Proporcje** pomiędzy poszczególnymi częściami wyobrażonej postaci opierali na stosunkach liczbowych, które uważali za doskonałe. Nawet w wizerunkach śmiertelników zawierali część boskiej harmonii. Swoje dzieła najczęściej wykuwali **w kamieniu** lub odlewali **w brązie**. Wyobrażenia kolejnych pokoleń o antycznej rzeźbie greckiej długo wiązały się z obrazem lśniących białą marmurów. Tymczasem Grecy pokrywali posągi, a także mury świątyń farbami o bardzo mocnych kolorach, co dawało efekt, który dzisiaj nie zawsze określilibyśmy jako gustowny. Rzeźbiarze początkowo ukazywali sylwetkę ludzką w sposób **sztywny** – niemal zastygłą w wyprostowanej pozycji z rękami wzdłuż ciała. Z czasem coraz bardziej zaczęli ich fascynować **ruch**, dynamika ciała, **gra mięśni**; postaci stawały się bardziej smukłe. Ta nowa tendencja nie zastąpiła jednak w pełni starej; występowały one równolegle obok siebie.

Apollo autorstwa Polikleta (rzymska kopia)

Wielki mistrz rzeźby **Fidiasz** tworzył majestatyczne, dostojne posągi bóstw. Jego znajdujący się **w Olimpii Zeus** był kilkunastometrowej wysokości figurą, z której biła moc i dostojeństwo. Do jego wykonania użyto kości słoniowej, złota, szlachetnych gatunków drewna i drogocennych kamieni. Dzieło to zaliczano do siedmiu cudów świata starożytnego. O wiele subtelniejsze metody stosował **Poliklet** – mistrz harmonijnych, pełnych wdzięku przedstawień rzeźbiarskich nie tylko bogów, lecz także wojowników oraz sportowców. Oprócz wolnostojących posągów Grecy rzeźbiarze stworzyli bardzo liczne **reliefy** stanowiące dekorację ścian świątyń. Niekiedy były to całe długie szeregi płaskorzeźb opowiadające mityczne historie.

◀ rzeźba

◀ posąg Zeusa w Olimpii

Bardzo niewiele greckich rzeźb dotrwało do naszych czasów, a i te są odkrywane w niekompletnej formie. Częściej znamy je z rzymskich kopii, które nie zawsze oddawały kunszt artystów greckich. Jeszcze trudniej ocenić **malarstwo** greckie, ponieważ znane jest głównie z opisów. Dotyczy to malowideł umieszczanych bezpośrednio **na ścianach (fresków)**, **obrazów na deskach** oraz wielkich płócien służących jako dekoracje teatralne. Wiadomo, że największy przełom w malarstwie dokonał się w V w. p.n.e. Wtedy to malarze zaczęli wprowadzać szeroką gamę kolorów w miejsce jedynie kilku dotąd stosowanych i znaleźli częściowe rozwiązanie problemu stworzenia na płaszczyźnie złudzenia głębi (perspektywy).

Jeden z rodzajów malarstwa greckiego jest znany doskonale dzięki licznym odkrytym zabytkom. To **obrazy pokrywające naczynia ceramiczne**. Dość wcześnie Grecy odeszli od zdobienia ceramiki samymi tylko motywami geometrycznymi. W epoce archaicznej stopniowo rozwijali umiejętność ukazywania na powierzchni naczyń złożonych scen. Najchętniej przedstawiano wydarzenia mitologiczne, a także sceny z życia codziennego. W VI w. p.n.e. wykształcił się w Atenach **styl czarnofigurowy** – na zachowującym naturalny kolor wypalanej gliny tle znajdowały się postaci o czarnej barwie. Jeszcze w tym samym stuleciu przewagę zdobył **styl czerwonofigurowy** – tło malowano na czarno, pozostawiając sylwetki w barwie gliny.

Styl czarnofigurowy – Herakles i jego przyjaciel Iolaos walczą z Hydram – malowidło na amforze, ok. 535 r. p.n.e.

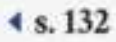

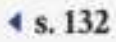
Styl czerwonofigurowy – orszak Dionizosa – malowidło na kraterze, ok. 440 r. p.n.e.

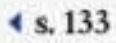
PYTANIA I POLECENIA

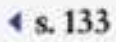
1. Wskaż cechy wyróżniające literaturę grecką i wymień jej najważniejszych przedstawicieli.
2. Wyjaśnij, jakie znaczenie w dziejach kultury miał – twoim zdaniem – rozwój greckiej myśli filozoficznej. Czy sądzisz, że zadawane przez filozofów pytania były ważne i czy ich poglądy mogły spotykać się z zainteresowaniem?
3. Scharakteryzuj historiografię starożytnej Grecji na przykładzie dzieł Herodota i Tukidydesa.
4. Wskaż najbardziej znaczące osiągnięcia cywilizacyjne i artystyczne Greków epoki archaicznej i klasycznej. Zastanów się, które z nich najsilniej wpłynęły na rozwój cywilizacji europejskiej.
5. Poszukaj w internecie przykładów greckiej sztuki pochodzącej z omawianego okresu. Na podstawie zebranego przez siebie materiału i informacji zawartych w podręczniku sporządź zestawienie najbardziej charakterystycznych cech sztuki Hellenów.
6. Wskaż na mapie poleis Hellady oraz helleńskie kolonie, które wniosły największy wkład w rozwój różnych dziedzin kultury. Czy – twoim zdaniem – można uznać Ateny za ośrodek dominujący w tym zakresie?
7. Ułóż w kolejności chronologicznej wydarzenia: narodziny dramatu w Atenach; powstanie eposów przypisywanych Homerowi; powstanie *Wojny peloponeskiej* autorstwa Tukidydesa; wyrok skazujący na śmierć Sokratesa; wyrzeźbienie przez Fidiasza posągu Ateny umieszczonego w Partenonie. W razie wątpliwości poszukaj potrzebnych informacji w internecie.

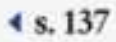
PODSUMOWANIE LEKCJI

Literatura grecka wyrosła z przekazywanych ustnie opowieści mitologicznych. Tematyka ta stała się zwłaszcza treścią **poematów epickich Homera** (*Iliada* i *Odyseja*) oraz **Hezjoda** (*Narodziny bogów*).

U schyłku epoki archaicznej narodził się w Atenach **dramat**. We wszystkich gatunkach literatury greckiej znaczącą rolę odgrywały problemy etyczne oraz wartości obywatelskie *polis*.

Filozofia pojawiła się na przełomie VI i V w. p.n.e. jako nowy sposób pojmowania świata, oparty na pracy umysłu. Działający wówczas jońscy filozofowie przyrody szukali podstawowej zasady rządzącej naturą.

Największy wkład w grecką myśl filozoficzną wnieśli żyjący w Atenach: **Sokrates**, **Platon** i **Arystoteles**. Rozszerzyli oni pole zainteresowań filozofii na bardzo wiele dziedzin. Wiele uwagi poświęcili kwestiom etycznym.

Herodot z Halikarnasu zapoczątkował **rozwój historiografii**, której najwybitniejszym przedstawicielem stał się **Tukidydes** – autor, który potrafił wielowymiarowo przedstawiać motywacje działań jednostek i społeczności w historii.

- s. 138 ► Grecy mieli duże osiągnięcia w różnorodnych dziedzinach wiedzy – zarówno **humanistycznych**, jak i **przyrodniczych**. Znaczące osiągnięcia uzyskali w matematyce, astronomii i medycynie.
- s. 139 ► Największe dzieła architektury greckiej to **obiekty sakralne**. Świątynie greckie były otoczone szeregami kolumn, które nadawały im harmonijny wyraz. Po wojnach perskich w krótkim czasie wyrósł imponujący zespół budowli ateńskiego Akropolu (m.in. Partenon – świątynia Ateny).
- s. 141 ► **Rzeźba grecka** koncentrowała się na ukazaniu **piękną ludzkiego ciała**. Jej realizm był ograniczony poprzez dominującą tendencję do upiększania wyobrażanych postaci. Do wybitnych rzeźbiarzy należeli m.in. Fidiasz i Poliklet.
- s. 142 ► Zachowało się bardzo niewiele przykładów **malarstwa greckiego**. Znamy je z licznych egzemplarzy bardzo szczególnego jego rodzaju – mianowicie z malowideł na naczyniach ceramicznych.

6. Podboje macedońskie i świat grecki w okresie hellenistycznym

NA TEJ LEKCJI:

- dowiesz się, z jakich powodów wzrosło znaczenie Macedonii;
- zapoznasz się z rządami Aleksandra Wielkiego;
- zrozumiesz, na czym polega specyfika kultury hellenistycznej.

Źródła wzrostu znaczenia Macedonii

Macedonia długo pozostawała na obrzeżach helleńskiej cywilizacji. Nie wносиła do greckiej kultury inspirujących nowości, jak *poleis* Grecji centralnej, Azji Mniejszej czy oddalone kolonie na Sycylii i w południowej Italii. Wielu Greków uważało mieszkańców tej krainy na północy za prawie barbarzyńców, chociaż Macedończycy wywodzili się z plemion Dorów. W Macedonii nie wykształciły się też stosunki społeczno-polityczne typowe dla Hellady. Nie było tam *poleis*. Ustaliła się natomiast w VII w. p.n.e. **władza królewska** scalająca istniejące dotąd związki plemienne. Co prawda, początkowo nie była to władza silna, a wiele regionów Macedonii zachowywało daleko idącą niezależność.

◀ władza królewska

Na przełomie VI i V w. p.n.e. Macedonia została uzależniona przez Persów, ale klęska wyprawy Kserksesa przeciw Hellenom (480–479 r. p.n.e.) pozwoliła jej odzyskać wolność polityczną. Położenie geograficzne kraju narażało go jednak na ciągłe walki z ludami zamieszkującymi dalej na północy, a istniejące tam ośrodki państwowe potrafiły zdobyć nad Macedonią przewagę. Przełom nastąpił dopiero w czasach króla Filipa II i jego syna Aleksandra III nazwanego później Wielkim. Państwo, które dotąd wydawało się skazane na wieczną słabość, w ciągu kilkudziesięciu lat utworzyło imperium równie wielkie jak perskie, któremu przynieść miało zagładę.

Kluczem do sukcesu okazała się **reorganizacja armii** macedońskiej. **Filip II** wstąpił na tron w **359 (lub 360) r. p.n.e.** Znał najnowsze osiągnięcia greckiej sztuki wojennej, gdyż przebywał kilka lat jako zakładnik w Tebach mających wówczas armię, której nikt nie potrafił dorównać. Opanowanie pobliskiej Tracji umożliwiło królowi eksploatację tamtejszych kopalni złota i srebra, a także bicie własnej monety. Dostarczyło to środków potrzebnych na rozbudowę armii oraz pozyskanie sojuszników na terenie Grecji.

◀ Macedonia Filipa II

Siła militarna Macedonii została oparta na zreformowanej greckiej formacji falangi. Liczbę stojących jeden za drugim szeregów hoplitów zwiększono do szesnastu. **Falanga macedońska** nie była już ciężkozbrojną, lecz **lekkozbrojną pie-**

◀ falanga macedońska

chotę – jej wyposażenie obronne było znacznie lżejsze. Mogła dzięki temu wykonywać bardziej złożone manewry, na co pozwalało również jej świetne wyszkolenie. Żołnierze posługiwali się bardzo **długimi włóczniami** (6–7 m). Kilka pierwszych szeregów kierowało je przeciw wrogowi, wysuwając ostrza daleko poza linię zwartego szyku falangi. Kolejne rzędy trzymały włócznie uniesione pod kątem w górę, tworząc z nich zaporę osłabiającą impet nieprzyjacielskich strzał.

O słabości Hellenów decydowało ich skłócenie i osłabienie toczącymi się

nieustannie wojnami pomiędzy *poleis*. Filip II natomiast stał na czele kraju, potrafił go scentralizować i poddać swojej silnej władzy. Przystąpił do stopniowego opanowywania obszaru Hellady drogą podbojów i zręcznej dyplomacji. Rozstrzygające znaczenie miała konfrontacja z **Tebami i Atenami**, które zawiązały sojusz obronny. **W 338 r. p.n.e.** Macedończycy starli się z ich wojskami **pod Cheroneą** i odnieśli zwycięstwo. W rok później Filip II wymusił zawarcie przez greckie *poleis* (z wyjątkiem Sparty, która została okrojona terytorialnie i nie odgrywała już istotnej roli) porozumienia nazwanego **Związkiem Korynckim**. Stał się jego faktycznym zwierzchnikiem. Powierzone mu zostało ponadto **dowodzenie wspólną armią** Macedończyków i *poleis* należących do Związku.

bitwa pod Cheroneą ▶

Związek Koryncki ▶

Hellenowie nie darzyli sympatią macedońskich rządów, jednak musieli się z nimi pogodzić. Filip starał się szanować ich zwyczaje i zachowywać pozory niezależności *poleis*. Ustabilizowanie sytuacji w Grecji miało pozwolić władcy na podjęcie wyprawy przeciw Persom. Przygotowania do niej zostały jednak zatrzymane, gdyż w **dwa lata po triumfie pod Cheroneą** Filip II padł ofiarą morderstwa dokonanego prawdopodobnie z pobudek osobistych przez jego własnego gwardzistę.

Rozwój terytorialny Macedonii za Filipa II i Związek Koryncki

Podboje Aleksandra Wielkiego

Władzę po śmierci Filipa II przejął jego dwudziestoletni wówczas syn **Aleksander** – wychowanek Arystotelesa, któremu Filip powierzył funkcję wychowawcy. Po stłumieniu buntu Tebańczyków, których miasto zostało następnie zburzone, a jego mieszkańcy sprzedani w niewolę, **kontynuował przygotowania wojenne przeciw Persji**. Armia, którą zorganizował, liczyła około 40 000 wojowników. Składała się zarówno z piechoty, jak i jazdy, utworzonych przez Macedończyków, oraz wspierających ich wojsk podporządkowanych greckich *poleis*. Aleksander, wyruszając przeciwko Persji, oświadczył, iż jego celem jest odplacenie Persom za spalone przez nich niegdyś helleńskie świątynie. Głosił ponadto, że zamierza wyzwolić greckie *poleis* w Azji Mniejszej, które pół wieku wcześniej ponownie znalazły się pod perskim panowaniem. Jednak przede wszystkim zdawał sobie sprawę z nadarzającej się okazji – wiedział, że armia perska zdecydowanie ustępuje wartością militarną macedońskiej falandze, a sam kraj przeżywa wewnętrzny kryzys. Można było zdobyć **perskie bogactwa**, które wydawały się niezmierzone.

Pomnik Aleksandra Wielkiego na koniu, Skopje

W 334 r. p.n.e. wojska Aleksandra przekroczyły Hellespont w przeciwnym kierunku, niż czynił to prawie 150 lat wcześniej perski władca Kserkses. Macedończycy – poczynając od wygranej bitwy **nad rzeką Granik** – odnosili jedno zwycięstwo za drugim. Po podbiciu **Azji Mniejszej** stanęli do walki przeciw głównym siłom perskim **pod Issos (333 r. p.n.e.)**. Osiągnięty i tym razem triumf otworzył im drogę wiodącą przez **Palestynę** do **Egiptu**, który szybko opanowali. W Egipcie macedoński zdobywca założył nad morzem, u zachodniego krańca delty Nilu nowe miasto, któremu od swojego imienia nadał nazwę **Aleksandria** (miast pod tą nazwą utworzył w trakcie swych wypraw więcej, spośród nich egipską Aleksandrię czekała jednak największa przyszłość). Z Egiptu armia macedońsko-grecka ruszyła ponownie na wschód – w głąb państwa perskiego. **Król Persji Dariusz III** odbudował już armię i poczynił starania, aby ją unowocześnić. Na nic się to jednak zdało. Zwycięstwo **pod Gaugamelą (331 r. p.n.e.)** i ucieczka Dariusza pozwoliły Aleksandrowi **zająć** w następnym roku stolicę perskiego władcy – **Persepolis**.

◀ Aleksander Wielki

◀ starcie pod Issos

◀ zwycięstwo pod Gaugamelą

Bitwa pod Issos na mozaice z II w. p.n.e. odnalezionej w rzymskich Pompejach była wzorowana na oryginalnym malowidle z czasów hellenistycznych.

Bitwa pod Issos stanowiła krytyczny moment w kampanii wojennej Aleksandra Macedońskiego. Był odcięty od możliwości wycofania się do Azji Mniejszej, co groziło klęską całego przedsięwzięcia. Bitwa układała się dla niego bardzo niepomyślnie. Uderzył wtedy wraz ze swą przyboczną konną jazdą bezpośrednio na pozycję zajmowaną przez perskiego króla. Dariusz rzucił się do ucieczki, a za nim ogarnięta paniką jego armia.

Imperium perskie przestało istnieć, a na jego miejscu powstało jeszcze potężniejsze imperium Aleksandra Macedońskiego. Maszerując na wschód, podporządkowywał sobie **kolejne perskie prowincje**. Dotarł wkrótce na pogranicze Indii. **Przekroczył rzekę Indus** i zwrócił swoje siły przeciwko tamtejszym indyjskim królestwom. Odnosił sukcesy, jednak jego żołnierze byli już na skraju wyczerpania. Dopiero wówczas i to pod naciskiem wojska oraz wobec trudnych warunków naturalnych zrezygnował z dalszych zdobyczy na wschodzie i wycofał się z Indii.

wyprawa do Indii ▶

Imperium Aleksandra Wielkiego

Ćwiczenie

Wymień kraje podporządkowane przez Aleksandra Wielkiego.

Aleksander rozumiał, że aby rządzić tak rozległym imperium, musi mieć poparcie przynajmniej części miejscowych elit społecznych i nie wzbudzać wrogości wśród tak licznych podbitych ludów. Starał się to osiągnąć, wprowadzając na swoim dworze miejscowe obyczaje. Wymusił też na osobach ze swojego najbliższego otoczenia zawarcie małżeństw z córkami lokalnych możnych. Miało to na celu stworzenie nowej elity o mieszanym pochodzeniu. Sam nie ograniczał się do jednego małżeństwa, lecz wziął sobie trzy dobrze urodzone perskie żony, w tym dwie córki perskich królów. Lokalnych dostojników dopuszczał do udziału w tworzonym przez siebie systemie władzy. Wszystko to służyło jednemu planowi – umocnieniu władzy i skonsolidowaniu państwa.

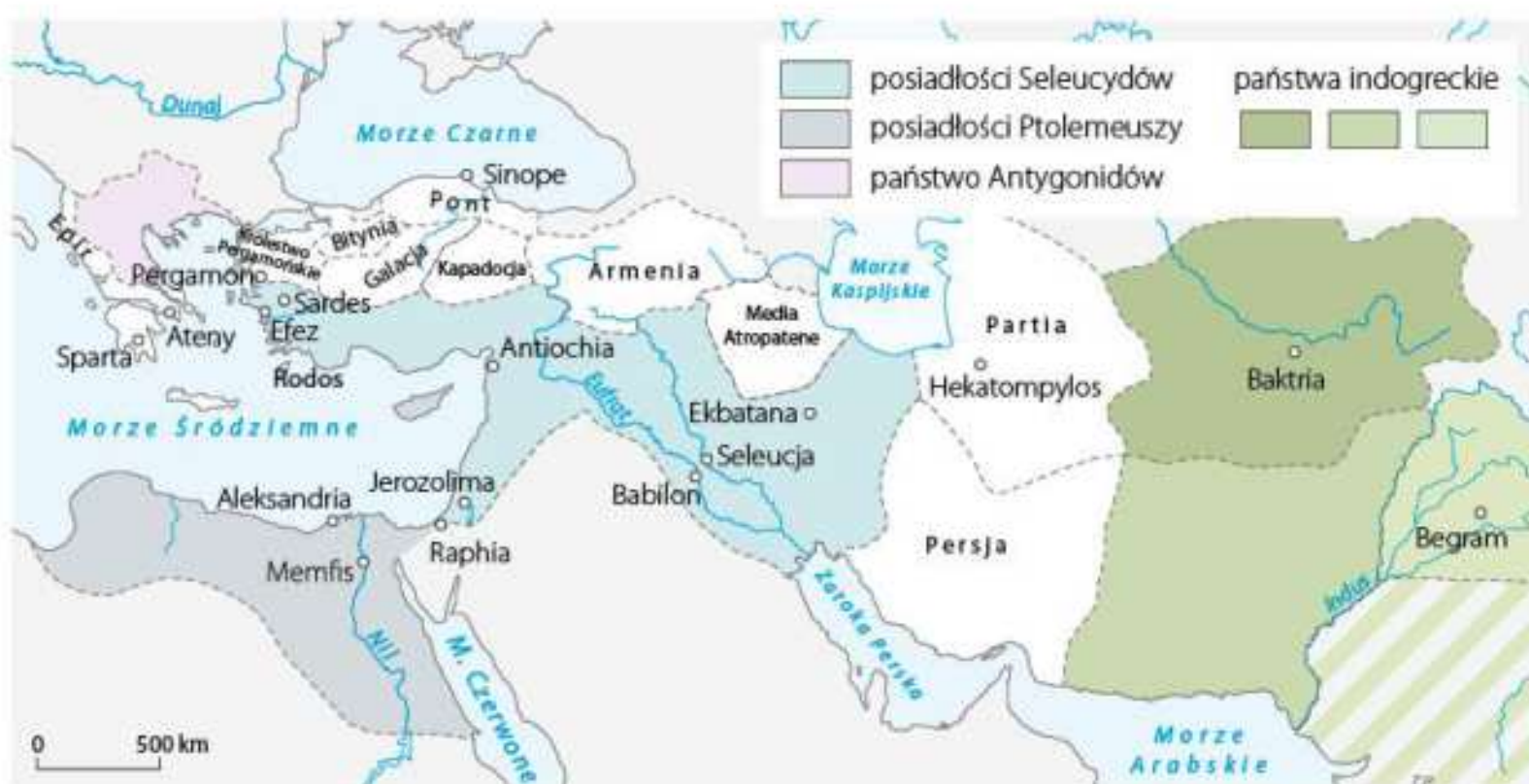
Nie wszystkie zwyczaje wprowadzane przez Aleksandra znajdowały jednak zrozumienie u samych Greków. Próba wymuszenia przez władcę składania mu pokłonu na sposób perski nie została przez nich dobrze przyjęta. Aleksander zaczynał zresztą wymagać, aby wprost oddawano mu cześć boską. Wrogość budziło odsunięcie przez króla niektórych dawnych towarzyszy i dopuszczanie do wpływów arystokratów perskich.

Świat hellenistyczny po śmierci Aleksandra

Stworzone przez Aleksandra Wielkiego imperium jako jednolity byt polityczny istniało tylko do jego śmierci. Ta zaś nastąpiła przedwcześnie w 323 r. p.n.e. Jedyny prawowity następca – syn urodzony tuż po śmierci króla (pogrobowiec) – nigdy nie sprawował samodzielnych rządów. Aleksander zbyt krótko rządził tak potężnym obszarem, by zdążyć ukształtować trwale scalające go więzy społeczno-ustrojowe. Elita władzy była natomiast wewnętrznie skłócona, a jej członkowie, zwłaszcza **wodzowie macedońskiej armii**, odznaczał się wielkimi ambicjami. Jednocześnie żaden z nich nie okazał się na tyle silny, aby pokonać pozostałych i przejąć pełnię władzy nad imperium. Syn Aleksandra został wkrótce zamordowany przez jednego z pretendentów do tronu. Macedońscy wodzowie (zwani **diadochami**) toczyli między sobą zacięte walki o podporządkowanie jak największego obszaru rozpadającego się imperium. Po kilkudziesięciu latach ustalił się względnie trwały **podział polityczny**. Powstały trzy duże monarchie, których władcy wywodzący się od dawnych wodzów Aleksandra przyjęli **tytuły królów** (Ptolemeusze panujący w Egipcie używali dodatkowo tytułu faraonów). Niezależność uzyskały też mniejsze państwa odgrywające znaczącą rolę polityczną, gospodarczą i kulturalną – np. Rodos czy Pergamon.

◀ śmierć Aleksandra Wielkiego

◀ wojny diadochów

Państwa hellenistyczne ok. 200 r. p.n.e.

Ćwiczenie

Poszukaj w internecie informacji na temat największych państw powstałych po rozpadzie imperium Aleksandra Wielkiego i rządzących nimi dynastii wywodzących się od diadochów.

rozprzestrzenienie
się greckiej
cywilizacji ▶

epoka
hellenistyczna ▶

Podboje Aleksandra Wielkiego i nowe porządki zaprowadzone daleko na wschód i południe od Grecji przez dynastie założone później przez jego wodzów oznaczały niebywałe **rozprzestrzenienie się greckiej cywilizacji**. Panowała ona od *poleis* leżących na Sycylii i Italii po Indus. **Język grecki** był wspólny dla warstw wyższych na całym tym obszarze. Zakładano nowe miasta i sprowadzano do nich greckich osadników. Wszędzie budowano gimnazjony i teatry oraz przywdziewano greckie stroje. Kultura ta dominowała wśród elit nowo powstałych państw i była przyjmowana także przez mieszkańców nieposiadających greckiego pochodzenia. **Hellenem** mógł się teraz zwać każdy, kto przyjął **helleński model cywilizacyjny** (grecką *paideię* – zobacz rozdz. II.4.) **bez względu na swoje pochodzenie etniczne**. Miejscowe dziedzictwo kulturowe i obyczaje oczywiście nie zanikły – wносиły swój wkład w wytwarzanie się syntezy oddziałujących na siebie nawzajem tradycji cywilizacyjnych. Tak rodził się model **kultury określonej jako hellenistyczna**.

Świat grecki nie był już tym samym, co w okresie małych, niezależnych greckich *poleis*. Składały się na niego liczne królestwa o **silnej władzy monarszej**. Obejmował teraz w praktyce cały ówczesny cywilizowany obszar Europy i Bliskiego Wschodu, a rodzima Grecja leżała na jego obrzeżach. Dominowały wzorce kulturowe ukształtowane przez Hellenów w poprzednich stuleciach. Epoka ta w dziejach greckich trwała do momentu **podboju zachodniej części helleńskiego świata** (kolonie greckie, Grecja właściwa, Azja Mniejsza, Syria, Palestyna).

na, Egipt) **przez Rzymian w II–I w. p.n.e.** Za jej koniec przyjmuje się umownie **30 r. p.n.e.** – odnosi się to w każdym razie do historii politycznej. W kulturze hellenizm panował nadal – stał się także jednym z kluczowych elementów kultury zwycięskich Rzymian.

Moneta Menandra I (awers) – władcy Królestwa Indo-Greckiego, połowa II w. p.n.e.

Menander I Soter stworzył na obszarze dzisiejszego Afganistanu, Pakistanu i części Indii (Pendżab) duże państwo. Grecki napis na monecie obok imienia monarchy zawiera tytuł *basileus*, który nosili władcy hellenistyczni, a który w języku polskim oznacza „król”. Silnie związany z kulturą helleńską monarcha wstąpił się jednocześnie dysputą na temat doktryny buddyjskiej zawartą w *Pytaniach króla Milindy* (tak brzmiało jego imię w wersji indyjskiej).

Kultura hellenistyczna

Sztuka, filozofia, sposoby spędzania wolnego czasu były elementami kultury greckiej, które określały sposób życia elit w państwach hellenistycznych. Jednocześnie zainteresowanie Greków budziły religie, obyczaje Wschodu, a także, choć w mniejszym stopniu, wschodnia sztuka i wiedza zgromadzona przez Egipcjan czy Babilończyków. Charakterystyczne zjawisko dla świata hellenistycznego stanowił tzw. **synkretyzm religijny**. Polegał on na włączaniu obcych bóstw do świata własnych wierzeń. Wzajemne przenikanie wpływów na polu kultury postępowało, ale nigdy nie doszło do zatarcia odrębności poszczególnych tradycji kulturowych.

◀ synkretyzm religijny

Najważniejsze **ośrodki kultury hellenistycznej** to **Aleksandria** w Egipcie, **Pergamon** – dawna małaazjatycka polis, która stała się teraz stolicą niezależnego Królestwa Pergamońskiego, i **Rodos** na wyspie o tej samej nazwie. W mniejszym stopniu takim centrum była **Antiochia** w ówczesnej Syrii (dziś w Turcji). **Ateny** odgrywały kluczową rolę przede wszystkim w zakresie myśli filozoficznej, straciły jednak dotychczasową pozycję najbardziej prężnego ogniska greckiej kultury.

◀ ośrodki kultury hellenistycznej

W **filozofii** kontynuowano zwłaszcza **nurt rozważań etycznych i refleksji nad kwestią szczęścia człowieka**. Głównym ośrodkiem myśli filozoficznej pozostawały Ateny. Wciąż funkcjonowała tutaj Akademia Platońska. W Atenach powstały również dwie najważniejsze szkoły filozoficzne epoki hellenistycznej: **epikurejska i stoicka**. Poglądy tych dwóch grup myślicieli oddziaływały bardzo silnie na sposób myślenia greckich, a potem rzymskich elit intelektualnych przez kolejne kilkadziesiąt lat.

◀ szkoła epikurejska i stoicka

Epikur z Samos za najważniejsze uważał dążenie do szczęścia, które rozumiał przede wszystkim jako **brak cierpienia**. Aby pozbyć się cierpienia, trzeba odrzucić strach, który zwykle towarzyszy człowiekowi (zwłaszcza strach przed utratą życia czy złym losem). Drugim wymiarem szczęścia jest **korzystanie**

z przyjemności, jakie na co dzień niesie życie. Najważniejsze wśród nich są przyjemności **duchowe** (zwłaszcza przyjaźń), ale wartość może mieć każde przyjemne doznanie. Niektóre pragnienia wiodą jednak do cierpienia, dlatego należy je odrzucić jako nienaturalne (np. pragnienie sławy). Zwolenników Epikura i kontynuatorów jego myśli nazwano epikurejczykami.

Wnętrze Biblioteki Aleksandryjskiej i jej widok ogólny (XIX-wieczne próby rysunkowej rekonstrukcji)

Ptolemeusze uczynili z Aleksandrii stolicę Egiptu. Można ją też określić jako stolicę intelektualną ówczesnego starożytnego świata. Na początku III w. p.n.e. założone zostało tutaj Muzeum. Nazwa ta miała inne znaczenie niż dzisiaj. Była to instytucja skupiająca badaczy reprezentujących różne dziedziny wiedzy, przede wszystkim matematykę, fizykę, astronomię i medycynę. Wielką sławę zdobyła związana z Muzeum Biblioteka Aleksandryjska. Gromadzono w niej wszystkie dostępne dzieła literackie, filozoficzne i naukowe w języku greckim. W sumie zebrano kilkaset tysięcy zwojów papiirusu. Aleksandria stała się też głównym portem handlowym na wybrzeżu Morza Śródziemnego. W 200 r. p.n.e. liczyła już około 400 000 mieszkańców (głównie Greków, Egipcjan i Żydów) i była największym miastem świata.

Natomiast **szkołę stoików** założył **Zenon z Kition** (na Cyprze). Stwierdził on, że szczęścia nie można być pewnym, póki zależy ono od okoliczności zewnętrznych, trzeba więc się od nich odciąć. Powinniśmy **starać się tylko o to, co zależne od nas** i czego nikt nam nie może odebrać, a więc o **dobro wewnętrzne** i doskonalenie samego siebie. Należy **powściągać nadmierne namiętności**. Człowiek powinien żyć **zgodnie ze swoją naturą** i tym samym z naturą świata, która jest rozumna, dobra oraz harmonijna. Rozum mówi nam, że naszą cechą winno być dobro i harmonia z innymi – w ten sposób chroni nas przed egoizmem. Wskazuje, że czymś słusznym jest wypełnianie powinności wobec naszych bliskich i społeczeństwa.

rozwój wiedzy ► Epoka hellenistyczna przyniosła **rozwój wiedzy** w zakresie **arytmetyki, geometrii, fizyki, astronomii**. Działali wówczas wybitni matematycy, tacy jak Archimedes oraz Euklides. Wielkim dokonaniem greckiego astronoma **Arystarcha** było opracowanie w pełni rozwiniętego modelu **heliocentrycznego** (Słońce

jako centrum układu okrążających je planet, w tym Ziemi). W zakresie nauk humanistycznych jako nowa dziedzina wiedzy wykształciła się **filologia**, badająca autentyczność dawnych tekstów poprzez analizę gramatyki oraz pochodzenia zawartych w ich oryginalnych wersjach pojęć.

Wyobrażenie rzekomego dokonania Archimedesesa: spalenia rzymskiej floty w bitwie pod Syrakuzami – fresk włoskiego artysty manieryzmu, ok. 1600 r.

Grecki uczony Archimedes zdobył wykształcenie w Aleksandrii. Dzięki licznym odkryciom naukowym zyskał zaufanie władcy rodzinnego miasta – Syrakuz na Sycylii. Objął funkcję inżyniera-wynalazcy. Jego zadaniem była konstrukcja maszyn bojowych służących do obrony miasta przed Rzymianami. W ciągu 3 lat stworzył wiele urządzeń o skomplikowanej konstrukcji miotających pociski. Gdy miasto upadło w 212 r. p.n.e., został zamordowany przez zdobywców. Jednak historia o spaleniu rzymskiej floty promieniami słonecznymi odbitymi przez zwierciadła pozostaje jedynie zmyśloną w późniejszych czasach legendą.

W epoce hellenistycznej nastąpił rozwój **sztuki rzeźbiarskiej**. Zaszła ona bardzo daleko na drodze do **realizmu** przedstawień w porównaniu z epoką klasyczną. Poszerzyła **zakres tematów** o sceny z życia codziennego – często prozaiczne lub zabawne, zainteresowała się przyrodą. Nie obawiała się ukazywać **brzydoty, skrajnych emocji i cierpienia**. Można wręcz powiedzieć, że właśnie takie przedstawienia budziły wówczas największy zachwyt. Artysty bardzo często starali się nadać rzeźbionym postaciom **dynamizm** – stworzyć wrażenie gwałtownego ruchu.

◀ sztuka rzeźbiarska

Nike z Samotraki, początek II w. p.n.e.

Ta marmurowa rzeźba powstała na Rodos jako dar dziękczynny dla bogini zwycięstwa za triumf odniesiony w walce Rodyjczyków z państwem Seleucydów. Stanowi jeden z najbardziej znanych i rozstawionych obiektów sztuki hellenistycznej. Uważana jest za szczytowe osiągnięcie w dążności artystów tego czasu do realizmu i ukazania dynamiki ruchu – w tym wypadku poprzez układ szat i napięcie widoczne w ciele bogini.

Chłopiec duszący gęś – rzymska kopia rzeźby hellenistycznej, II w. p.n.e.

Autora tej rzeźby – Boetosa z Chalkedonu – współcześni uważali za jednego z najwybitniejszych rzeźbiarzy i złotników. Rzeźba przedstawiająca chłopca i gęś była prawdopodobnie przeznaczona dla świątyni Ateny w mieście Lindos na Rodos. Przedstawienie dwóch lub więcej kontrastujących ze sobą postaci stanowiło jeden z ulubionych tematów ówczesnej sztuki.

Zrekonstruowany ołtarz pergamoński (Wielki Ołtarz Zeusa) z lat 180–160 p.n.e.

Ołtarz Zeusa w Pergamonie miał ponad 30 metrów długości. Architekturę hellenistyczną cechował monumentalizm. Ołtarz ozdobiono obiegającymi go rzeźbionymi fryzami o łącznej długości 200 metrów. Płaskorzeźby te przedstawiały mityczne opowieści, między innymi o walce bogów olimpijskich z gigantami i o legendarnym założycielu miasta.

PYTANIA I POLECENIA

1. Przedstaw okoliczności, w jakich doszło do podporządkowania Grecji przez państwo macedońskie Filipa II.
2. Scharakteryzuj postać i działania polityczne Aleksandra Wielkiego.
3. Wyjaśnij, jak rozumiesz pojęcia: *epoka hellenistyczna*, *kultura hellenistyczna*.
4. Scharakteryzuj osiągnięcia epoki hellenistycznej w poszczególnych dziedzinach wiedzy i kultury.
5. Określ, jaki wpływ miały podboje Aleksandra Wielkiego i stworzenie przez niego rozległego imperium na podbite przez niego ludy. Dlaczego wydarzenia tego okresu tak silnie wpłynęły na dalsze dzieje basenu Morza Śródziemnego oraz Bliskiego Wschodu?
6. Omów okoliczności, w jakich doszło do rozpadu imperium Aleksandra Wielkiego, i późniejsze losy krain wchodzących w jego skład.

PODSUMOWANIE LEKCJI

Macedonia była królestwem leżącym na obrzeżach greckiej cywilizacji. Od czasów **Filipa II** i wygranej pod Cheroneą (338 r. p.n.e.) **zajmowała dominującą pozycję** w świecie antycznym.

◀ s. 145

Syn Filipa II **Aleksander nazwany Wielkim** w ciągu swoich rządów stworzył potężne imperium, podbijając posiadłości perskie na Bliskim Wschodzie i docierając ze swoimi wojskami aż do Indii.

◀ s. 147

Aleksander starał się zapewnić stabilność swojemu państwu, jednak **po śmierci władcy uległo ono rozpadowi**.

◀ s. 149

Podboje wielkiego wodza, a także polityka jego następców doprowadziły do **rozprzestrzenienia się greckiej cywilizacji**.

◀ s. 150

Podboje macedońskie zapoczątkowały trwającą trzy stulecia **epokę hellenistyczną**.

◀ s. 150

Najbardziej żywotne **ośrodki greckiej kultury** znalazły się poza Grecją europejską.

◀ s. 151

W Atenach rozkwitała nadal myśl filozoficzna, a przede wszystkim dwie nowe szkoły: **epikurejczyków i stoików**. Skupiały się one zwłaszcza na kwestiach etycznych.

◀ s. 151

Okres hellenistyczny to czas wszechstronnego **rozwoju wiedzy** w zakresie nauk matematycznych, przyrodniczych i humanistycznych.

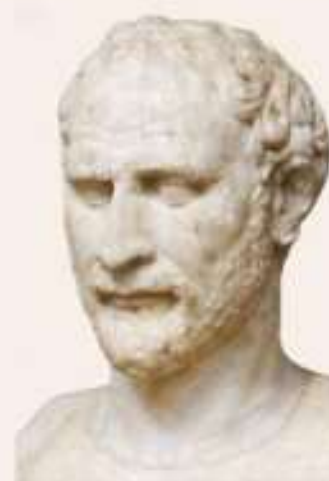
◀ s. 152

Cechami **rzeźby hellenistycznej** było dążenie do maksymalnego realizmu oraz ukazania postaci w sposób ekspresyjny.

◀ s. 153

Demostenes – największy mówca Hellady

Demostenes (384–322 p.n.e.) był Ateńczykiem, sławnym mówcą i politykiem, który starał się mobilizować Hellenów do obrony wolności zagrożonej przez Filipa II Macedońskiego. Do 30. roku życia zarabiał, pisząc mowy sądowe dla stron uczestniczących w procesach. Później postanowił zająć się polityką. W latach 40. IV w. p.n.e. przekonywał Ateńczyków do przygotowania się do wojny z Macedonią, jasno bowiem dostrzegał zaborczość polityki Filipa II. Z trudem zwalczał silne w Atenach stronnictwo promacedońskie. To właśnie Demostenes doprowadził w 340 r. p.n.e. do sojuszu obronnego z Tebami, który miał zatrzymać ekspansję macedońską. Przegrana pod Cheroneą położyła kres jego nadziejom. Gdy zmarł Aleksander Wielki, Demostenes raz jeszcze włączył się w walkę z Macedończykami, którą wtedy podjęły Ateny i ich sojusznicy. Trwająca rok wojna skończyła się jednak klęską, a Demostenes, który miał być skazany na śmierć, uciekł na wyspę Kalauria. Osaczony tam przez żołnierzy macedońskich, popełnił samobójstwo.

Ateny – Akropol – obraz niemieckiego malarza Leo von Klenze (czytaj: won klenze), 1846

Filipiki

Spośród wygłaszanych przez Demostenesa mów szczególną sławę zdobyły te, które kierował bezpośrednio przeciwko Filipowi II Macedońskiemu. Te gwałtowne, oskarżycielskie wystąpienia nazwano od imienia króla „filipikami”. Słowo to weszło do użytku jako określenie pełnych pasji, płomiennych przemówień.

Filip II Macedoński – główny wróg Demostenesa i adresat jego oskarżycielskich mów – filipik. Medal wybity w czasach rzymskich, III w. n.e.

Demostenes przemawia przed ateńskim Zgromadzeniem Ludowym, XIX-wieczny rysunek

Retoryka – sztuka pięknego i przekonującego wystawiania się; narodziła się w Grecji; rozkwitła wraz z demokracją, gdy politycy musieli zabiegać o uznanie i poparcie obywateli zebranych na zgromadzeniach ludowych.

Demostenes ćwiczący swoją przemowę nad brzegiem morza – XIX-wieczny rysunek francuskiego malarza Léo Cognieta (czytaj: leo konie)

Wzgórze Pnyks w pobliżu ateńskiego Akropolu. Kamienne stopnie wiodły na podest, z którego przemawiali ateńscy mówcy. Mowy Demostenesa dotyczące spraw publicznych już w starożytności zostały uznane za niedoścignione zarówno ze względu na szczerość zawartych w nich przekonań oraz siłę argumentacji, jak i mistrzowskie użycie języka.

Dużo to nie znaczy dobrze, ale dobrze znaczy dużo.

Hipokryzja to wstydlivość łajdaka.

Nie mów: „Inni tak robią”, lecz pomyśl, czy przystoi, aby tak robili.

~ Demostenes

II. Starożytna Grecja

Pomiędzy 2200 a 1450 r. p.n.e. rozwinęła się na Krecie **kultura minojska**, której dorobek wpłynął znacząco na rozwój cywilizacji greckiej.

Przez całe II tysiąclecie p.n.e. plemiona greckie stopniowo zasiedlały obszar **Hellady**.

Od XVI do XII w. p.n.e. rozwijała się **kultura mykeńska**. Po jej upadku w Grecji rozpoczęły się tzw. **Wieki Ciemne**.

W epoce archaicznej (VIII – początek V w. p.n.e.) kształtowały się systemy ustrojowe greckich **poleis**.

W trakcie **Wielkiej Kolonizacji** Hellenowie zakładali osady na wybrzeżach Morza Śródziemnego i Morza Czarnego.

Sparta to największa z greckich **poleis** leżąca na południu Peloponezu.

Prawa obywatelskie posiadali w Sparcie jedynie **spartiacy**. Pozbawieni ich byli wolni periojkowie i heloci (niewolne chłopstwo). W Sparcie panował **ustrój oligarchiczny**.

Życie spartiatów było podporządkowane wspólnocie, a ich podstawowym obowiązkiem była służba wojskowa. Dzieci i młodzież wychowywano bardzo surowo.

Ateńska polis objęła obszar półwyspu Attyka.

Przeprowadzone na początku VI w. p.n.e. **reformy Solona** obejmowały m.in.: unieważnienie długów, zlikwidowanie niewoli za długi oraz podział obywateli według kryterium majątkowego.

U schyłku VI w. p.n.e. **Klejstenes** rozpoczął reformy, które stały się podstawą ateńskiej demokracji.

U podstaw **demokracji w Atenach** leżały takie instytucje jak: Rada Pięciuset, Zgromadzenie Ludowe, obieranie urzędników poprzez losowanie, ostracyzm.

W 2. połowie VI w. p.n.e. greckie **poleis** na wybrzeżu Azji Mniejszej zostały podporządkowane przez **Persów**.

W roku 499 p.n.e. wybuchło **powstanie jońskie**, które zakończyło się klęską małoazjatyckich **poleis**.

I wojna perska wybuchła w 490 r. p.n.e. Ateny obroniły wówczas swoją wolność w bitwie pod Maratonem.

Nim rozpoczęła się **II wojna perska** (480–479 p.n.e.), Grecy zamieszkujący centralną i południową część Grecji zawiązali **Związek Hellenów** – sojusz militarny pod przywództwem Sparty.

Bohaterska **obrona Termopil** nie zatrzymała armii perskiej. Wkrótce jednak losy wojny obróciły się na korzyść Greków, którzy odnieśli zwycięstwa pod **Salaminą**, **Platejami** oraz u wybrzeży Azji Mniejszej.

Ateny utworzyły pod swoim przewodnictwem **Związek Morski**. Obejmował on liczne **poleis** położone na wyspach i wybrzeżach Morza Egejskiego, które stały się zależne od Aten.

Od lat 50. V w. p.n.e. politykiem, który skupił największą władzę w Atenach, był **Perykles**.

W latach 431–404 p.n.e. trwała wojna peloponeska pomiędzy Spartą (i jej sojusznikami ze Związku Peloponeskiego) a Atenami (i Związkiem Morskim). Klęskę poniosły Ateny, czego efektem stało się rozwiązanie Związku Delijskiego.	◀ s. 120
Mity greckie opowiadały o życiu bogów, herosów i ich relacjach z ludźmi. Każda dziedzina ludzkiego życia i różne aspekty przyrody miały swoich boskich patronów .	◀ s. 125, s. 126
Najważniejsze dla religijności greckiej było wypełnianie obzędów , zwłaszcza tych, które miały zapewnić danej <i>polis</i> przychyłość bogów .	◀ s. 127
Bardzo ważną rolę odgrywały w Grecji sanktuaria panhelleńskie oraz wyrocznie (przede wszystkim delficka). Oddziaływały one na życie społeczne, a nawet polityczne. Duch rywalizacji oraz uznanie dla doskonałości ludzkiego ciała należały do najbardziej charakterystycznych cech kultury greckiej. Stały u źródeł popularności zawodów sportowych. Najstarsze i najsławniejsze były igrzyska w Olimpii .	◀ s. 128 ◀ s. 129
Gimnazjony pełniły funkcję edukacyjną oraz wychowawczą. Sympozjony natomiast stanowiły okazję do zabawy, ale też dyskusji politycznych i zapoznania się z twórczością artystyczną.	◀ s. 130
Kobiety w Helladzie nie uczestniczyły w życiu publicznym <i>polis</i> . Wyjątek stanowiły uroczystości religijne.	◀ s. 130
Literatura grecka wyrosła z przekazywanych ustnie opowieści mitologicznych. Stały się one podstawą poematów epickich Homera i Hezjoda .	◀ s. 132
U schyłku epoki archaicznej narodził się w Atenach dramat .	◀ s. 132
Filozofia pojawiła się na przełomie VI i V w. p.n.e. Działający wówczas jońscy filozofowie przyrody szukali podstawowej zasady rządzącej naturą.	◀ s. 133
Największy wkład w grecką myśl filozoficzną wniesli żyjący w Atenach: Sokrates, Platon i Arystoteles . Wiele uwagi poświęcili oni kwestiom etycznym.	◀ s. 133
Herodot z Halikarnasu zapoczątkował rozwój historiografii , której najwybitniejszym przedstawicielem stał się Tukidydes .	◀ s. 137
Grecy mieli duże osiągnięcia w takich dziedzinach wiedzy, jak: matematyka, astronomia i medycyna.	◀ s. 138
Największe osiągnięcia architektury greckiej to obiekty sakralne . Świątynie greckie były otoczone szeregami kolumn, które nadawały im harmonijny wyraz.	◀ s. 139
Rzeźba grecka koncentrowała się na ukazaniu piękna ludzkiego ciała . Jej realizm był ograniczony poprzez dominującą tendencję do upiększania wyobrażanych postaci.	◀ s. 141
Macedonia była królestwem leżącym na obrzeżach greckiej cywilizacji. Od czasów Filipa II , który wstąpił na tron w 359 (lub 360) r. p.n.e., jej znaczenie polityczne zaczęło szybko rosnąć.	◀ s. 145
Syn Filipa II – Aleksander – w ciągu swoich rządów stworzył potężne imperium , podbijając posiadłości perskie na Bliskim Wschodzie i docierając ze swoimi wojskami aż do Indii.	◀ s. 147
Po śmierci Aleksandra Wielkiego jego imperium się rozpadło ; na jego obszarze powstało wiele silnych państw o ustroju monarchicznym.	◀ s. 149
Podboje macedońskie zapoczątkowały trwającą trzy stulecia epokę hellenistyczną , kiedy to kultura grecka była przyjmowana przez elity społeczne państw powstałych w miejsce imperium Aleksandra.	◀ s. 150

Najbardziej żywotne **ośrodki greckiej kultury** znalazły się poza Grecją europejską.

◀ s. 151

Okres hellenistyczny to także czas **rozkwitu wiedzy naukowej**. Ważnym ośrodkiem jej gromadzenia i rozwoju była zwłaszcza Aleksandria.

◀ s. 151

W Atenach rozkwitała myśl filozoficzna, a przede wszystkim dwie nowe szkoły: **epikurejczyków i stoików**.

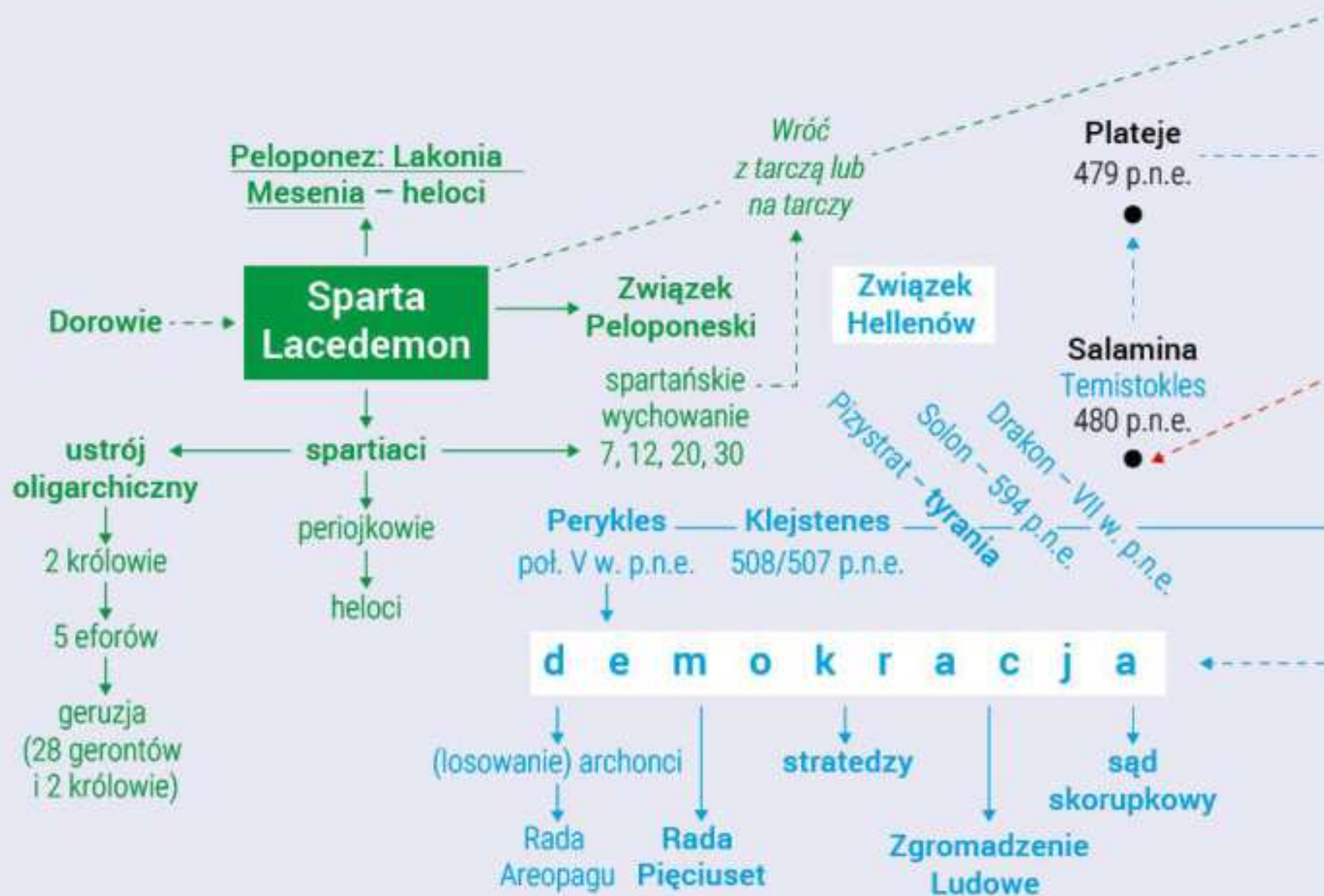
◀ s. 151

Cechą **rzeźby hellenistycznej** było dążenie do maksymalnego realizmu oraz ukazania postaci i ich emocji w sposób ekspresyjny.

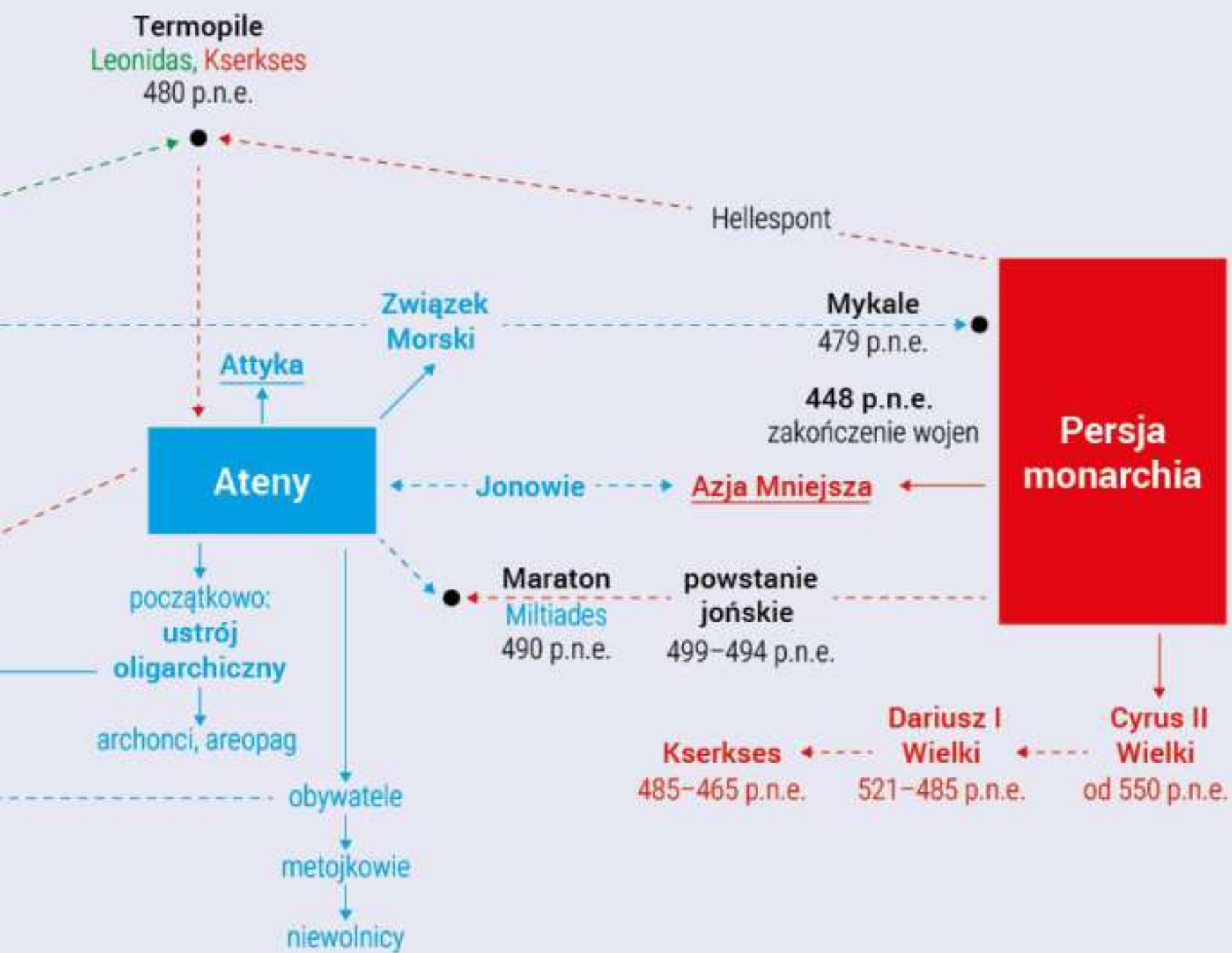
◀ s. 153

SPRAWDŹ, CZY UMIESZ

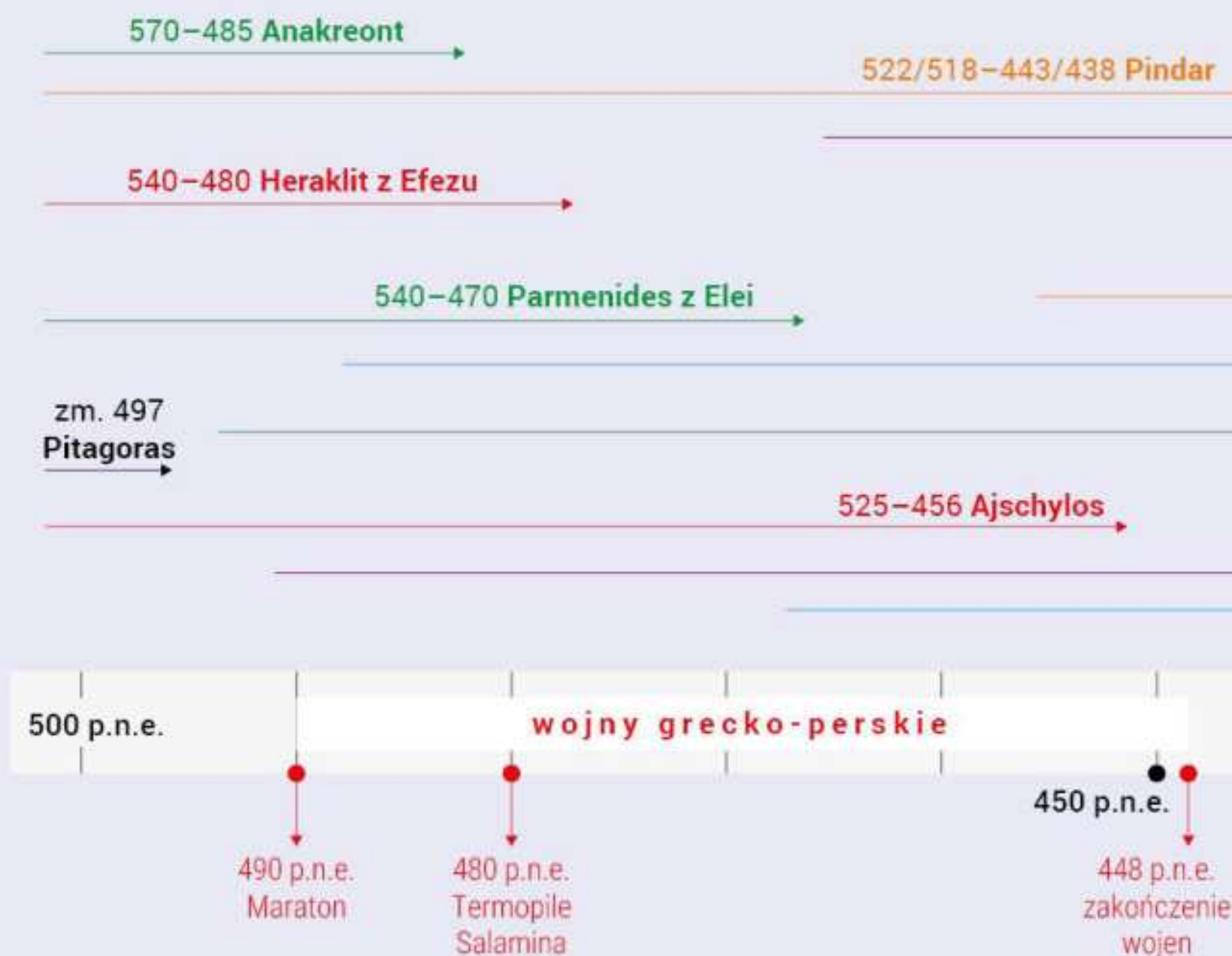
1. Ateny i Sparta do połowy V w. p.n.e.

1.1. Wykonaj w zeszycie mapę myśli dotyczącą greckiej kultury, filozofii, religii.

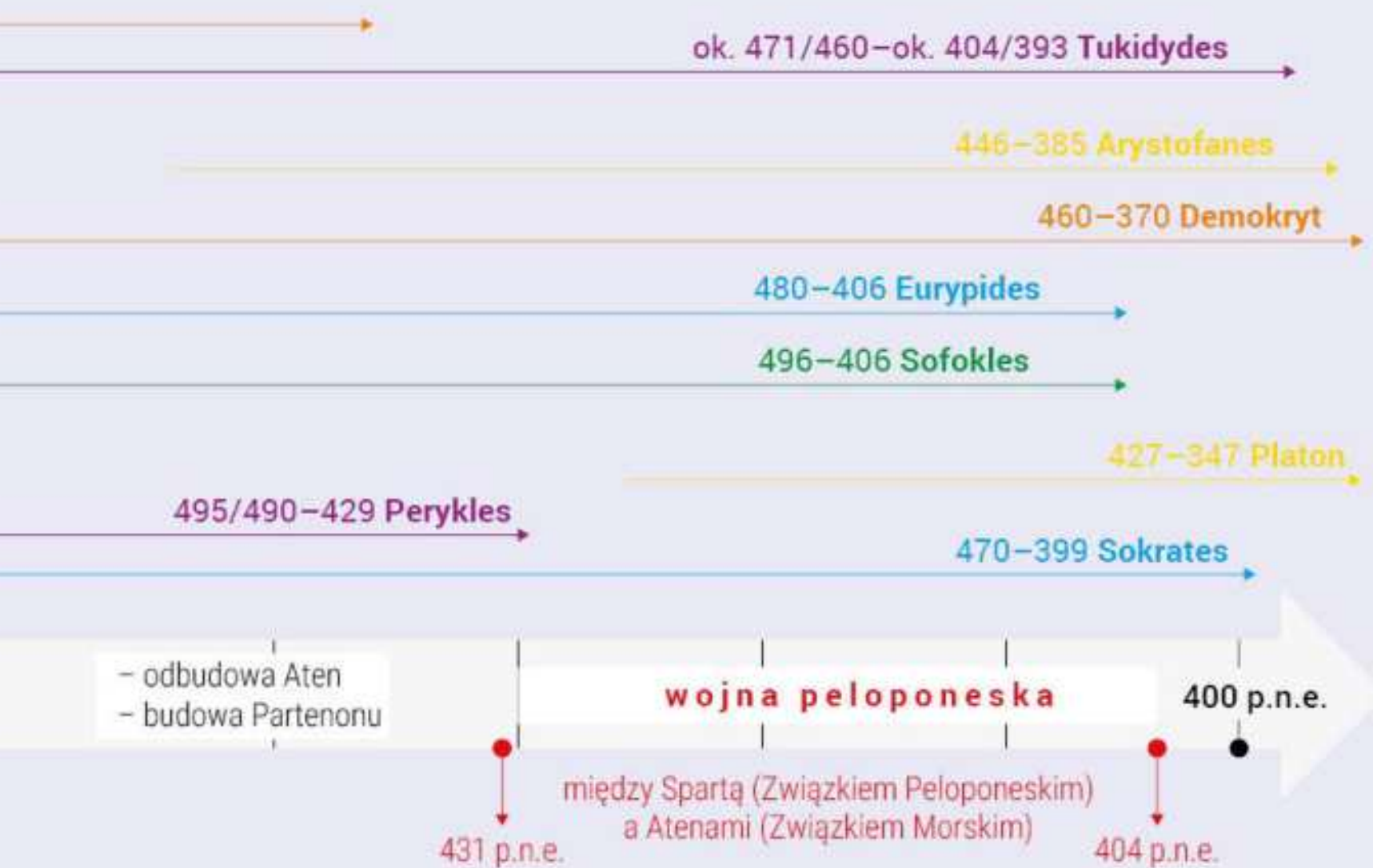
2. Chronologia starożytnej Grecji – V w. p.n.e.

2.1. Przedstaw w zeszycie chronologię rozwoju cywilizacji greckiej od jej narodzin do VI w. p.n.e.

Zaznacz w zeszycie okresy i wydarzenia historyczne: – narodziny, rozkwit i upadek kultury minojskiej/kreteńskiej, – prawdopodobna data upadku Troi (*Iliada* Homera), – Wieki Ciemne, – Wielka Kolonizacja, – epoka archaiczna, – podbój Mesenii przez Spartę, – Kodeks Drakona, – Kodeks Solona, – Pizystrat tyranem.

3. Sztuka antyczna

3.1. Poniższym dziełom sztuki przyporządkuj okresy:

- a) klasyczny (Grecja),
- b) hellenistyczny,
- c) rzymski.

1.

2.

3.

4. Przykładowa ocena konsekwencji podbojów Aleksandra Wielkiego

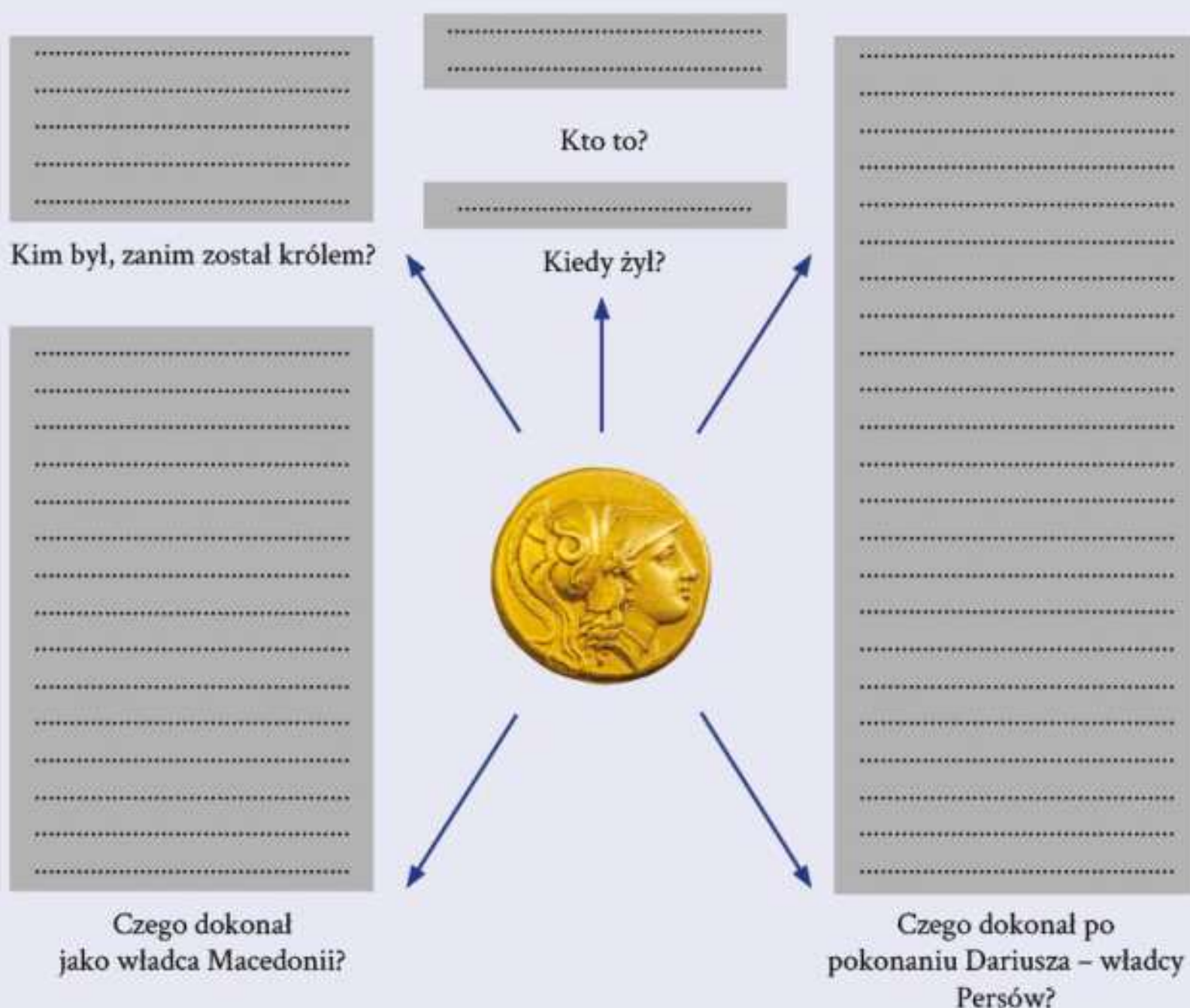
Ocena konsekwencji podbojów Aleksandra Wielkiego	
Mocne strony – powstanie imperium obejmującego obszar na wschód od Macedonii i Egiptu do pogranicza Indii w Azji – rozprzestrzenienie się kultury greckiej (języka, obyczajów, sztuki, filozofii) w Egipcie i Azji: kultura helleńska, m.in.: Aleksandria, Rodos, Pergamon – tolerancyjna polityka Aleksandra i częściowe przyjmowanie obyczajów podbitych ludów – związanie lokalnych elit z nowym systemem władzy	Słabe strony – upadek niezależności greckich <i>poleis</i> – brak następcy, który mógłby przejąć władzę nad imperium na wypadek śmierci Aleksandra – niezadowolenie żołnierzy i wielu wodzów z przeciągania się działań zbrojnych – wprowadzenie wschodnich form oddawania czci władcy, co budziło sprzeciw Hellenów
Szanse – przetrwanie imperium „hellenistycznego” – o tolerancyjnym charakterze, zapewniającego pokój i bezpieczeństwo ludności oraz możliwość rozwoju gospodarki, handlu i kultury	Zagrożenia – wojny między wodzami Aleksandra i rozpad imperium w przypadku jego nagłej śmierci

4.1. Oceń konsekwencje wojen grecko-perskich – 490–448 p.n.e. Przedstaw swoją odpowiedź w formie analizy SWOT w zeszycie.

Ocena konsekwencji wojen grecko-perskich 490–448 p.n.e.	
Mocne strony — — —	Słabe strony — — —
Szanse — —	Zagrożenia — —

5. Dokonania władcy/starożytnego władcy

5.1. Przerysuj schemat do zeszytu i opisz dokonania władcy przedstawionego na monecie.

6. Źródło historyczne

Herodot, *Dzieje*, księga VII

„Wreszcie barbarzyńcy pod rozkazami Kserksesa ruszyli do walki, a Hellenowie Leonidas, gotowi iść na śmierć, postąpili o wiele dalej, niż podczas wcześniejszego starcia, ku szerszej części drogi. Przedtem się trzymali osłaniającego ich muru. W poprzednich dniach, walcząc, cofali się powoli ku węższej części. Teraz zaś rzucili się w bój przed ciastnym przejściem i padały pod ich ciosami mnogie rzesze barbarzyńców, których ciągle naprzód, ku starciu, z tyłu pędzili dowódcy batami, okładając nimi każdego. Wielu z nich wpadało do morza i tonęło, a jeszcze liczniejsi zadeptywali jedni drugich. Nikt nie dbał o tych, którzy ginęli. Lacedemończycy, wiedząc, że ich czeka rychła śmierć od Persów, którzy obchodzą górę, z największą, na jaką ich było stać, dzielnością nacierali na barbarzyńców, wcale nie szcędząc siebie, walcząc jak szaleni”.

cyt. za: Z. Kubiak, *Literatura Greków i Rzymian*, Warszawa 1999, s. 142.

- 6.1. Powiedz, jaką bitwę opisuje cytowany tekst źródłowy.
- 6.2. Wyjaśnij, dlaczego Leonidas zdecydował się stoczyć bitwę w tym miejscu, zamiast wycofać się w głąb Grecji.
- 6.3. Na podstawie własnej wiedzy wskaż, jakim wynikiem zakończyła się opisana bitwa i jakie miała znaczenie dla przebiegu zmagania pomiędzy Hellenami a Persami.

7. Partenon na Akropolu

7.1. Wskaż poprawne dokończenie zdania.

Partenon powstał

- A. przed bitwą pod Maratonem.
- B. między bitwą pod Maratonem a bitwą pod Termopilami.
- C. między bitwą pod Platejami a bitwą pod Mykale.
- D. w okresie między zakończeniem wojen grecko-perskich i wybuchem wojny peloponeskiej.

7.2. Odpowiedz na pytania.

- a) W jakim stylu wybudowano Partenon? Zwróć uwagę na kolumny.
- b) Jakiej bogini była poświęcona świątynia?
- c) Kto był autorem znajdującego się w świątyni posągu bogini – opiekunki miasta?

8. Starożytna Hellada

8.1. Na podstawie mapy oceń prawdziwość poniższych zdań. Wybierz P, jeśli zdanie jest prawdziwe, lub F – jeśli jest fałszywe. Popraw zdania wskazane jako fałszywe.

a)	Na terytorium Attyki, oznaczonym cyfrą 1, znajdowała się <i>polis</i> Ateny.	P	F
b)	Na terytorium Lakonii, oznaczonym cyfrą 2, znajdowała się <i>polis</i> Sparta.	P	F
c)	Na terytorium Azji Mniejszej, oznaczonym cyfrą 3, znajdowały się <i>poleis</i> , w których w latach 499–494 r. p.n.e. wybuchło powstanie jońskie.	P	F
d)	Na wybrzeżu Morza Czarnego, oznaczonym cyfrą 4, znajdowała się <i>polis</i> Bizancjum.	P	F
e)	Na Krecie, oznaczonej cyfrą 5, znajdowała się <i>polis</i> Syrakuzy.	P	F

8.2. Oceń, czy poniższe zdania dotyczące kultury starożytnej Grecji są prawdziwe. Wybierz P, jeśli zdanie jest prawdziwe, lub F – jeśli jest fałszywe. Popraw zdania wskazane jako fałszywe.

a)	Największy wkład w grecką myśl filozoficzną wnieśli żyjący w Atenach: Sokrates, Platon i Arystoteles.	P	F
b)	Najwybitniejszymi twórcami komedii greckiej byli: Ajschylos, Sofokles i Eurypides.	P	F
c)	Za ojca historiografii uważa się Herodota, który żył w V w. p.n.e.	P	F
d)	Za najwybitniejszego historyka greckiego uważany jest Ateńczyk Tukidydes – autor <i>Wojny peloponeskiej</i> , w której opisał zmagania Greków i Persów.	P	F

9. Na podstawie podanych informacji oraz własnej wiedzy zapisz w zeszycie brakujące informacje w poniższej tabeli. Podaj nazwy opisanych form ustroju politycznego państw starożytnej Grecji wybrane spośród podanych: *oligarchia*, *tyrania*, *demokracja*, *monarchia*. Opisz brakującą formę ustrojową.

	Charakterystyka ustroju	Nazwa
a)	– obywatele, czyli osoby posiadające pełnię praw, stanowili niewielki procent mieszkańców – najważniejszą rolę w sprawowaniu władzy odgrywała geruzja (rada starszych, składająca się z 28 osób wybieranych dożywotnio spośród rodów arystokratycznych, i 2 królowie) – dwaj królowie byli kontrolowani przez 5 eforów wybieranych spośród arystokracji – zgromadzenie wszystkich spartiatów, będące formalnie najwyższą władzą, jedynie zatwierdzało projekty wysuwane przez wyższych urzędników	...
b)	– najwyższa władza spoczywała w rękach jednej osoby – system rządów opierał się na uboższych warstwach ludności i był skierowany przeciwko nadmiernym wpływom i bogactwu arystokracji – wprowadził go w Atenach Pizystrat	...
c)	– istniała na terenie Macedonii – władza miała charakter dziedziczny, była przekazywana w ramach panującej dynastii	...
d)	...	...

III. Starożytny Rzym

- ▶ Początki Rzymu i republiki rzymskiej. Podbój Italii
- ▶ Podboje Rzymu poza Italią i przemiany społeczne u schyłku republiki
- ▶ Upadek republiki. Cesarstwo Rzymskie w okresie pryncypatu
- ▶ Kultura, osiągnięcia cywilizacyjne, wierzenia w starożytnym Rzymie
- ▶ Rzym w III–V w. Upadek cesarstwa na Zachodzie

1. Początki Rzymu i republiki rzymskiej. Podbój Italii

NA TEJ LEKCJI:

- przeczytasz o początkach Rzymu z uwzględnieniem kultury Etrusków;
- poznasz system ustrojowy rzymskiej republiki;
- zrozumiesz charakter ekspansji rzymskiej.

Źródła rzymskiej cywilizacji i powstanie Rzymu

Rzym, leżący w **Lacjum**, krainie położonej pośrodku **Półwyspu Apenińskiego (Italii)**, stał się centrum ostatniej wielkiej starożytnej cywilizacji, która ukształtowała fundamenty kultury europejskiej. Rzymianie okazali się niezwykle twórczy i nowatorscy w wielu dziedzinach kultury materialnej i życia społecznego. W jeszcze większym stopniu cechowało ich otwarcie na dokonania innych kręgów cywilizacyjnych, w tym kulturę grecką czy religie Wschodu (w czasach późnego antyku – chrześcijaństwo). Właśnie poprzez starożytny Rzym zostały one rozpowszechnione daleko na zachód i północ kontynentu.

Latynowie ▶ Rzymianie wywodzili się od **Latynów** – jednego z plemion italskich (Italikowie) przybyłych na przełomie II i I tysiąclecia p.n.e. na Półwysep Apeniński z północy. Język Latynów stał u źródeł **łaciny**, którą posługiwali się Rzymianie. Historycy rzymscy za datę założenia miasta przyjmowali tradycyjnie **rok 753 p.n.e.**, czyli datę ustaloną przez Tytusa Liwiusza, żyjącego na przełomie I w. p.n.e. i I w. n.e., autora historii Rzymu od założenia miasta (łac. *ab urbe condita*). Odkrycia archeologiczne potwierdzają, że rzeczywiście w 2. połowie VIII w. p.n.e. na wzgórzu Palatyn nad Tybrem, w odległości około 25 km od ujścia tej rzeki do Morza Tyrreńskiego istniała już otoczona murami osada. W VII w. p.n.e. z połączenia kilku osiedli ludzkich leżących po sąsiedzku na wzgórzach nad Tybrem

powstanie Rzymu ▶ powstał duży organizm miejski – **Roma** (pol. **Rzym**). Położenie miasta na stromych wzgórzach ułatwiało obronę i zapewniało mieszkańcom bezpieczeństwo. Usytuowanie w pobliżu morza i na przecięciu szlaków handlowych z południa na północ (**przeprawa przez Tyber**) pozwalało kontrolować przewóz towarów oraz uzyskiwać znaczne korzyści z handlu. Wraz z uzyskaniem **dostępu do morza** i wybudowaniem portu w Ostii około 620 r. p.n.e. znaczenie Rzymu jeszcze wzrosło. Jednym ze źródeł jego zamożności stały się wówczas warzelnie soli – towaru bardzo w tych czasach cennego. Wkrótce potem całe Lacjum, w tym państwo rzymskie, zostało jednak **podporządkowane przez Etrusków**. Ich dorobek dziejowy wpłynął niezwykle silnie na tradycję oraz sztukę mieszkańców Półwyspu Apenińskiego, zwłaszcza jego **północnej części**, w tym także na kulturę rzymską.

Wilczyca kapitołińska – rzeźba przedstawiająca karmicielkę legendarnych założycieli Rzymu – Romulusa i Remusa

Według legendarnego przekazu założycielami Rzymu byli bliźniacy Romulus i Remus. Ich dziadkiem był król Alba Longa Numitor. Władca ten został jednak obalony przez swojego brata, który postanowił zabić niemowlęta. Wrzucone w koszu do rzeki, ocalały. Zostały wykarmione przez wilczycę, a następnie wychowane przez pasterza. Gdy chłopcy dorośli, postanowili założyć w tym miejscu miasto. Doszło jednak między nimi do kłótni i Romulus zabił swojego brata. To on został więc pierwszym królem miasta, które od swojego imienia nazwał „Roma”.

Ćwiczenie

Poszukaj w internecie informacji na temat sąsiadujących z Lacjum plemion: Sabinów, Ekwów i Wolsków i ich relacji z Rzymianami. Jaki wpływ mogło wywrzeć to sąsiedztwo na rozwój państwa rzymskiego?

Rzym i jego sąsiedzi

Etruskowie

Etruskowie byli ludem, który odcisnął niezwykle silne piętno na mieszkańcach Półwyspu Apenińskiego, zwłaszcza jego północnej części, w tym także na kulturze rzymskiej. Dorównywali pod tym względem **Grekom**, których oddziaływanie dominowało **na południu**. W istocie Rzymianie pozostawali długo pomiędzy tymi dwiema siłami bardziej rozwiniętymi i potężniejszymi od nich zarówno pod względem politycznym, jak i kulturalnym. Grecy usadowili się na południu Italii w okresie Wielkiej Kolonizacji, zakładając liczne, zamożne *poleis*. **Etruskowie** tworzyli **na północy** Półwyspu (w przybliżeniu na obszarze dzisiejszej Toskanii) **luźny związek 12 miast-państw**. Mimo ich ogromnego znaczenia w dziejach pozostają dla historyków ludem dość tajemniczym, którego pochodzenie nie zostało wyjaśnione. Nie znamy języka, którym się posługiwali; nie wiemy, czy byli przybyszami spoza Półwyspu, czy ludnością miejscową. Stworzyli oryginalną kulturę, która **oddziaływała bardzo silnie na późniejszy kształt kultury rzymskiej**. Sami zarazem ulegali wpływom fenickim i greckim. Jak widać, splot wzajemnych oddziaływań na ob-

szarze, gdzie wyrastała potęga antycznego Rzymu, był niezwykle złożony. Kulturę rzymską w tym kontekście można uznać za wielką syntezę dorobku różnych ludów.

kultura Etrusków ▶

Etruskowie wyprzedzali inne ludy Półwyspu Apenińskiego pod względem rozwoju ekonomicznego, sztuki oraz złożoności organizacji społecznej. Eksploatowali bogate złoża miedzi i rudy żelaza, które stały się podstawą rozkwitu ich rzemiosła. Byli mistrzami w produkcji przedmiotów (narzędzi, broni, ozdób) **z żelaza i brązu, a także ze złota**. Wytwarzali ponadto wspaniałą pod względem artystycznym **ceramikę**, która zarówno prezentowała oryginalne rozwiązania, jak i wykazywała bardzo silne wpływy kultury greckiej. Etruskowie jako pierwsi na terenie Italii budowali warowne siedziby, wokół których wraz z rozwojem rzemiosła i handlu wykształciły się miasta. Specjalizowali się w budowie **mostów, dróg i kanałów**. Wiele etruskich rozwiązań architektonicznych i urbanistycznych (**planowanie układu miejskiego**) stało się wzorem dla Rzymian. Podobnie działo się z niektórymi etruskimi instytucjami społeczno-ustrojowymi skopiowanymi przez Rzymian. Etruskowie posługiwali się **pismem**, którą to umiejętność przejęli od Greków. **Religia** Etrusków i bardzo ważne w ich kulturze **wróżbiarstwo** znalazły kontynuację w religii starożytnego Rzymu. W obyczajowości wyróżniało ich przyznanie **kobiecie** miejsca, którego nie posiadała w innych kulturach starożytnych. Miała ona prawo uczestniczenia w życiu towarzyskim i społecznym.

Szczyt potęgi politycznej Etrusków przypadł na VI w. p.n.e. Natomiast rozkwit kultury i sztuki trwał niezakłócony **do początku III w. p.n.e.** Podbój ich kraju przez Rzymian doprowadził do stopniowego **zatarcia się ich odrębności** i zupełnego **zaniku języka etruskiego** (podobno ostatnią osobą, która nim władała, był cesarz Klaudiusz w 1. połowie I w. n.e.).

Fresk we wnętrzu etruskiej komory grobowej (Grób Lampartów) w Tarkwiniach przedstawiający scenę uczyty, 1. połowa V w. p.n.e.

Etruskowie osiągnęli mistrzostwo zarówno w sztuce zdobniczej, jak i malarstwie oraz rzeźbie. Malarstwo jest nam dobrze znane dzięki freskom zachowanym w grobowcach. W starożytnych Tarkwiniach (dziś: Tarquinia) odkryto około 6000 grobów, które powstawały od VII w. p.n.e. W niektórych z nich znaleziono zachowane w doskonałym stanie malowidła naścienne. Scena uczyty z Grobu Lampartów wykazuje wpływy kultury greckiej i nasuwa skojarzenie z helleńskimi sympozjonami, choć w rzeczywistości przedstawia biesiadę ku czci zmarłego.

Chimera z Arezzo – nawiązująca do greckiej mitologii chimera (łącząca cechy lwa, kozy i węża), 1. poł. IV w. p.n.e., stanowi rzeźbiarskie arcydzieło brązownictwa etruskiego.

Ozdobny etruski pojemnik wykonany z brązu służący do przechowywania przyborów kosmetycznych, IV w. p.n.e.

Model ustrojowy republiki rzymskiej w V–IV w p.n.e.

Według przekazu Liwiusza Rzym w początkowym okresie swoich dziejów był rządzony przez **królów**. Pełnili oni funkcje zarazem najwyższych kapłanów, dowódców wojskowych i monarchów. Ostatni z nich to **władcy etruscy**. Przekazy historyków rzymskich na temat tej epoki dziejów Rzymu nie są na tyle wiarygodne, aby można było powiedzieć wiele o stosunkach panujących w mieście. Na pewno istniały już wtedy zaczątki kolegialnych organów przedstawicielskich, które nie miały prawa podejmowania decyzji politycznych, jednak mogły głośno wyrażać opinie mieszkańców Rzymu. W 509 r. p.n.e. doszło do **obalenia króla** Tarkwiniusza Pysznego. Efektem było zarówno wydobycie się Rzymu spod dominacji etruskiej, jak i zaprowadzenie **ustroju republikańskiego** (łac. *res publica* znaczy „rzecz wspólna, publiczna”).

Choć **obywatelami** Rzymu byli wszyscy wolni mieszkańcy (mężczyźni), nie posiadali oni w równym stopniu praw politycznych, a system rządów przypominał początkowo **ustrój oligarchiczny**. Władza w republice znalazła się w rękach bogatych rodów właścicieli ziemskich, arystokratów – **patrycjuszów** (łac. *patres* oznacza „ojcowie”), mających szlacheckich przodków. To oni mieli pełnię praw politycznych, przede wszystkim prawo do pełnienia urzędów. Pozostałą ludność stanowili **plebejusze** – osoby o różnym stanie zamożności, które łączyło jednak to, że nie mogli wykazać się odpowiednim urodzeniem. Bardzo szybko upomnieli się oni o poszerzenie zakresu przysługujących im uprawnień politycznych. W kilkanaście lat po tym, jak Rzym stał się **republiką**, wzniesli bunt przeciw patrycjuszom i uzyskali **znaczne ustępstwa**. Ustrój republiki rzymskiej stanowił zatem owoc kompromisu pomiędzy patrycjuszami i plebejuszami, choć ci drudzy nie zaprzestali starań o dalej idące zwiększenie swojego wpływu na rządy krajem.

Uprawnienia poszczególnych instytucji republikańskich się zmieniały. Niejednokrotnie wynikały również z uzyskanego autorytetu, a nie z formalnie przyjętych reguł.

◀ rzymska oligarchia

◀ republika

urzędnicy ▶ Największy zakres władzy spoczywał początkowo w rękach **wysokich urzędników**, przy czym urzędy sprawowano **kolegialnie** i zazwyczaj tylko **przez jeden rok**. Pozostawały one długo **w rękach patrycjuszy**. Najwyższą władzę mieli **dwaj konsulowie** wybierani na jednoroczną kadencję. Ich uprawnienia były duże, a na wojnie – nieograniczone. W kraju sprawowali władzę wykonawczą i nadzorowali niższych urzędników, ale sami również mogli wydawać rozporządzenia. Ponadto zwoływali oni **komicja**, czyli zgromadzenia obywateli rzymskich, i decydowali o porządku obrad.

Rzymski patrycjusz trzymający podobizny swych zmarłych przodków, I w. p.n.e.

Szacunek wobec przodków, a zarazem duma z posiadania czcigodnych protoplastów były silnie zakorzenione w rzymskiej obyczajowości.

Do takich zgromadzeń należały **komicja centurialne**. Ich uczestnicy **nie posiadali równego prawa głosu**, jak to miało miejsce w Atenach czasów Peryklesa. Dzielili się na centurie według stopnia zamożności (powiązanego z zakresem obowiązków militarnych). Pierwsza klasa majątkowa, skupiająca najbogatszych obywateli, dzieliła się na znacznie większą liczbę centurii niż ogół mniej zamożnych osób sta-

komicja centurialne ▶ nowiających większość obywateli. Ponieważ każda centuria miała w komicjach jeden głos, przewaga najzamożniejszych obywateli była zapewniona. Komicja centurialne wybierały najwyższych urzędników: konsulów, pretorów i cenзорów. **Pretorzy** sprawowali władzę sądowniczą i interpretowali prawo oraz zastępowali konsulów w razie ich nieobecności. **Cenzorzy**, wybierani na 18 miesięcy, sporządzali między innymi listę obywateli, sprawowali nadzór nad inwestycjami publicznymi oraz nadzorowali moralność obywateli. Komicja centurialne decydowały też o wypowiedaniu wojny i zawieraniu pokoju.

Źródło historyczne

Podział obywateli rzymskich na centurie przypisywany przez tradycję szóstemu królowi Rzymu Serwiuszowi Tuliuszowi

Serwiusza sławili potomni jako twórcę wszelkiej różnicy stanowej wśród obywatelstwa, przez co widoczne są granice między stopniami godności i majątku. Zaprowadził bowiem oszacowanie, urządzenie bardzo korzystne dla państwa mającego tak się rozrosnąć; na tej podstawie ciężary wojenne i pokojowe miano ponosić nie jak przedtem, jednakowo od każdej głowy, lecz według stanu majątkowego. Następnie oznaczył według oszacowania klasy i centurie, i następujący podział odpowiedni dla wojny i pokoju:

Z obywateli posiadających majątek stu tysięcy asów [jednostka monetarna] albo jeszcze większy, ustanowił osiemdziesiąt centurii, czterdzieści centurii seniorów i czterdzieści centurii juniorów. Wszystkich ich objęto nazwą pierwszej klasy. Seniorowie mieli być w pogotowiu dla obrony miasta, juniorowie mieli na zewnątrz prowadzić wojnę. Jako broń odporną przepisano dla nich szyszak, tarczę, nagolenice i pancerz – wszystko to wykonane ze spiżu – celem osłony ciała; jako broń zaczepną przeciw wrogowi przepisano włócznię i miecz. Do tej klasy dołączono dwie centurie rzemieślników,

które miały bez broni pełnić powinność wojskową: nałożono na nich obowiązek obsługi w wojnie machin oblężniczych. Dla klasy drugiej przyjęto majątek zawierający się w granicach między sto tysięcy a siedemdziesiąt pięć tysięcy i utworzono z nich, podzielonych na seniorów i juniorów, dwadzieścia centurii. Jako broń odporną przepisano dla nich zamiast tarczy puklerz drewniany, a poza tym pozostawiono wszystko to samo z wyjątkiem pancerza. Jako majątek klasy trzeciej przyjęto pięćdziesiąt tysięcy; utworzono tyle samo centurii i w nich także zachowano tę samą różnicę wieku. Co do broni odpornej nie wprowadzono żadnej zmiany, odjęto tylko nagolenniki. W klasie czwartej majątek wynosił dwadzieścia pięć tysięcy, utworzono tę samą ilość centurii. Zmieniono rodzaj broni, nie dano im nic oprócz włóczni i oszczepu krótkiego. Klasa piąta była silniejsza, utworzono z niej trzydzieści centurii; byli oni uzbrojeni w proce i kamienie do rzucania. Do nich należeli luzacy, trębacze i surmacze, podzieleni na trzy centurie. Klasa ta była oszacowana na jedenaście tysięcy. Majątek niższy od tego objął ludność pozostałą, utworzono z niej jedną centurię wolną od powinności wojskowej. Tak Serwiusz uzbroił i podzielił całą piechotę. Następnie z ludzi najbogatszych w państwie zaciągnął dwanaście centurii jazdy. Oprócz tego przekształcił sześć dawnych centurii, chociaż Romulus ustanowił tylko trzy, pod tymi samymi nazwami, pod którymi były utworzone. Na kupno koni dawano im po 10 000 ze skarbu państwowego.

Tytus Liwiusz, *Dzieje Rzymu od założenia miasta*, przeł. W. Strzelecki, Wrocław 2004, s. 60–62.

Różgi liktorskie (łac. *fascēs*) były noszone przed najwyższymi rzymskimi urzędnikami jako symbol władzy.

Fascēs to pęki różgi z wetkniętym w nie toporem bojowym. Ta oznaka władzy stanowiła pomysł Etrusków i symbolizowała władzę ich królów. W republice rzymskiej została powiązana z najwyższymi urzędami. Fascēs były niesione przez towarzyszących urzędnikowi funkcjonariuszy państwowych – liktorów (stąd nazwa – różgi liktorskie), których liczba zależała od rangi urzędnika.

Ćwiczenie

1. Omów zasady, według których podzielono społeczeństwo na centurie. Określ cele, jakim służył ten podział.
2. Którą reformę, przeprowadzoną w starożytnych Atenach, przypomina reforma dzieląca obywateli Rzymu według posiadanego majątku? Dlaczego – twoim zdaniem – w starożytności przyjmowano takie zasady podziału?

Obok komicjów centurialnych największą rolę odgrywały **komicja tribusowe** oparte na **podziale terytorialnym**. W nich różnice majątkowe nie miały już znaczenia. Obierały one niższych urzędników, w tym zajmujących się finansami **kwestorów**. Do kompetencji jednych i drugich komicjów należało **uchwalanie praw**, przy czym kwestie reform ustrojowych były przypisane raczej komicjom tribusowym. Co ważne – zgromadzenia te nie mogły proponować uchwał same z siebie, a jedynie rozpatrywały **projekty wniesione przez urzędników**. Przyjmowały je lub odrzucały w głosowaniu, jednak nie prowadziły nad nimi dyskusji.

◀ komicja tribusowe

zgromadzenie
ludowe ▶

Szczególną rolę w systemie republiki rzymskiej odgrywał **trybun ludowy**. Urząd ten wprowadzono po wspomnianym buncie plebejuszy, aby zabezpieczyć ich prawa w kraju. Trybun był wybierany przez **zgromadzenie ludowe**, czyli zgromadzenie skupiające **wyłącznie plebejuszy bez udziału patrycjuszy**. Mógł on sprzeciwić się decyzjom podjętym przez urzędników i inne instytucje polityczne państwa rzymskiego, jeżeli uważał je za niezgodne z interesem plebejuszy (**prawo weta** – łac. *veto* oznacza „nie pozwalam”). Stopniowo plebejusze uzyskiwali dostęp do sprawowania wyższych urzędów. W 1. połowie IV w. p.n.e. otrzymali gwarancję **możliwości obejmowania urzędu konsula**. Kolejne bardzo poważne umocnienie ich pozycji nastąpiło pod koniec III w. p.n.e., kiedy ustalono, że **uchwały podejmowane przez zgromadzenie ludowe** mają dotyczyć nie tylko plebejuszy, lecz także **całego państwa**, a więc także patrycjuszy.

senat ▶ Oparciem dla **pozycji patrycjuszy** był z kolei **senat**, który wyrósł z rady starszych istniejącej jeszcze w czasach królewskich. Początkowo miał on jedynie charakter doradczy i reprezentacyjny, jego znaczenie jednak wzrastało. Zasiadali w nim dożywotnio, po zakończeniu sprawowania swoich funkcji, najwyżsi urzędnicy. Oddziaływał silnie na politykę zagraniczną, a jego uprawnienia w sprawach wewnętrznych i wpływ na decyzje urzędników stale rosły. W efekcie z czasem postrzegano go jako **symbol republiki** i jej najwyższy organ polityczny.

Przedstawienie obrad senatu – fresk Cesare Maccariego (czytaj: czezare makkariego), XIX w.

Artysta ukazał scenę, jaka rozegrała się w I w. p.n.e. podczas zdemaskowania spisku Katyliny przez słynnego mówcę Cicerona.

Jednym z uprawnień senatu było wnioskowanie o powołanie w nadzwyczajnych okolicznościach **dyktatora**. Nie był to stały urząd, gdyż obsadzano go tylko **w sytuacji zagrożenia państwa** i na okres najwyżej **6 miesięcy**. Skupiał wówczas w swoim ręku nieograniczoną władzę zarówno cywilną, jak i wojskową, a od jego decyzji nie było odwołania.

Ekspansja Rzymu na obszarze Italii

Wraz z upadkiem rządów ostatniego króla Rzymianie wyzwolili się spod etruskiej dominacji. Sami poszukiwali wówczas możliwości rozwoju terytorialnego, do czego skłaniał ich między innymi przyrost ludności i **niedostatek ziemi uprawnej**. Na początku V w. p.n.e. weszli w konflikt zbrojny z innymi miastami założonymi przez Latynów, które zawiązały przeciwko nim sojusz (**Związek Latyński**). Ostatecznie żadna ze stron nie osiągnęła przewagi, a wrogość została **zastąpiona przymierzem militarnym**, które umocniło pozycję Rzymu. W 1. połowie V w. p.n.e. Rzymianie wraz z latyńskimi sprzymierzeńcami byli zmuszeni bronić się przed sąsiadami z południa, a w drugiej połowie stulecia mozolnie odzyskiwać tereny podporządkowane przez nich w Lacjum.

◀ Związek Latyński

Jedyna pozostałość świątyni Kastora i Polluksa na Forum Romanum (głównym placu starożytnego Rzymu)

Nim Rzymianie uczynili z pozostałych Latynów swoich sprzymierzeńców, toczyli ciężkie walki ze Związkiem Latyńskim. W 496 r. p.n.e. rozegrała się bitwa nad jeziorem Regillus. Zgodnie z rzymską tradycją z pomocą wojskom Rzymu przyść mieli herosi – synowie Zeusa, bliźniacy Kastor i Polluks, zwani Dioskurami. Według mitologii greckiej byli braćmi Heleny, której porwanie stało się bezpośrednią przyczyną wybuchu wojny trojańskiej. Już w kilkanaście lat po bitwie nad jeziorem Regillus boskim bliźniakom wystawiono świątynię, największą wówczas w mieście. Istniejące do dzisiaj trzy kolumny z fragmentem belkowania pochodzą z późniejszej wersji świątyni (przebudowy miały miejsce w II w. p.n.e. i I w. n.e.).

Największym wyzwaniem pozostawali Etruskowie, a zwłaszcza jedno z ich miast-państw, **Weje**, leżące zaledwie o kilkanaście kilometrów na północ od Rzymu. Na początku IV w. p.n.e., po długich zmaganiach Rzymianie zdobyli je i zburzyli. Z pozostałymi miastami etruskimi weszli w chwilowy sojusz dla odparcia **najazdu plemion galijskich** (celtyckich), które przywędrowały z terenów dzisiejszej Francji. Jednak Galowie zadali im klęskę i **spustoszyli Rzym**. Zdobyli łupy, po czym się wycofali, a Rzymianie mogli przystąpić do obudowywania swojej pozycji politycznej i militarnej, co zajęło im kilkadziesiąt lat.

Proces stopniowego opanowywania przez Rzym **kolejnych obszarów Italii rozpoczął się w połowie IV w. p.n.e.** Rzymianie podporządkowali sobie w pełni Lacjum, tłumiąc wystąpienia latyńskich miast, które chciały się uniezależnić od rzymskiej dominacji. W efekcie zwycięskiej wojny niektóre z nich przyłączono do rzymskiego państwa, a innym ograniczono możliwość prowadzenia niezależnej polityki. Wszystkim narzucono obowiązki wobec Rzymu – przede

◀ początek podboju Italii

wszystkim **konieczność dostarczania siły zbrojnej**. Jednocześnie mieszkańcy części miast Lacjum uzyskali **rzymskie obywatelstwo**.

Ekspansja rzymska skierowała się początkowo na południowy wschód przeciwko **Samnitom**, którzy okazali się najtrudniejszym do pokonania ludem Italii. Rzymianie zmagali się z nimi przez pół wieku. Gdy zwyciężyli Samnitów, kolejną ofiarą ich zaborczości stali się **Etruskowie**. Zadali im klęskę i zagarnęli część terytoriów. Wreszcie postanowili podbić także **greckie poleis** leżące na południu Półwyspu Apenińskiego. W 282 r. p.n.e., w rok po zwycięstwie nad Etruskami, rozpoczęli wojnę z najsilniejszym z tych miast – **Tarentem**. Ta dawna grecka kolonia (jedyna, jaką założyła Sparta) uzyskała pomoc **króla Pyrrusa – władcy Epiru** (kraj na pograniczu dzisiejszej Grecji i Albanii) leżącego po drugiej stronie Morza Adriatyckiego. Rzymianie z trudem zdołali powstrzy-

wojna z Tarentem
i Pyrrusem ▶

Wojownicy samnityczni – malowidło z grobowca, IV w. p.n.e.

mać wojska Pyrrusa, który pomimo wygranych bitew poniósł spore straty i musiał wycofać się z Italii (stąd powiedzenie „pyrrusowe zwycięstwo”). Gdy po kilku latach wrócił na Półwysep, przegrał w bitwie pod Benewentem w 275 r. p.n.e., a Rzym mógł rozciągnąć swoje panowanie na **całe południe**. Na północy opierało się im jeszcze kilka etruskich miast, z których ostatnie zdobyli w **264 r. p.n.e.** Zakończyli tym samym podbój Italii z wyjątkiem Niziny Padańskiej leżącej najbardziej na północy.

Przyczyn powodzenia ekspansji

terytorialnej Rzymu było wiele. Efektywność prowadzonych kampanii miała swoje głębsze, nie tylko militarne, podłoże. Sukcesy Rzymian opierały się na umiejętnej politycznej **organizacji zdobywanych** przez nich **terenów** i sposobie, w jaki układali oni swoje **relacje z podbijanymi ludami**. O zwycięstwach Rzymu decydowała umiejętność pozyskiwania sobie sojuszników i skłócania wrogów między sobą (sławna zasada **divide et impera**, co oznacza „dziel i rządź”).

W trakcie rzymskich podbojów Italia **nie stawała się jednolitym państwem**, lecz systemem społeczności związanych sojuszami z Rzymem (ale nie ze sobą). Rzymianie niejednakowo traktowali pokonanych. Jedynie część opanowanych obszarów przyłączali bezpośrednio do Rzymu. Zasadą stało się natomiast zawieranie ze zwyciężonymi ludami czy miastami **traktatów** czyniących z nich **sprzymierzeńców**. W praktyce oznaczało to ich **podporządkowanie**. Treść traktatów różniła się, gdyż Rzymianie pozostawiali poszczególnym sprzymierzeńcom większy lub mniejszy zakres autonomii w sprawach wewnętrznych. Wszystkich zobowiązywał do **wsparcia militarnego** w kolejnych wojnach. Od niektórych pobierali również daniny pieniężne. Na zajmowanych obszarach Rzym

przejmował **znaczną część ziem**. Osadzeni na niej byli następnie rzymscy obywatele.

Ćwiczenie

1. Wskaż na mapie kierunki podbojów rzymskich i podporządkowywane przez Rzym obszary w kolejnych etapach ekspansji.
2. Wymień przeciwników, których musieli pokonać Rzymianie, aby opanować Italię. Ile lat im to zajęło?

Jeśli pokonani wywiązywali się ze zobowiązań militarnych i nie podnosili buntu, mogli liczyć na udział w łupach. Wielu sprzymierzeńców czuło się związanych z Rzymem

wspólnymi interesami. Mieszane

małżeństwa oraz nadawanie obywatelstwa rzymskiego indywidualnie lub nawet całej ludności podbitych miast (działo się to sporadycznie) powodowały zacieraanie się różnic i stopniowe ujednolicanie Italii. Podobną rolę odgrywała budowa dróg i wytwarzanie się coraz silniejszych więzi gospodarczych. Kontrolę nad zajmowanymi obszarami ułatwiało Rzymianom także zakładanie na ich terenie **kolonii**. Ich mieszkańcami byli zarówno osiedlający się w nich przybysze z Rzymu, jak i ludność miejscowa. Obie te grupy **zrównano w podstawowych uprawnieniach** w zakresie praw majątkowych związanych z małżeństwem oraz z udziałem w procesach sądowych. Obie zostały pozbawione praw politycznych w obrębie kolonii, a nabywały je po osiedleniu się w Rzymie (w przypadku migrantów z Rzymu odzyskiwali te prawa). Dla osób, które wywodziły się z uzależnionych społeczności, zamieszkanie w kolonii oznaczało awans społeczny. Kolonie stanowiły dla Rzymian również zaplecze dla prowadzenia działań wojennych.

Etapy podboju Italii przez Rzym

◀ mieszkańcy kolonii

PYTANIA I POLECENIA

1. Wyjaśnij pojęcia: *Latynowie, Etruskowie, patrycjusze, plebejusze, komicja, konsul, trybun ludowy, senat*.
2. Przedstaw system ustrojowy republiki rzymskiej, wskazując, w jaki sposób uprawnienia związane ze sprawowaniem władzy były rozdzielone pomiędzy poszczególne instytucje republikańskie.
3. Wyjaśnij, na czym opierał się sukces rzymskiej ekspansji na terenie Italii.

4. Przedstaw poszczególne etapy rozwoju Rzymu i opanowywania przez niego Półwyspu Apenińskiego od momentu powstania miasta do 264 r. p.n.e.

5. Oceń znaczenia etruskiego i greckiego sąsiedztwa dla rozwoju Rzymu. W czym Rzymianie naśladowali Etrusków i Greków, a w czym się od nich różnili? Poszukaj dodatkowych informacji w internecie i literaturze popularnonaukowej.

6. Podaj, jakie wydarzenia miały miejsce w latach: 509, 282, 264 p.n.e. Jakie było ich znaczenie w historii starożytnego Rzymu?

7. Określ, pod jakim względem społeczeństwo i ustrój starożytnego Rzymu okresu republiki wyróżniały się – twoim zdaniem – pośród innych cywilizacji starożytności.

PODSUMOWANIE LEKCJI

- s. 170 ▶ Tradycyjna data **powstania Rzymu to rok 753 p.n.e.** Początkowo miasto było rządzone przez królów. W ostatnim okresie epoki królewskiej podporządkowali je Etruskowie.
- s. 172 ▶ **Etruskowie** tworzyli luźny związek miast-państw. **Ich kultura oddziaływała bardzo silnie na antyczny Rzym.** Obok kultury greckiej stanowiła najważniejszy element przejętego i rozwijanego przez Rzymian dziedzictwa cywilizacyjnego innych ludów.
- s. 173 ▶ Ustrój w Rzymie przyjął **charakter oligarchiczny** – władza znajdowała się w rękach patrycjuszy.
- s. 173 ▶ Na przełomie VI i V w. p.n.e. Rzym uwolnił się od etruskiego panowania i obalił władzę królewską. Od tego momentu zaczynał kształtować się system ustrojowy **republiki rzymskiej**.
- s. 174 ▶ Największy zakres władzy posiadali **wysocy urzędnicy** – dwaj **konsulowie**, **pretorzy**, **cenzorzy** i **kwestorzy**. Obywatele rzymscy uczestniczyli w sprawowaniu władzy poprzez komicja (zgromadzenia).
- s. 176 ▶ Interesy plebejuszy reprezentowało **zgromadzenie ludowe** i **trybuni ludowi**, mający prawo weta wobec decyzji urzędników, które uznali za szkodliwe dla ludu.
- s. 176 ▶ Stopniowo wzrastało znaczenie **senatu związanego z patrycjatem**.
- s. 177 ▶ Pomiedzy początkiem V w. a połową III w. p.n.e. Rzym dokonał **podboju Italii**, podporządkowując sobie zamieszkujące ją ludy. Stopniowo postępował proces zacierania się różnic pomiędzy mieszkańcami zdominowanej przez Rzym Italii.

2. Podboje Rzymu poza Italią i przemiany społeczne u schyłku republiki

NA TEJ LEKCJI:

- dowiesz się, jak była zorganizowana armia rzymska;
- poznasz etapy ekspansji Rzymu w basenie Morza Śródziemnego;
- przeczytasz o przemianach wewnętrznych w republice rzymskiej.

Armia rzymska

Armia rzymska miała w okresie republiki **charakter obywatelski**. Każdy rzymski obywatel pomiędzy 17. a 46. rokiem życia, **o ile posiadał odpowiedni majątek**, miał obowiązek stawić się na wyprawę wojenną na wezwanie konsula. **Sam ponosił koszty** uzbrojenia i wyposażenia wojskowego. Dlatego też system podziału społeczeństwa rzymskiego na centurie tak silnie wiązał stan majątkowy z zakresem obowiązków wojskowych (i praw politycznych). O sile militarnej republiki rzymskiej decydowała w konsekwencji liczba wolnych obywateli zobowiązanych do służby zbrojnej oraz ich zamożność. Najbogatsi Rzymianie służyli jako jeźdźcy. Trzon armii stanowiła jednak **piechota**, której członkowie byli w większości **rolnikami**, ewentualnie rzemieślnikami. Średniozamożni tworzyli piechotę ciężkozbrojną, gorzej sytuowani finansowo – lekkozbrojną. Najbiedniejsi byli zwolnieni od służby.

◀ służba wojskowa

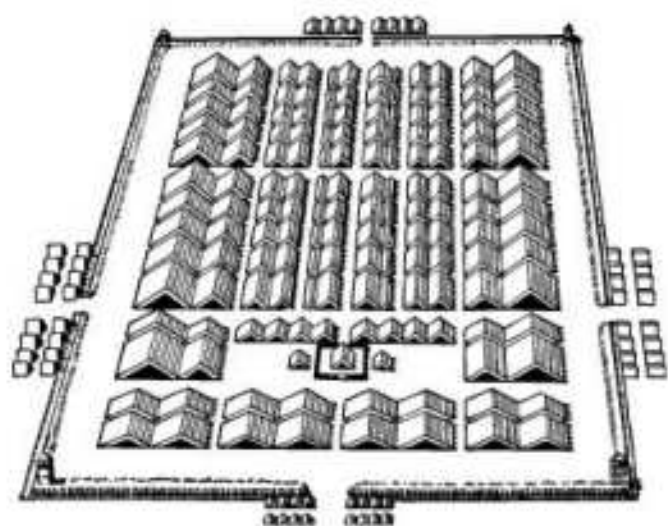
Podstawową jednostką armii rzymskiej był **legion**, liczący ok. 4500 żołnierzy. Kluczową rolę odgrywała piechota, a jazda spełniała na polu walki funkcję pomocniczą, osłaniając skrzydła głównych sił. Początkowo struktura oddziałów była zbliżona do greckiej falangi. Jednak pod koniec IV w. p.n.e. nastąpiła reorganizacja armii rzymskiej. Każdy legion dzielił się od tego czasu na **30 manipułów**, składających się z dwóch centurii. Podział na mniejsze jednostki został przez Rzymian zaczerpnięty od Samnitów. Jego wprowadzenie pozwoliło **sprawniej manewrować** oddziałami na polu bitwy, reagować elastycznie na podejmowane przez przeciwnika działania i dostosowywać się do warunków terenowych. Kolejna zmiana systemu organizacji rzymskiej armii nastąpiła po 200 latach – z końcem II w. p.n.e. Dokonał jej konsul **Gajusz Mariusz**, który podział legionu na 30 manipułów zastąpił podziałem na **10 kohort** – jednostek **bardziej samodzielnych** w walce.

◀ legion

◀ reforma wojskowa
Gajusza Mariusza

Współczesna rekonstrukcja legionu rzymskiego podczas uroczystości z okazji założenia miasta 21 kwietnia 753 r. p.n.e.

Rekonstrukcja rzymskiego obozu legionowego mieszczącego się w Viminacium (czytaj: wiminacjum; obecnie w Serbii) nad Dunajem

Jedna z rzymskich machin miotających pociski – onager, współczesna rekonstrukcja

Legionistów grupowano do walki **w trzech liniach**, ustawionych jedna za drugą. Jednostki znajdujące się w pierwszej linii składały się z młodych, mniej doświadczonych żołnierzy – do 24. roku życia, w drugiej – do 30., w trzeciej – do 46. roku życia. Ci ostatni, zwani triarii, przystępowali do bitwy jedynie, gdy zaczynała ona przybierać bardzo niepomyślny obrót.

W armii rzymskiej obowiązywała bardzo surowa dyscyplina. Za przewinienia, a zwłaszcza tchórzostwo na polu walki, groziły surowe kary. Jednocześnie rozbudowany był system nagród. Legioniści stanowili grupę obywateli stojących do boju w interesie ojczyzny i swoim własnym. Zazwyczaj odznaczali się walecznością. Liczne kampanie wojenne Rzymu powodowały, że jego mieszkańców powoływano do służby z dużą częstotliwością. Zdobywali oni wojskowe doświadczenie, które – obok świetnego uzbrojenia i sprawnej organizacji – stało u podstaw sukcesów armii rzymskiej. Rzymianie słynęli też z umiejętności zdobywania miast oraz budowania warownych obozów, których schemat przejęli od Etrusków. Posługiwali się machinami wojennymi do miotania pocisków.

Znaki legionowe

Poszczególne jednostki armii rzymskiej miały swoje proporce, wokół których skupiały się w bitwie i które symbolizowały honor i ducha walki legionistów, a także opiekę nad nimi sił nadprzyrodzonych. Emblematem najczęściej umieszczanym na proporcach był orzeł. Utratę znaku legionowego uznawano za największą hańbę dla oddziału. Dlatego w obronie znaku staczano zaciekle walki.

Oprócz legionów Rzymianie dysponowali także licznymi oddziałami sprzymierzeńców. Rzym posiadał bardzo duże **możliwości mobilizacyjne**, które rosły wraz z zajmowaniem nowych terenów, nadawaniem obywatelstwa części mieszkańców Italii, zawieraniem traktatów ze sprzymierzeńcami i tworzeniem kolonii. Dlatego nawet klęska w bitwie nie musiała oznaczać ostatecznej przegranej. Zasoby ludzkie i finansowe państwa były znaczne i pozwalały na wystawianie kolejnych legionów.

Podboje rzymskie w basenie Morza Śródziemnego i narodziny *Imperium Romanum*

Gdy tylko Rzymianie z sukcesem zakończyli zmagania o podbój Italii, stanęli w obliczu przeciwnika silniejszego niż którykolwiek z dotychczasowych. Była to **Kartagina**, założona około 550 lat wcześniej przez Fenicjan na afrykańskim wybrzeżu w miejscu, gdzie zbliża się ono najbardziej do Sycylii. Przez stulecia Kartagina rywalizowała o wpływy z koloniami greckimi. Była republiką o oligarchicznym ustroju. Wyrosła stopniowo na największą potęgę gospodarczą oraz polityczną **zachodniej części Morza Śródziemnego**. Przed wybuchem konfliktu z Rzymem należały do niej: zachodni odcinek śródziemnomorskiego wybrzeża Afryki, południowo-wschodnie obrzeża Półwyspu Iberyjskiego (dzisiejszej Hiszpanii) oraz leżące w pobliżu Italii wyspy: Korsyka, Sardynia i znaczna część Sycylii. Dysponowała silną flotą morską oraz armią, która w odróżnieniu od rzymskich legionów składała się w większości z **najemnych żołnierzy**, a nie z własnych obywateli.

Ćwiczenie

Jakie obszary geograficzne zajmowało państwo rzymskie, a jakie – kartagińskie? Czym różniły się ich terytoria państwowe? Zastanów się, jaki wpływ na losy zmagających się między nimi mogło mieć rozmieszczenie geograficzne ich terytoriów.

Rzym i Kartagina w 264 r. p.n.e. w momencie wybuchu wojen punickich

Wzrost potęgi Rzymu i jego podboje na Półwyspie Apenińskim zaczęły niepokoić Kartagińczyków, zwłaszcza że w kręgu zainteresowań Rzymian znalazła się Sycylia, w dużej części opanowana przez Kartagińczyków. Konflikt interesów Rzymu i Kartaginy doprowadził w **264 r. p.n.e.** do wybuchu wojny. Była to **pierwsza z trzech wojen punickich** (Punijczykami zwali Rzymianie Fenicjan, **wojny punickie**

a więc i Kartagińczyków), kluczowych dla przyszłych losów Rzymu. Trwała ponad 20 lat (do 241 r. p.n.e.) i pozwoliła Rzymianom opanować prawie całą **Sycylię**, a wkrótce po jej zakończeniu także Korsykę i Sardinie. Stały się one pierwszymi rzymskimi **prowincjami**. Zwycięska wojna przyniosła też Rzymowi **wysoki okup**, jaki wymusił on na pokonanych. W trakcie działań militarnych przyjęto nową taktykę walki na morzu – statki zaopatrzone w ruchome pomoce, a do walki (abordaży) zamiast żeglarzy stawiali gotowi do boju legionieści. **Rozbudowano** również **flotę**, która wcześniej była bardzo nieliczna, a po wojnie z Kartaginą zdominowała zachodnią część Morza Śródziemnego.

Prowincja – w imperium rzymskim jednostka administracyjna; w prowincje były organizowane tereny leżące poza Italią podbite przez Rzymian. Prowincjami zarządzali wysocy urzędnicy rzymscy.

Kartagina przygotowywała się do rewanżu i odzyskania dominacji w zachodniej części Morza Śródziemnego. Dzięki poszerzeniu swoich posiadłości na Półwyspie Iberyjskim (Hiszpanii) zdobyła ona dostateczne środki na rozbudowę armii. Do wojny dążyli również Rzymianie. Licząc na szybkie zwycięstwo, sprowokowali oni Kartaginę, której wódz **Hannibal** postanowił przejąć inicjatywę i poprowadzić **lądową wyprawę** przeciw państwu rzymskiemu. Powiodł swoje wojska wzdłuż wybrzeża morskiego przez południową Galię (dzisiejszą Francję) i w **218 r. p.n.e. wkroczył** od północy poprzez Alpy **do Italii**. Zyskał jako sojuszników plemiona Gallów zamieszkujące wówczas tereny na południe od Alp. W ten sposób rozpoczęła się **II wojna punicka**, która w początkowej fazie przybrała formę rozpaczliwej obrony przez Rzymian ich niezależności. Hannibal zawędrował ze swoją armią daleko na południe od Rzymu, odnosząc po drodze szereg zwycięstw, a w **216 r. p.n.e. rozgromił legiony rzymskie pod Kannami**.

Rzymianie jednak się nie poddali, a ich italscy sprzymierzeńcy – poczuwający się do wspólnoty interesów z Rzymem – w większości przy nich wytrwali. Jedynie miasta południowej Italii opowiedziały się po stronie Hannibala, gdyż dostrzegły w tym szansę zrzucenia rzymskiej dominacji. Na nowo zgromadzone rzymskie wojska **zaatakowały** tymczasem Hiszpanię, a następnie **afrykańskie centrum państwa kartagińskiego**. Hannibal musiał opuścić Italię i ruszyć na odsiecz stolicy, jednak w **202 r. p.n.e. doznał klęski w bitwie pod Zamą**, co oznaczało zakończenie wojny i przegraną **Kartaginy**. W 201 r. p.n.e. zawarto pokój, na mocy którego Kartagina utraciła wszystkie **posiadłości poza leżącymi w Afryce** i musiała przekazać Rzymowi swoją flotę oraz wypłacić ogromną kontrybucję – 10 000 talentów w złocie. **Przestała się liczyć jako równorzędny przeciwnik**.

Monety kartagińskie z podobizną Hannibala i wizerunkiem słonia afrykańskiego

Słonie bojowe były używane w wielu armiach Wschodu. Odgrywały znaczącą rolę między innymi w armii perskiej, a później w państwach hellenistycznych. Posługiwali się nimi także Kartagińczycy. Wyprawa Hannibala do Italii była kojarzona w późniejszych wiekach ze śmiałą, obrośłą legendą decyzją poprowadzenia przeciw Rzymowi słoni. W rzeczywistości nie odegrały one większej roli, gdyż niemal wszystkie padły w czasie marszu i przeprawy przez Alpy. Jedynie kilka dotarło żywych na Półwysp Apeniński.

Scypion Afrykański Starszy – brązowe popiersie, połowa I w. p.n.e.

Sprawujący funkcję konsula i wodza armii rzymskiej, pokonał Kartagińczyków w czasie II wojny punickiej najpierw w Hiszpanii, a następnie w 202 r. p.n.e. w Afryce – w decydującej bitwie pod Zamą (ok. 100 km na południowy zachód od miasta Kartagina). Zwycięstwem tym zdobył sobie przydomek „Afrykański”, a w następnych latach popularność. Jego syn Publiusz adoptował swego krewnego Scypiona Emiliana, który zastąpił później jako Scypion Afrykański Młodszy – ostateczny pogromca Kartaginy w 146 r. p.n.e.

Rzym zakazał Kartagińczykom prowadzenia własnej polityki zagranicznej i wszczynania jakichkolwiek działań wojennych, nawet w celach obronnych. Mimo pozbawienia jej znaczenia politycznego i militarnego, istnieli wciąż w Rzymie zwolennicy ostatecznego zgładzenia groźnej niegdyś Kartaginy. Dokonało się to w wyniku **III wojny punickiej** wywołanej przez Rzymian. **W 146 r. p.n.e. państwo kartagińskie przestało istnieć**, a samo miasto zostało całkowicie zburzone.

W wyniku wojen z Kartaginą Rzymianie rozszerzyli swoje panowanie na wschodnią i południową część **Hiszpanii** oraz na **zachodnią część afrykańskiego wybrzeża** Morza Śródziemnego. Skierowali następnie swoją ekspansję na tereny leżące na przeciwległym w stosunku do Italii wybrzeżu Morza Adriatyckiego (**Iliria**). Wszędzie tam zakładali **nowe prowincje**. Na początku II w. p.n.e. zajęli **Nizinę Padańską**. Byli już wtedy potęgą morską, gdyż rozbudowę floty wymusiły na nich kolejne zmagania z Kartaginą. Coraz częściej zainteresowanie nowymi podbojami kierowało Rzymian ku wschodniej części basenu Morza Śródziemnego, a więc w stronę **świata hellenistycznego**. Jeszcze w II w. p.n.e. zdążyli podbić **Macedonię i Helladę** oraz objąć w posiadanie znaczą część **Azji Mniejszej**. Zwrócili się znów na zachód i przyłączyli południowo-wschodnią, a więc leżącą nad Morzem Śródziemnym, **część Galii** oraz poszerzyli posiadłości hiszpańskie, obejmując swym panowaniem **większość Półwyspu Iberyjskiego**.

◀ prowincje rzymskie

Podboje republiki rzymskiej do końca II w. p.n.e.

Na skutek licznych podbojów republika rzymska stała się mocarstwem – **Imperium Romanum** (łac. władztwo rzymskie). Przekształcane w **provincje** tereny poza Italią były traktowane jako zdobycz i poddane zwierzchności Rzymu w sposób bezpośredni, bez zawierania traktatów sojuszniczych. Podboje zapewniły Rzymowi **ogromne bogactwa**. Do Italii przywożono wielu jeńców i brańców, a łupy wojenne oraz daniny napływały szerokim strumieniem. Provincje były eksploatowane gospodarczo, a ich los został podporządkowany budowie potęgi Rzymu.

Tymczasem **na terenie Italii** nastąpiła wymuszona przez **sprzymierzeńców** zmiana ich dotychczasowej pozycji społecznej. W **91 r. p.n.e.** rozpoczęli oni rewoltę, domagając się przyznania im obywatelstwa rzymskiego. Rzym ugiął się przed tymi żądaniami i w ciągu następnych paru lat **nadał obywatelstwo** tym wolnym mieszkańcom Półwyspu, którzy go dotąd nie posiadali.

Wojownicy armii rzymskiej – fragment reliefu, przełom II i I w. p.n.e.

Dwóch piechurów oraz jeźdźcę wyobrażeni na płaskorzeźbie mają typowe dla armii rzymskiej elementy uzbrojenia. Kolczugi ze wzmocnioną osłoną barków ważyły około 10–15 kg. Rzymianie przejęli je prawdopodobnie od Gallów (choć niektórzy historycy twierdzą, że kolczug używali już wcześniej Etruskowie). Długich tarcz zwanych *scutum* używała ciężkozbrojna piechota. Widoczny przy pasie jeźdźca krótki miecz (*gladius*) był bronią dwusieczną (mającą ostrze z obu stron), służącą zarówno do cięcia, jak i kłucia.

Źródło historyczne

Historyk antyczny Polibiusz o armii rzymskiej i kartagińskiej

Jeśli chodzi o szczegóły, aby zaraz dać przykład z zakresu wojskowości, to naturalnie Kartagińczycy mają lepszą flotę i są do niej lepiej przygotowani, gdyż biegłość w niej posiadają od dawna jako spadek po ojcach i najbardziej ze wszystkich ludzi uprawiają handel morski; natomiast w prowadzeniu wojny na lądzie znacznie lepiej wyćwiczeni są Rzymianie niż Kartagińczycy. Mianowicie Rzymianie przykładają się do tego z całą gorliwością, Kartagińczycy zaś wojsko piesze zupełnie lekceważą, a o konnicę niewiele się troszczą. Powód leży w tym, że posługują się obcymi i najemnymi wojskami, a Rzymianie tylko krajowymi i obywatelskimi. Przeto i pod tym względem raczej państwo rzymskie zasługuje na pochwałę niż tamto, które w odwadze najemników zawsze pokłada nadzieję swej wolności, podczas gdy państwo rzymskie pokłada ją w męstwie własnych obywateli i w pomo-

cy sprzymierzeńców. Jakoż Rzymianie, choćby nawet kiedy z początku ponieśli klęskę, w ponownej walce powetują wszystkie straty; u Kartagińczyków zaś dzieje się przeciwnie. Nadto Rzymianie, walcząc o ojczyznę i dzieci, nie mogą nigdy osłabnąć, w swej zaciekłości, lecz trwają w boju na życie i śmierć, aż przewyciężą swych wrogów.

Polibiusz, *Dzieje*, przeł. S. Hammer, t. I, Wrocław 1957, s. 126.

Ćwiczenie

1. Jakie różnice pomiędzy armią rzymską a kartagińską odnotowuje autor cytowanego źródła?
2. Wyjaśnij, dlaczego autor podkreśla obywatelski charakter armii rzymskiej. Jakie znaczenie mu przypisuje?
3. Uzasadnij, czy rozważania Polibiusza można uznać za bezstronne.

Informacja o źródle

Dzieje Polibiusza obejmowały wydarzenia z lat 264–146 p.n.e., a więc z okresu wojen punickich. Wykraczały jednak tematyką daleko poza opis ich przebiegu – Polibiusz miał ambicję napisania uniwersalnej historii świata śródziemnomorskiego w tej epoce. Jego praca liczyła 40 ksiąg, spisanych w języku greckim, z których do dzisiaj zachowało się tylko 5 pierwszych oraz fragmenty pozostałych. Polibiusz był Grekiem urodzonym na Peloponezie i jako dowódca wojskowy brał udział w walkach z Rzymianami, choć osobiście opowiadał się za zachowaniem neutralnej postawy wobec Rzymu. Falanga macedońska została rozbita przez Rzymian w 168 r. p.n.e., a Macedonię podzielono na cztery części – tylko formalnie niezależne, w istocie całkowicie podległe Rzymowi. Także reszta Grecji została wówczas w dużym stopniu uzależniona. Polibiusz znalazł się wśród zakładników przekazanych Rzymowi jako gwarancja lojalności Greków. Jego umiejętności i wykształcenie spowodowały, że szybko stał się ulubieńcem konsula, który przesadził o zwycięstwie nad Macedończykami. Powierzył on Polibiuszowi wychowanie swoich dzieci, wśród których był Scypion, zwany później Scypionem Afrykańskim Młodszym. To on w późniejszych latach zdobył i zniszczył Kartaginę. Polibiusz pełnił wówczas funkcję doradcy wojskowego swojego wychowanka. W czasie upadku Kartaginy (146 r. p.n.e.) Rzym ostatecznie podbił Grecję i przekształcił ją w prowincję. Polibiusz – już wówczas od kilku lat wolny człowiek – został przez rzymski senat wyznaczony do pomocy w organizacji rzymskich rządów na obszarze Hellady. Wiele też podróżował i zbierał materiały do swoich *Dziejów*. W pracy tej uzasadniał rzymskie podboje oraz chwalił doskonałość rzymskiego systemu politycznego. Pisał również: „stało się rzeczą oczywistą i absolutnie konieczną, że należy być posłusznymi Rzymianom i stosować się do ich rozkazów”. Zmarł w 118 r. p.n.e. w wieku 82 lat.

Objawy kryzysu społeczeństwa rzymskiego

Dominującą pozycję w systemie społeczno-ustrojowym Rzymu zajmowali dłu-
go patrycjusze. Stopniowo napięcia pomiędzy nimi a plebejuszami malały. Do-
tyczyło to zwłaszcza najzamożniejszych rodów plebejskich, które coraz szerzej
dopuszczano do sprawowania władzy. Mieszane małżeństwa osłabiały przy
tym wyrazistość granic pomiędzy obiema grupami. Spośród najbogatszych
i najbardziej wpływowych rodów – zarówno patrycjuszowskich, jak i plebej-
skich – na przełomie III i II w. p.n.e. wyłoniła się nowa elita – **nobilowie** (łac.
nobilis oznacza „szlachetny”). Starano się ona nie dopuszczać do sprawowania
urzędów ludzi spoza swej grupy. Dominowała w senacie, którego rola w pań-
stwie stawała się już w tym okresie wiodąca. Ekspansja Rzymu stwarzała dla
nobilów coraz większe możliwości bogacenia się na prowadzonych wojnach
i poprzez korzystanie ze zdobyczy terytorialnych.

W zbliżonym czasie wykształciła się warstwa **ekwitów** – majątnych obywateli,
którzy nie należeli jednak do największych rodów patrycjuszowskich. Czerpali
zyski z operacji finansowych, handlu i przedsiębiorczości. Przynależeli do cen-
turii jazdy (od łacińskiego *equus* – „koń” wywodziła się nazwa tej grupy; *equites*
można tłumaczyć jako „rycerze”). Ekwici nie mogli sprawować wysokich urzę-
dów państwowych, posiadali natomiast wyłączność na zasiadanie w trybunale
sądującym nadużycia finansowe urzędników. Stanowili w społeczeństwie rzym-
skim rodzaj „klasy średniej”, stojącej w hierarchii niżej niż stan senatorski.

W społeczeństwie rzymskim zaczęły się nasilać **różnice majątkowe**. Nowa
elita opierała się w największym stopniu na kryterium bogactwa i wpływów,
a w mniejszym niż kiedyś na kryterium urodzenia. Najwyżsi dostojnicy cywil-
ni i wojskowi oraz osoby najzamożniejsze najwięcej **zyskiwali na podbojach**.
W okresie opanowywania Italii to w ich ręce dostawała się większość ziemi rol-
nej. Zarządzanie zdobytymi terenami dawało im ponadto okazję do czerpania,
nie zawsze legalnych, zysków. Jeszcze większe możliwości przyniosły zdobycze
poza Italią oraz możliwość wyzyskania zasobów prowincji. Zamożni Rzymia-
nie środki finansowe najchętniej inwestowali w ziemię. Zakładali na obszarze
Półwyspu liczne gospodarstwa typu villa, które z czasem zastąpiły olbrzymie
majątki ziemskie nazywane **latyfundiami** oparte na **pracy niewolników**. Ich
liczba rosła wraz ze zwycięskimi kampaniami wojennymi i sięgnęła kilku milio-
nów osób. W latyfundiach majątni Rzymianie uprawiali winorośl i oliwki, prowa-
dzili hodowlę zwierząt.

Ten rodzaj działalności rolniczej był bardziej opłacalny niż uprawa zbóż. Wy-
magał jednak nakładów pieniężnych, na jakie stać było najzamożniejszych
właścicieli ziemskich, ale nie **średnich i drobnych rolników**. Zatem ci zależni
od opłacalności upraw zbożowych bardzo poważnie ucierpieli finansowo, gdy
do Italii zaczęło napływać **tanie zboże z prowincji**. Poza tym **ciągłe wojny**, na
które byli wzywani, utrudniały im nadzór nad swoimi gospodarstwami. Wiele
mniejszych gospodarstw w tej sytuacji podupadało, a **znaczna część rolników
gwałtownie ubożała**.

Źródło historyczne

Appian z Aleksandrii – grecko-rzymski historyk z II w. n.e. o zagarnianiu ziemi w Italii w okresie podbojów przez najzamożniejsze rody

Rzymianie w miarę orężnego podboju części Italii zabierali pokonanym część ziemi i zakładali na niej miasta lub też do istniejących już poprzednio slali osadników spośród swych obywateli. Według ich zamierzeń miały te kolonie odgrywać rolę warowni strażniczych. Z ziemi zaś każdorazowo orężem zdobytej część uprawną natychmiast przydzielali osadnikom lub też sprzedawali czy wydzielali, natomiast jeśli idzie o części z powodu wojny leżące wówczas odlegiem – a takich właśnie było najwięcej – nawet nie zadawali sobie trudu, aby je rozłosoować, lecz ogłaszali, że wolno każdemu, kto zechce, uprawiać je pod warunkiem złożenia corocznej opłaty w plonach, a mianowicie dziesiątej części z zasiewów, a piątej części z sadów. Nałożone też zostały określone opłaty na hodowców bydła, zarówno od większych, jak i mniejszych jego gatunków. A czynili to dla zwiększenia liczby ludności szczepu italskiego, którego szczególną wytrwałość na trudy poznali, aby mieć sprzymierzeńców w samej Italii.

Wynik był jednak przeciwny ich zamierzeniom. Bogaci bowiem zajęli przeważną część nierozdzielonej ziemi i nabrawszy z czasem przekonania, że im nikt już jej nie odbierze, zaczęli najbliżej nich położone obszary jako też niewielkie działki ubogich częścią zakupywać za ich zgodą, częścią zagarniać siłą, tak że mieli pod uprawę całe latyfundia zamiast wiejskich włości. Do ich zagospodarowania używali kupowanych robotników rolnych i pastuchów, bo wolni byliby odrywani od pracy na roli na wyprawy wojenne; taki rodzaj własności przynosił im równocześnie i ten wielki zysk, że liczba niewolników nieobjętych służbą wojskową a płodzących wielką ilość dzieci powiększała się bez przeszkody. W następstwie tego możni potężnie się bogacili i wzmagala się w kraju liczba niewolniczej służby, natomiast liczba Italów nękanych i biedą, i daninami, i służbą wojskową spadała; coraz mniej było też chłopów nadających się do wojska. A jeśli nawet nastał okres pokoju, to skazani byli na gnuśne bezrobocie, bo ziemia była w posiadaniu bogaczy, którzy posługiwali się przy pracy na roli niewolnikami, a nie ludźmi wolnymi.

Appian z Aleksandrii, *Historia rzymska*, t. II, *Wojny domowe*, przeł. L. Piotrowicz, Wrocław 1957, s. 7–8.

Ćwiczenie

Wyjaśnij, jakie były, według autora cytowanego źródła, następstwa nierównego podziału ziemi, który dokonał się w okresie podboju Italii przez Rzymian.

Ci, którzy tracili gospodarstwa wykupywane lub wręcz zagarniane przez możnych, trafiali do Rzymu, powiększając szybko liczbę **proletariuszy**, czyli obywateli nieposiadających majątku, a zatem niezobowiązanych też do służby wojskowej. Proletariusze zachowywali jednak prawa polityczne. Podczas gdy wielu zamożniejszych obywateli rzymskich nie przebywało na co dzień w mieście, oni byli tam stale i **ich głosy na zgromadzeniach** (zwłaszcza na zgromadzeniu ludowym) stawały się coraz cenniejsze. Politycy zabiegali o nie przekupstwem, rozdawnictwem zboża oraz organizowaniem dla ich rozrywki kosztownych igrzysk.

znaczenie
proletariuszy

Obciążało to finanse publiczne i groziło wypaczeniem istoty ustroju republikańskiego. W dodatku **osłabienie warstwy średniozamożnych rolników**, którzy stanowili podstawę zaciągu do armii, było groźne z punktu widzenia **możliwości militarnych republiki**. Zasady funkcjonowania państwa wciąż opierały się na regułach typowych dla niewielkiego miasta-państwa. Tymczasem imperium rozciągało się na większość terenów basenu Morza Śródziemnego, a sam Rzym stał się właśnie największym miastem świata.

niewolnicy
i wyzwolenicy ▶

Niewolnicza praca odgrywała coraz większą rolę w gospodarce – na masową skalę wykorzystywano ją przede wszystkim **w rolnictwie** (w latyfundiach), ale także w rzemiośle, czy w kopalniach i kamieniołomach. Ponadto niewolnicy pracowali jako **służba domowa**, pełniąc rozmaite funkcje, w tym także nauczycieli, lekarzy czy artystów. Wielu z nich było bowiem **ludźmi wykształconymi**, zwłaszcza ci, którzy pochodzili z krajów hellenistycznych. **Los niewolnika** zależał w znacznym stopniu od wykonywanego zajęcia. Najgorzej wiodło się tym pracującym na roli, gdyż ich wartość finansowa była niewielka, toteż nie dbano o nich i maksymalnie wykorzystywano ich ciężką pracę. Niewolnik w świetle prawa stanowił przedmiot, całkowicie zależał od woli właściciela, który miał prawo dowolnie go karać, a nawet zabić. Natomiast niewolnik dobrze służący swojemu panu mógł liczyć na uzyskanie od niego wolności. Osoby, które taką wolność otrzymywały, były nazywane **wyzwolencami**.

walki gladiatorów ▶

Niektórych młodych, silnych niewolników szkolono na **gladiatorów**. Zapewniali oni Rzymianom rozrywkę poprzez **walki na arenie** pomiędzy sobą lub z dzikimi zwierzętami. **Widowiska** takie, których stałymi elementami były krew i śmierć gladiatorów, organizowano bardzo często i stanowiły one ulubioną rozrywkę Rzymian. Gladiatorzy jako wyszkoleni wojownicy, mający niewiele do stracenia, podlegali szczególnemu nadzorowi, gdyż zawsze istniało niebezpieczeństwo ich **buntu**. Nie tylko oni mogli zagrażać Rzymianom. Pierwsze powstania wznieśli na Sycylii w 2. połowie II w. p.n.e. niewolnicy zatrudnieni przy wypasaniu stad bydła.

Relief przedstawiający walczących gladiatorów – amfiteatr Flawiuszów w Rzymie (znany bardziej jako Koloseum), I w. n.e.

Rzymscy gladiatorzy byli podzieleni na określone typy związane z rodzajami uzbrojenia i ustawiani do walki ze sobą wedle przyjętych schematów. Na zamieszczonej ilustracji w centrum walczą ze sobą *hoplomachus* (okrągła tarcza) i *murmillo* (tarcza prostokątna). Ten pierwszy miał przypominać wojownika greckiej falangi.

Próby reform i konflikty społeczne

W połowie II w. p.n.e. konieczność zaradzenia kryzysowi średniej i drobnej własności rolnej stała się nagląca. Spadek liczby średniozamożnych obywateli oznaczał trudności z naborem do wojska. Rolnicy, którzy utracili swoje gospodarstwa, byli wzburzeni faktem, iż ogromna ilość państwowej ziemi znajduje się w rękach najbogatszych rodzin, które ją zagarnęły. **Projekt reform** mających uzdrowić sytuację przedstawił w **133 r. p.n.e.** trybun ludowy **Tyberiusz Grakchus**. Reformy zakładały odebranie części ziemi publicznej tym, którzy nieprawnie weszli w jej posiadanie. Następnie ziemia miałaby zostać podzielona na duże działki i przekazana zubożałym rolnikom.

◀ reformy Grakchów

Zgromadzenie ludowe przyjęło odpowiednią uchwałę i reforma zaczęła być wprowadzana w życie. **Sprzeciwiali się jej jednak senatorowie** reprezentujący wielkich właścicieli ziemskich. Napięta sytuacja społeczna doprowadziła do **zamieszek**, w trakcie których zginęło około 300 osób, a wśród nich sam reformator Tyberiusz Grakchus. Kilka lat później jego brat **Gajusz Grakchus** został **trybunem**. Kontynuował on przerwane reformy i jeszcze silniej zwrócił przeciwko sobie rzymską elitę, której skutecznie udało się doprowadzić do osłabienia jego pozycji politycznej i popularności wśród ludu. Nie mogąc już liczyć na szerokie poparcie, młodszy Grakchus, oskarżany o dążenie do zdobycia jedynowładztwa, popełnił samobójstwo.

Gajusz Grakchus przewodzący obradom zgromadzenia ludowego w wyobrażeniu francuskiego ilustratora z końca XVIII w.

Wydarzenia te wydobyły na powierzchnię życia politycznego **głęboki konflikt** dzielący społeczeństwo rzymskie. Zwolennicy **nadrzędnej woli ludu** zebrane-go na zgromadzeniu ludowym – **popularzy** (łac. *populus* – lud) występowali

w opozycji do **optymatów** (łac. *optimates* – najlepsi) – zwolenników **senatu i dominującej pozycji elit**. Rywalizacja tych dwóch stronnictw trwała nieustannie. Inną charakterystyczną cechą tego okresu był **wzrost znaczenia wybitnych osobowości** – polityków lub wodzów armii. Dotychczasowa zasada, która opierała ustrój republiki na ciałach kolegialnych, stopniowo ustępowała pod naporem ambicji silnych jednostek.

Jedną z nich był **Gajusz Mariusz**, który w ostatnich latach I w. p.n.e. sprawował urząd konsula przez pięć lat z rzędu. Działo się to wbrew zasadom prawnym, zgodnie z którymi był to urząd o jednorocznej kadencji. Przyczyną corocznego powierzania mu władzy konsula było zagrożenie państwa najazdami plemion germańskich. Mariusz podjął się zadania reorganizacji armii, która miała oddalić niebezpieczeństwo. Jako pierwszy przeprowadził **pobór do wojska** wśród pozbawionych majątku **proletariuszy** i zapoczątkował w ten sposób zmiany, które z czasem doprowadziły do przekształcenia armii rzymskiej z obywatelskiej w zawodową (płatną). Wszystkie wymienione zjawiska kształtowały nową rzeczywistość społeczno-ustrojową, która miała określić dalsze losy republiki i spowodować wkrótce jej upadek.

SPQR – skrótowiec łacińskiej frazy *Senatus Populusque Romanus* (senat i lud rzymski)

Te cztery litery stanowiły symbol Rzymu jako państwa, a nawet można stwierdzić, że stanowiły jego oficjalną nazwę. Odgrywały podobną rolę, jak dzisiaj godła państwowe. Formuła ta pojawiła się w użyciu pod koniec istnienia republiki. Podkreślała jedność obywateli i fakt, że źródłem władzy są oni wszyscy, bez względu na pozycję społeczną. Taka była w każdym razie teoria, gdyż konflikty społeczne tego czasu kazały wątpić w tę jedność i równość.

PYTANIA I POLECENIA

1. Przedstaw okoliczności, w jakich Rzym zaczął dokonywać podbojów poza obszarem Italii. Jakich wrogów musiał pokonać? Jakie obszary przyłączył do końca II w. p.n.e.?
2. Przedstaw następstwa podbojów i źródła konfliktów społecznych w schyłkowym okresie republiki.
3. Scharakteryzuj rolę, jaką odgrywali w państwie i społeczeństwie rzymskim niewolnicy oraz opisz ich położenie.
4. Wyjaśnij, kim byli: Hannibal, Scypion Afrykański Starszy; Tyberiusz i Gajusz Grakchowie.

5. Podaj znaczenie określeń: *latyfundium*, *proletariusze*, *gladiator*, *popularzy*, *optymaci*.
6. Wskaż przyczyny, które umożliwiły Rzymianom dokonanie rozległych podbojów i stworzenie *Imperium Romanum*. Czy żądza zysków była – twoim zdaniem – główną motywacją? W jakim stopniu o sukcesie Rzymu zadecydował sposób organizacji jego armii? Jaką rolę miał jej obywatelski charakter?
7. Omów relacje między różnymi grupami społecznymi starożytnego Rzymu epoki republiki. Poszukaj dodatkowych informacji w internecie i literaturze popularno-naukowej.

PODSUMOWANIE LEKCJI

Armia rzymska do I w. p.n.e. miała charakter obywatelski – **służba wojskowa** była obowiązkiem wszystkich posiadaczy majątku wystarczającego do zakupu rynsztunku wojownika.

◀ s. 181

Podstawowa jednostka organizacyjna armii rzymskiej to **legion**. Źródłem sukcesów wojskowych i podbojów były duże możliwości mobilizacyjne.

◀ s. 181

Po zakończeniu w 264 r. p.n.e. podboju Italii Rzymianie przystąpili do zmagania zmierzających do opanowania basenu Morza Śródziemnego. Najtrudniejszym przeciwnikiem okazała się **Kartagina, z którą stoczyli trzy zwycięskie wojny, zwane punickimi**.

◀ s. 183

Od 2. połowy III w. p.n.e. zaczęły powstawać **rzymskie prowincje**. Narodziło się *Imperium Romanum*, a wśród jego licznych podbojów znalazła się część państw hellenistycznych, w tym sama Grecja.

◀ s. 185

Łupy, jeńcy wojenni, daniny, eksploatacja ekonomiczna prowincji były źródłem rosnącego bogactwa i **potęgi republiki rzymskiej**.

◀ s. 186

Na początku I w. p.n.e. wszyscy wolni mieszkańcy Italii (dotychczasowi sprzymierzeńcy) otrzymali **obywatelstwo rzymskie**.

◀ s. 186

Republika przeżywała kryzys, na który składały się: narastające nierówności społeczne, załamanie się średniej własności ziemskiej, konflikty społeczne, korupcja i niesprawność instytucji republikańskich.

◀ s. 188

W czasach republiki wzrastała liczba **proletariuszy**, o których głosy (na zgromadzeniu ludowym) ubiegali się wszystkimi środkami politycy.

◀ s. 189

Zwycięskie wojny oznaczały napływ do Italii milionów jeńców, którzy stawali się **nie wolnikami**. Na ich pracy oparte było funkcjonowanie latyfundiów.

◀ s. 190

W 2. połowie II w. p.n.e. próby reform podjęli **bracia Grakchowie**. Nie przyniosły one jednak trwałych efektów.

◀ s. 191

3. Upadek republiki. Cesarstwo Rzymskie w okresie pryncypatu

NA TEJ LEKCJI:

- zapoznasz się z wydarzeniami z czasu panowania Juliusza Cezara i Oktawiana Augusta;
- dowiesz się, w jakich okolicznościach doszło do przeobrażenia się republiki w Cesarstwo Rzymskie.

Początek wojen domowych

Rozległość imperium, potrzeba sprawnego zarządzania nim i silne napięcia społeczne w samej Italii były czynnikami, które wskazywały, że **zmiany w sposobie rządzenia** państwem rzymskim są nieuniknione. **I w. p.n.e.** dowiódł, iż przyszedł czas silnych wodzów, dyktatorów, których osobowość, talenty polityczne i energia zapewniłyby sprawne kierowanie państwem.

Decydującym czynnikiem, na jakim oparli się ci, którzy odmienili rzeczywistość ustrojową republiki, okazała się **armia**. W omawianym okresie wykorzystywano ją wielokrotnie w rozgrywkach politycznych. Wynikało to w dużej mierze z faktu, iż żołnierze czuli się coraz mniej związani z ogólnikową ideą obywatelskiej wspólnoty, a coraz silniej – **z wodzami wiodącymi legiony do boju**. Przez całe stulecie trwał proces przekształcania armii z obywatelskiej w zawodową. W jej skład wchodziły teraz osoby pozbawione majątku, które zaciągały się ochotniczo do służby wojskowej na długi czas (ustalił się okres 16 lat) i otrzymywały za to wynagrodzenie. Ponadto mogły liczyć na łupy i nagrody, o które zatroszczył się dla nich dowódca. Największą rolę w kształtowaniu postaw żołnierzy wobec ich wodzów odegrała zasada obdarzania legionistów kończących służbę (**weteranów**) ziemią. Sukcesy militarne, a w konsekwencji wpływy i uznanie, jakie przynosiły wodzowi zwycięstwa i podboje, określały, **jak wiele uzyska on dla swoich żołnierzy**. Zapewniało mu to lojalność i oddanie legionów pozostających pod jego dowództwem.

Od przełomu lat 90. i 80. I w. p.n.e. przywódcy skonfliktowanych obozów politycznych – optymatów i popularów regularnie sięgali w toczącej się rywalizacji po siłę zbrojną. Kraj stał się areną kolejnych **wojen domowych**, pełnych okrucieństw, grabieży i wywieranej na rywalach krwawej zemsty. Pierwszy, który z pomocą

wojny domowe ▶

Sulla ▶

wojska przejął na kilka lat władzę w republice, to **Sulla** wsławiony zwycięstwem w prowadzonej przez Rzym wojnie o utrzymanie zagrożonych zdobyczy w Grecji i Azji Mniejszej. Był on związany z optymatami. **W 82 r. p.n.e.** pokonał u bram stolicy legiony swoich politycznych przeciwników, zajął miasto i przejął władzę **dyktatora na czas nieokreślony**. Wprowadził zmiany ustrojowe ograniczające do

minimum uprawnienia trybunów ludowych, a poszerzające zakres władzy senatu. Bliski śmierci, zrzekł się dyktatury po trzech latach jej sprawowania.

Kolejny wstrząs, jaki dotknął Italię, miał odmienny charakter. W 73 r. p.n.e. gladiatorzy ze szkoły przygotowującej niewolników do walk na arenie wzniecili bunt. Na jego czele stanął **Spartakus**. Wystąpienie to szybko rozrosło się do rozmiarów największego w dziejach Rzymu **powstania niewolników**, które zagroziło całemu państwu. Do Spartakusa przyłączyli się także wolni mieszkańcy Italii pochodzący z niższych warstw społecznych lub będący ofiarami toczącej się niedawno wojny domowej. Powstańcy odnieśli kilka zwycięstw, przemieszczając się z dużą swobodą po większej części Półwyspu. Dopiero po dwóch latach walk legionom dowodzonym przez **Marka Krassusa** udało się rozbić armię Spartakusa i stłumić powstanie.

◀ Spartakus na czele powstania

Plakat filmu *Spartakus* w reżyserii Stanleya Kubricka (USA, 1960)

Spartakus pochodził prawdopodobnie z Tracji, która w tym okresie była krajem zależnym od Rzymu. Przygotował wraz z kilkudziesięcioma towarzyszami ucieczkę ze szkoły gladiatorów w Kapui, zapewne z myślą o wydostaniu się poza obszar Italii, co mogło zapewnić im wolność. Liczba osób, które oddały się pod jego komendę, szybko rosła – przez szeregi powstańców przewinęło się ich być może nawet 100 tysięcy. Jednak Spartakusowi nie udało się utrzymać jedności wśród powstańców przez cały okres walk. Oddzielenie się części oddziałów pod przywództwem innego dowódcy stało się jedną z przyczyn klęski. Po decydującej bitwie około 6000 wziętych do niewoli ludzi Spartakusa zostało ukrzyżowanych wzdłuż drogi prowadzącej do Rzymu. On sam poległ w walce.

Zwycięzca Krassus, wówczas najbogatszy człowiek w Rzymie, stał się też teraz jednym z najpopularniejszych. Wkrótce jeszcze wyżej sięgnęły zarówno sława, jak i bogactwo innego wodza – **Gnejusza Pompejusza**. Jego zwycięstwa na wschodzie pozwoliły **włączyć** nową prowincję – **Syrię** – w skład imperium oraz **uzależnić** od Rzymu wiele krajów, **od Judei aż po Armenię**. Od tego momentu państwo rzymskie zaczęło graniczyć z będącym wówczas u szczytu potęgi **Królestwem Partów** (którego centrum znajdowało się na obszarze dzisiejszych Iranu i Iraku). To mocarstwo stało się dla Rzymian równorzędnym przeciwnikiem, z którym w następnych stuleciach toczyli wiele zaciętych wojen.

◀ podboje Gnejusza Pompejusza

Pośród najbardziej wpływowych polityków znalazł się wkrótce przywódca popularów **Gajusz Juliusz Cezar**. W 60 r. p.n.e. zawarł on nieformalne, tajne **porozumienie z Pompejuszem i Krassusem**, dzięki któremu, wspierając się nawzajem, umacniali oni swoją pozycję w państwie. W historiografii określa się je jako **I triumwirat** (łac. *trium viri* oznacza „trzech mężów”). Gdy Cezar

◀ I triumwirat

został konsulem, przełamał wreszcie opór senatu przed wprowadzaniem reformy rolnej, polegającej na rozdzieleniu ziemi między rolników i weteranów, czym zyskał sobie ich wielką wdzięczność. W latach **58–51 p.n.e.** przeprowadził bardzo trudną, ale pełną sukcesów **kampanię wojenną w Galii**. W jej wyniku **przyłączył do Rzymu** ten rozległy kraj, rozciągający się na obszarze od Pirenejów po rzekę Ren (dzisiejsza Francja, Belgia, część Holandii i zachodnich Niemiec).

Krassus zginął, walcząc z Partami. Natomiast Pompejusz zaprowadził porządek w rozdzieranym dotąd walkami stronnictw Rzymie i uzyskał niemal zupełną władzę nad państwem rzymskim. Cezara postrzegał teraz jako zagrożenie dla swojej pozycji. Porozumiał się więc z senatem, aby podjąć kroki zmierzające do wykluczenia go z rozgrywki o władzę. Senat, zdominowany przez optymatów, zażądał od **Cezara**, aby przybył do Rzymu jako prywatna osoba, co oddałoby go na łaskę jego wrogów. W odpowiedzi na to wezwanie na początku **49 r. p.n.e.** zdobywca Galii **wkroczył na czele swych legionów do Italii**, przekraczając graniczną rzekę Rubikon. Ruszył na Rzym, czym rozpoczął **wojnę domową przeciw Pompejuszowi i senatowi**.

Dyktatura Juliusza Cezara i walka o władzę po jego śmierci

Energiczne działania Cezara pozwoliły mu **zająć stolicę imperium** i Italię niemal bez walki. Większość senatorów, a także sam Pompejusz opuścili miasto i udali się do Grecji, gdzie próbowali zorganizować opór. Zostali jednak pokonani w bitwie pod Farsalos w 48 r. p.n.e. **Cezar sprawował teraz władzę na mocy przyznanej mu dyktatury**. Pompejusz zbiegł do Egiptu, gdzie został zamordowany.

Jednak jego zwolennicy kontynuowali wojnę, która trwała do 45 r. p.n.e. Cezar ostatecznie zwyciężył i przejął pełnię władzy w imperium.

Zwycięstwo Cezara oznaczało **w praktyce upadek republiki w Rzymie**, choć ani on, ani jego następcy oficjalnie tego nie przyznawali. **Pozory** istnienia ustroju republikańskiego zostały zachowane, ale **faktyczna władza** znalazła się **w rękach jednej osoby**. Instytucje republiki nadal funkcjonowały, natomiast ich możliwość oddziaływania na sprawy państwowe uległa radykalnemu ograniczeniu. Urząd dyktatora został przyznany Cezarowi **dożywotnio**. To samo dotyczyło **urzędu trybuna ludowego**. Już wcześniej został **konsulem**, a jego kadencja trwała 10 lat. Od dawna pełnił również funkcję **najwyższego kapłana**. Uzyskał także szereg innych szczególnych uprawnień. W praktyce nic nie mogło działać się wbrew jego woli, a jego władza była równa władzy monarchów, choć Cezar nie zdecydował się przyjąć znienawidzonego przez Rzymian tytułu królewskiego.

Rzeźba Juliusza Cezara
w paryskim Luwrze

Cezar dążył do **ograniczenia wpływów dotychczasowych elit**, złożonych głównie z optymatów będących zarazem zwolennikami dawnego ustroju republikańskiego. Wprowadził do senatu nowych ludzi, w tym także pochodzących z prowincji. Przeprowadził szeroką akcję osadniczą poza Italią, nadając ziemię weteranom, proletariuszom, a nawet wyzwolęcom.

Postępowanie Cezara prowadzące do likwidacji republiki i pozbawienia władzy politycznej uprzywilejowanych dotąd rodów doprowadziło do zawiązania przeciw niemu **spisku senatorów**. Przyłączyła się do nich część dotychczasowych stronników Cezara, którzy nie mogli pogodzić się z jego ambicjami i sięgnięciem po niemal królewską władzę. W **44 r. p.n.e.** Cezar został **zamordowany** przez spiskowców, którzy chcieli w ten sposób doprowadzić do powrotu republiki. Lud rzymski nie opowiedział się jednak po ich stronie. Obawiając się zemsty tłumu, spiskowcy **uciekli z miasta**.

♦ spisek senatorów

Zabójstwo Cezara – obraz włoskiego malarza Vincenzo Camucciniego (czytaj: winczenko kamucziniego), początek XIX w.

Zamachu na Cezara dokonano 15 marca, czyli w idy marcowe (w kalendarzu rzymskim idy to środkowy dzień danego miesiąca). Na dyktatora wchodzącego do budynku senatu rzuciła się grupa spiskowców, zadając mu sztyletami wiele ciosów.

Czyż nie wydaje się wam, że mam powód do płaczu, jeżeli Aleksander, będąc w moim wieku, panował już nad tylu ludami, a ja nie dokonałem jeszcze ani jednego sławnego czynu?

Przybyłem, zobaczyłem, zwyciężyłem.

[wypowiedziane po jednej ze zwycięskich bitew]

Albowiem bogowie nieśmiertelni ludziom, których chcą pokarać za zbrodnię, zwykli zezwalać na większe nieraz sukcesy i dłuższą bezkarność, aby tym dotkliwiej odczuwali zmianę losu.

~ Juliusz Cezar

Opinia historyka

na temat okoliczności śmierci Juliusza Cezara

To, co dziś może wydawać się najlepszą cechą Cezara, było, jak na ironię, tą, która najjaskrawiej klóciła się z republikańską tradycją. Popisywał się on swoją *clementia*, czyli łaskawością. Częściej wybaczał swoim wrogom, niż ich karał, i demonstracyjnie rezygnował z okrutnego odwetu wobec innych Rzymian, pod warunkiem że wyrzekli się dalszego oporu [...]. Udzielił wybaczenia kilku ze swoich późniejszych zabójców, w tym Brutusowi, którzy walczyli po stronie Pompejusza w wojnie domowej. Pod wieloma względami *clementia* była politycznym hasłem dyktatury Cezara. Jednak budziła ona tyle samo sprzeciwu, co wdzięczności, z tego prostego powodu, że choć mogła uchodzić za cnotę, była to cnota całkowicie monarchiczna. Łaskę wyświadczyć może tylko ten, kto jest władnym postąpić inaczej. *Clementia*, innymi słowy, była antytezą republikańskiej *libertas* [wolności]. Katon [Młodszy] podobno popełnił samobójstwo, żeby przed nią uciec.

Tak więc nie było sprawą zwykłej niewdzięczności, że Brutus i pozostali zwrócili się przeciwko człowiekowi, który dał im drugą szansę. Po części, owszem, było. Po części motywowane było własnym interesem i rozgoryczeniem podsycanym przez poczucie *dignitas* [godności] zamachowców. Ale bronili oni także pewnej koncepcji wolności i pewnego poglądu na znaczenie republikańskiej tradycji, sięgającej wstecz, wedle rzymskich legend, do momentu, kiedy odległy przodek Brutusa walnie przyczynił się do wygnania Tarkwiniusza i został jednym z pierwszych dwóch konsulów. [...] lud rzymski został wyzwolony.

Czy rzeczywiście? Jak zobaczymy, okazało się to bardzo osobliwym rodzajem wolności. Jeśli zabójstwo Juliusza Cezara stało się wzorem skutecznego usunięcia tyrana, służyło ono również jako dobitne przypomnienie, że usunięcie *tyrana* niekoniecznie likwiduje *tyranię*. Mimo szumnych hasel, brawury i szczytnych zasad, tym, co zamachowcy tak naprawdę przynieśli ludowi, była długa wojna domowa i trwale ustanowienie jednoosobowych rządów [cesarzy].

Mary Beard, *SPQR. Historia starożytnego Rzymu*, przeł. N. Radomski, Poznań 2018, s. 272–273.

Ćwiczenie

1. Znajdź w internecie informacje na temat wymienionych w cytowanym tekście postaci Brutusa i Katona Młodsze. Jaką rolę odegrali oni w ostatnich latach istnienia republiki i w życiu Juliusza Cezara?
2. Wyjaśnij, dlaczego, zdaniem autorki tekstu, postępowanie Juliusza Cezara było postrzegane jako sprzeczne z zasadami republikańskiej wolności.

II triumwirat ►

Po śmierci Cezara jego zwolennicy (cezarianie) przejęli władzę w Rzymie, początkowo byli jednak skłócen. Dopiero kiedy stronnictwo jego zabójców umocniło się na wschodzie imperium, postanowili wystąpić wspólnie. Tak narodził się **II triumwirat** – porozumienie przywódców cezarian: **Marka Antoniusza, Gajusza Oktawiusza i Marka Lepidusa**. W odróżnieniu od pierwszego, który miał prywatny charakter, ten został **zatwierdzony aktem prawnym**, a triumwirowie

otrzymali nieograniczoną władzę na 5 lat, później przedłużoną. Oktawiusz (inaczej **Oktawian**) był spokrewniony z Cezarem i został przez niego usynowiony w testamencie oraz przeznaczony na spadkobiercę. W momencie śmierci dyktatora miał 18 lat. To on najgłośniej domagał się ukarania zabójców przybranego ojca. **W 42 r. p.n.e.** zwolennicy republiki zostali ostatecznie rozgromieni w **bitwie pod Filipi** w Macedonii.

Po zwycięstwie triumwirów podzielili imperium na **trzy strefy** rządzone przez każdego z nich, przy czym Italia miała być zarządzana wspólnie. Wśród współrządców na czoło wyraźnie wysunął się Oktawian, który najpierw odsunął od władzy Lepidusa, a następnie zwrócił się przeciwko Markowi Antoniuszowi. **W 32 r. p.n.e.** wypowiedział **wojnę** królowej formalnie niepodległego, ale zależnego od Rzymu **Egiptu** – **Kleopatrze VII**, z którą się związał, a następnie ożenił Antoniusz. O dalszych losach imperium przesądziła bitwa morska u wybrzeży greckich **pod Akcjum (31 r. p.n.e.)**, w której flota Antoniusza i Kleopatry została pokonana przez Oktawiana. **Zaatakował** on w następnym roku **Egipt**. W oblężonej Aleksandrii małżonkowie **popętnili samobójstwo**, a Oktawian został jedynym władcą Rzymu. Włączył przy tej okazji Egipt do swej osobistej domeny cesarskiej. W ten sposób **przestało istnieć ostatnie niezależne państwo hellenistyczne**.

◀ bitwa pod Akcjum

Kleopatra VII – popiersie, połowa I w. p.n.e.

Kleopatra VII (69–30 p.n.e.) wywodziła się z dynastii Ptolemeuszy i była ostatnią władczynią starożytnego, hellenistycznego Egiptu. Od 44 r. p.n.e. sprawowała władzę w imieniu małoletniego Ptolemeusza XV Cezariona będącego synem jej i Juliusza Cezara, którego kochanką była przez krótki czas. Formalnie to Cezarion pełnił funkcję ostatniego egipskiego faraona. Kleopatra poznała Marka Antoniusza w kilka lat po śmierci Cezara. Związek z nim trwał do śmierci ich obojga. W tym samym roku, co Antoniusza i Kleopatry, śmierć dosięgła także Cezariona, którego zgładzono z rozkazu Oktawiana.

Oktawian August i początki pryncypatu

Nic nie mogło już powstrzymać Oktawiana przed objęciem pełni władzy. Skupił w swoim ręku wiele funkcji i godności, co zapewniało mu pozycję, której nikt nie był w stanie zakwestionować. Jako symboliczny początek nowej epoki w dziejach Rzymu przyjmuje się 30 r. p.n.e. – datę zwycięstwa Oktawiana w wojnie domowej – albo **27 r. p.n.e.** Wtedy to senat przyznał mu tytuł **Augusta** (łac. *augustus* oznacza „wywyższony przez bogów”), który podkreślał jego nadzwyczajny status. Tym samym rozpoczęła się epoka **Cesarstwa Rzymskiego**. Słowa *cesarz* i *cesarstwo* pochodzą od rodzowego nazwiska Juliusza Cezara (w wersji łacińskiej **Caesar**), którym posługiwał się też Oktawian jako jego przybrany syn. Z czasem stało się ono **tytułem** kolejnych władców Rzymu. W języku angielskim na Cesarstwo Rzymskie przyjęto określenie *Roman Empire* (czytaj: roman empajer),

◀ Cesarstwo Rzymskie

a na cesarza – *emperor* (czytaj: emperer) – te nazwy pochodzą od tytułu **imperator**, który od czasów Juliusza Cezara przysługiwał na stałe panującemu w Rzymie (w czasach republiki był przyznawany przez żołnierzy zwycięskim wodzom).

Funkcją, która miała podkreślać szczególną rangę Oktawiana Augusta, był **princeps senatus** (pierwszy w senacie) – tytuł w okresie republiki nadawany najznamienitszemu senatorowi. Od czasów Oktawiana przysługiwał on dożywotnio każdemu cesarzowi. Pierwszy okres w dziejach cesarstwa (do schyłku pryncypat

III w. n.e.) określa się w nawiązaniu do tego tytułu **pryncypatem**.

W rzeczywistości inne przejęte przez Oktawiana funkcje odgrywały pierwszorzędną rolę. Podobnie jak wcześniej Juliusz Cezar, **skupił w swoim ręku najwyższe urzędy w państwie**. Jednak w odróżnieniu od swojego poprzednika nigdy nie objął urzędu dyktatora. Swoją władzę oparł w pierwszym rządzie na

armii, której był naczelnym dowódcą. Dopełnił procesu przekształcania armii z obywatelskiej w zawodową. Stał się w praktyce samowładnym monarchą, choć podtrzymywano **fikcję istnienia republiki** i nie mówiło się wprost o zmianie ustroju. **Senat** funkcjonował jako formalnie najwyższa instytucja w państwie, choć niesamodzielna. Princeps miał być pierwszym spośród obywateli, a w istocie stanowił jedyne źródło prawa.

Oktawian August (63 r. p.n.e.–14 r. n.e.) – posąg znany jako August z Prima Porta, koniec I w. p.n.e.

Przedstawiony posąg został odnaleziony w ruinach willi w Prima Porta (dziś w granicach miasta Rzym) należącej do żony cesarza. Oktawian August jest tu wyobrażony zarazem jako imperator, przywódca wojskowy i jako półbóg. Uważano, że jego ród wywodzi się od bogini Wenus. Sam siebie mógł określać mianem boskiego syna, gdyż był przybranym dzieckiem Juliusza Cezara, który po śmierci został przez senat zaliczony w poczet rzymskich bóstw. Tak samo utytułowany został pośmiertnie Oktawian. Później i innych cesarzy rzymskich, choć nie wszystkich, po śmierci ogłaszano bogami.

Oktawian August zatroszczył się o **ustabilizowanie sytuacji państwa**. Wraz z końcem wojny domowej zapewnił Rzymianom **pokój** wewnątrz imperium. Po kilkudziesięciu latach krwawych walk, przetaczających się często nawet przez obszary samej Italii, nastał dla Rzymu czas wytchnienia, który stał się charakterystyczny dla cesarstwa w I i II w. n.e. (pokój rzymski – łac. **pax romana**). Było to jedno ze źródeł sukcesu Augusta. Poparcie, jakim się cieszył, pozwoliło mu na umacnianie władzy w trakcie długoletnich rządów (trwających do **14 r. n.e.**). W polityce wewnętrznej Oktawian dbał o **rozwój gospodarczy prowincji** oraz o **ukrócenie nadużyć**, które wcześniej zubażały miejscową ludność. Namiestnicy prowincji zostali objęci ścisłym nadzorem, jakiego nie stosowano w czasach republiki. Wybrane grupy mieszkańców prowincji otrzymywały **obywatelstwo rzymskie**. Tę praktykę zapoczątkował na dużą skalę już Juliusz Cezar. Przedstawiciele prowincjonalnych elit coraz częściej zasiadali w rzymskim senacie i sprawowali odpowiedzialne funkcje państwowe. Epoka Augusta była ponadto okresem szczególnego rozkwitu literatury i sztuki.

Źródło historyczne

Rzymski historyk Tacyt na temat władzy Oktawiana Augusta

Lecz skoro [Oktawian] żołnierzy przynęcił darami, lud rozdawnictwem zboża, a wszystkich słodczą pokojem, powoli począł się wzbijać i zagarniać w swe ręce przywileje senatu, urzędników i praw. Nikt mu w tym nie stawiał oporu, gdyż najbutniejsi padli w bojach albo wskutek proskrypcji [represji będących skutkiem wyjęcia spod prawa przeciwników politycznych], a z pozostałej szlachty im bardziej kto był gotowy do służalstwa, tym więcej wyróżniano go bogactwami i zaszczytami; wyniesieni więc przez zmianę stosunków, woleli bezpieczną teraźniejszość niż niebezpieczną przeszłość. Także prowincje temu stanowi rzeczy nie były przeciwe: wszak podejrzliwie patrzyły one na rządy senatu i ludu z powodu sporów możnowładców i chciwości urzędników, a bezskuteczna była im pomoc praw, które mąciła przemoc, zabiegi, wreszcie przekupstwo.

Publiusz Korneliusz Tacyt, *Roczniki*, przeł. S. Hammer, Warszawa 2004, s. 37–38.

Ćwiczenie

Na podstawie tekstu źródłowego wyjaśnij, na czym opierała się władza Oktawiana Augusta i z czego wynikało poparcie, jakim się cieszył.

Cesarstwo Rzymskie do początku III w. n.e.

Godność cesarska w okresie pryncypatu **nie była dziedziczna**, ale władcy starali się o **wyznaczenie** za życia swojego **następcy**. Wskazywali z reguły kogoś z rodziny, choć rzadko bywał to rodzony syn. Dlatego mówimy o kolejnych **dynastiach** cesarzy, z których pierwszą była julijsko-klaudyjska. Prawo wyboru nowego cesarza **oficjalnie należało do senatu**, który najczęściej ogłaszał nim osobę wskazaną przez zmarłego imperatora. Czasami jednak o obiorze nowego cesarza decydowało w praktyce wojsko (cesarska gwardia przyboczna, czyli **pretorianie**). Szerokie grono obywateli – lud rzymski – utraciło wpływ na sprawy państwowe. **Zgromadzenie ludowe** przestało odgrywać jakąkolwiek rolę już za Oktawiana Augusta, a w połowie I w. n.e. **zaprzestano jego zwoływania**. Jednak ogromna masa mieszkańców Rzymu mogła ewentualnie stać się podłożem dla rozruchów, dlatego władcy dokładali starań, aby zapewnić ludowi „chleb i igrzyska” i w ten sposób uniknąć jego niezadowolenia.

Cesarze dynastii julijsko-klaudyjskiej i daty ich panowania

Oktawian	27 p.n.e. – 14 n.e.
Tyberiusz	14–37 n.e.
Kaligula	37–41 n.e.
Klaudiusz	41–54 n.e.
Neron	54–68 n.e.

Ćwiczenie

Poszukaj w internecie informacji na temat cech okresów panowania poszczególnych cesarzy dynastii julijsko-klaudyjskiej. Sporządź w zeszycie krótką notatkę na ten temat.

W I w. n.e. ekspansja rzymska została znacznie zahamowana. Kolejni cesarze prowadzili w pierwszym rzędzie **politykę umacniania granic i zabezpieczania dotychczasowych podbojów**. Sąsiednie plemiona i kraje nie potrafiły poważnie zagrozić imperium, mogły jednak dotkliwie dać się we znaki pogranicznym prowincjom. **Na północy** granica cesarstwa została oparta **na Renie i Dunaju**.

podbój Brytanii ▶ Największą nową zdobyczą była **Brytania** – opanowana z wyjątkiem jej północnej części (Rzymianie zajęli obszar dzisiejszej Anglii wraz z Walią oraz południową Szkocję) w 43 r. n.e. przez cesarza Klaudiusza. Wojny z sąsiednimi ludami i państwami toczyły się na obrzeżach cesarstwa, przez co większość jego ludności mogła żyć w warunkach pokoju.

Na Bliskim Wschodzie państwa zależne dotąd od Rzymu pozbawiano resztek odrębności i przekształcano w prowincje. Tak stało się między innymi z **Judeą**, która jeszcze za panowania Oktawiana Augusta została przyłączona do prowincji Syria. W 66 r. n.e. Żydzi rozpoczęli **powstanie** przeciw rzymskiemu panowaniu. Mimo początkowych sukcesów zostało ono po kilku latach **stłumione**. **W 70 r. n.e.** Rzymianie zdobyli Jerozolimę, a **Druga Świątynia jerozolimska została zburzona**. Datę tę przyjmuje się często jako symboliczny początek żydowskiej **diaspory** (gr. rozproszenie) trwającej po czasy współczesne. Żydzi już od dawna zamieszkiwali w wielu miastach hellenistycznego Wschodu. Jednak ograniczenia, jakie teraz narzucali wobec nich Rzymianie, skłoniły ich **do emigracji** na dużo większą skalę. Zamieszkali **na terenie całego rzymskiego świata**, a także daleko **na wschodzie** – w Królestwie Partów, a nawet w Indiach. Rozproszenie Żydów pogłębiało się w kolejnych latach na skutek nieudanych prób wyzwolenia spod rzymskiego panowania.

opanowanie Dacji ▶ Do polityki ekspansji powrócił w pierwszych latach II w. n.e. cesarz **Trajan**, który podbił **Dację** (obejmującą znaczną część dzisiejszej Rumunii) – krainę leżącą na północ od granicznego dotąd Dunaju. Opanowana przez niego Mezopotamia, należąca do Królestwa Partów, okazała się zdobyczą przejściową.

Masada – ruiny żydowskiej twierdzy z I w. n.e.

Twierdza w Masadzie była ostatnim punktem żydowskiego oporu w trakcie powstania. Upadła w 73 r. n.e. Według relacji żydowskiego historyka Józefa Flawiusza, który tuż po tych wydarzeniach opublikował swoje dzieło *Wojna żydowska*, gdy sytuacja stała się beznadziejna, wszyscy obrońcy Masady wraz z rodzinami popełnili samobójstwo. W Masadzie składają dziś przysięgę wojskową żołnierze armii izraelskiej.

Prowincje rzymskie były niezwykle zróżnicowane. Miały za sobą odmienną historię i reprezentowały różnorodne tradycje kulturowe, gospodarcze i społeczne. Wzorce **rzymskiej cywilizacji** rozprzestrzeniały się w nich przede wszystkim poprzez **miasta**. Duże ośrodki miejskie **w zachodniej części imperium** były często nowością zaprowadzoną przez Rzymian (wyjątek stanowiły dawne kolonie fenickie). Ważną rolę odgrywała także **armia**, do której trafiali nie tylko rodzimi mieszkańcy Italii, lecz także osoby z prowincji, które posiadały obywatelstwo. Wojsko miało więc mieszany skład etniczny, natomiast pod względem języka i wzorców kulturowych było całkowicie rzymskie. Gdy stacjonowało w pogranicznych regionach, zaszczepiało tam rzymską kulturę, zwłaszcza że po ukończeniu służby wielu żołnierzy osiedlało się w miejscu, gdzie przebywały ich oddziały.

romanizacja ▶

Efektom rozpowszechniania się na obszarze imperium rzymskiej kultury było zjawisko określane jako **romanizacja**. Rozprzestrzeniały się rzymskie wartości, obyczaje, prawo, struktury administracyjne, a przede wszystkim język. **Znajomość łaciny** stała się koniecznością dla elit społecznych całego cesarstwa. Proces przyjmowania rzymskiej kultury duchowej i materialnej przez ludy zamieszkujące imperium narastał. Obcoplemieńcy odczuwali dzięki niemu, że stają się prawdziwymi Rzymianami, a w przypadku uzyskania obywatelstwa mogli się znaleźć w centrum spraw państwowych.

Rzymski łuk triumfalny w Volubilis w dzisiejszym Maroku, początek III w. n.e.

Charakterystyczne dla rzymskiej kultury miejskiej budowle – amfiteatry, łuki triumfalne, termy – pojawiały się na obszarze całego imperium, rozpowszechniając model antycznej architektury o dość jednolitym charakterze.

Procesy romanizacji zachodziły w pełni w **zachodniej** części imperium. Na **hellenistycznym Wschodzie** sytuacja była odmienna. Sami Rzymianie od dawna ulegali fascynacji i oddziaływaniu kultury greckiej. Rzymianin, który chciał

uchodzić za wykształconego człowieka, interesującego się filozofią i literaturą, doskonale posługiwał się **greką**. W przypadku wschodniej części rzymskiego państwa można mówić o wpływach wzajemnych, przy czym to raczej hellenizację Rzymian można by uznać za charakterystyczne zjawisko. Natomiast romanizacja oznaczała tu głównie **utożsamienie się z państwem**; rzymskość była więc w tym wypadku kategorią polityczną.

Pierwszy cesarz urodzony poza Italią to Trajan. Pochodził z Hiszpanii, ale nie był obcoplemieńcem, gdyż jego przodkowie należeli do kolonistów przybyłych z Italii. Dopiero cesarz Septymiusz Sewer został pierwszym władcą o nieitałskim (lecz fenickim) pochodzeniu. **W 212 r. n.e.** jego syn – cesarz Karakalla – nadał **obywatelstwo rzymskie wszystkim wolnym mieszkańcom imperium**, co dopełniło proces romanizacji w wymiarze prawnym.

obywatelstwo
rzymskie

Vindobona – obóz armii rzymskiej nad Dunajem

Stale, warowne obozy armii rzymskiej na granicach imperium stawały się centrami osadniczymi. W ich pobliżu zamieszkiwała miejscowa ludność, a także wielu legionistów po tym, jak zakończyli służbę. Niektóre stanowiły zaczątek ważnych ośrodków miejskich, tak ja Vindobona – dzisiejszy Wiedeń.

PYTANIA I POLECENIA

1. Omów okoliczności, w jakich w I w. p.n.e. dochodziło w republice rzymskiej do wojen domowych. Jakie były przyczyny przejmowania władzy przez ambitne jednostki?
2. Oceń, jakie znaczenie miało objęcie władzy przez Juliusza Cezara.
3. Scharakteryzuj postać i działania polityczne Oktawiana Augusta.
4. Wyjaśnij, na czym polegał system rządów w Cesarstwie Rzymskim określany jako pryncypat.
5. Wyjaśnij pojęcia: *triumwirat*, *romanizacja*, *diaspora*.
6. Omów, w jaki sposób kwestie ekonomiczne i społeczne wpływały na metody sprawowania władzy w Rzymie. Jakie były zalety i wady systemu republikańskiego?

7. Ułóż w kolejności chronologicznej wydarzenia: podbój Galii przez Juliusza Cezara; powstanie I triumwiratu; powstanie Spartakusa; przyznanie przez senat Oktawianowi tytułu Augusta; śmierć Marka Antoniusza i Kleopatry; uczynienie z Syrii rzymskiej prowincji; zburzenie Drugiej Świątyni jerozolimskiej.

PODSUMOWANIE LEKCJI

- s. 194 ▶ I w. p.n.e. był w państwie rzymskim epoką **wojen domowych**, w trakcie których najambitniejsi politycy, opierając się na legionach, starali się przechwycić władzę w państwie.
- s. 194 ▶ Pierwszym **przywódcą**, który opanował Rzym i faktycznie stanął na czele państwa, był **Sulla** (dyktator w latach 82–79 p.n.e.).
- s. 195 ▶ W 73 r. p.n.e. wybuchło **powstanie niewolników pod wodzą Spartakusa**.
- W 60 r. p.n.e. **pierwszy nieformalny triumwirat** zawarli: Krassus, Pompejusz i Cezar. Pozwalał on im na decydowanie o najważniejszych sprawach państwa.
- s. 196 ▶ Konflikt pomiędzy **Pompejuszem a Cezarem** doprowadził do kolejnej wojny zakończonej zwycięstwem Cezara i do obwołania go dożywotnim dyktatorem; skupiał on w swoim ręku szereg urzędów i uprawnień.
- s. 197 ▶ Próba przywrócenia republiki po **zamachu na Juliusza Cezara** (44 r. p.n.e.) nie powiodła się. Zabójcy dyktatora zostali pokonani w wojnie przez członków II triumwiratu: Antoniusza, Lepidusa i Oktawiana.
- s. 199 ▶ Oktawian objął samodzielną władzę jako **Imperator Caesar Augustus**. Rozpoczęła się **epoka Cesarstwa Rzymskiego**, którego pierwszy okres (do schyłku III w. n.e.) jest nazywany pryncypatem.
- s. 202 ▶ Najważniejszymi nabytkami terytorialnymi w okresie pryncypatu była **Brytania** (w I w. n.e.) i Dacja (II w. n.e.).
- s. 204 ▶ Nastąpił rozwój gospodarczy prowincji. Ważnym procesem była **romanizacja ludności**, która w sensie kulturowym dokonywała się głównie na zachodzie, a w sensie politycznym – w całym imperium.
- s. 205 ▶ W 212 r. n.e. **obywatelstwo rzymskie** zostało nadane wszystkim wolnym mieszkańcom cesarstwa.

4. Kultura, osiągnięcia cywilizacyjne, wierzenia w starożytnym Rzymie

NA TEJ LEKCJI:

- przeczytasz o kulturowym dziedzictwie Rzymu;
- poznasz genezę chrześcijaństwa.

Filozofia, retoryka, prawo

Dorobek cywilizacyjny starożytnego Rzymu stanowi podstawę kultury europejskiej. Dotyczy to zarówno oryginalnych osiągnięć Rzymian, jak i tego, co za ich pośrednictwem otrzymały w spadku kolejne stulecia (dziedzictwo antycznej Grecji, chrześcijaństwo). Znajomość kultury greckiej, swobodne posługiwanie się greką i przyswojenie literatury oraz myśli Hellenów stanowiły dla wykształconego mieszkańca imperium podstawę ogłady intelektualnej. Dlatego kulturę Rzymu, zwłaszcza w okresie cesarstwa, często określa się jako **grecko-rzymską**.

Myśl filozoficzna jest dobrym przykładem podążania Rzymian za Grekami. Popularnością wśród Rzymian cieszyły się zwłaszcza poglądy szkół filozoficznych epoki hellenistycznej: stoickiej i epikurejskiej, które niekiedy zresztą ze sobą łączono (**synkretyzm**). Ważną rolę odgrywała też filozofia Platona. Grecka etyka była bliska między innymi żyjącemu w I w. n.e. **Senecie Młodszemu**. Pisał on zarówno dzieła filozoficzne, jak i tragedie. Znaczna część jego twórczości zachowała się do naszych czasów, w tym rozprawa *O łagodności* i dialogi: *O krótkości życia*, *O gniewie*. Seneka uważał, że przypadający nam los, w którym szczęście i ból spletają się ze sobą, należy znosić ze spokojem, dumą i wytrwałością. Jego poglądy wywodziły się ze **stoicyzmu**. Stoikiem był także, panujący w drugiej połowie II w. n.e., **Marek Aureliusz** – cesarz-filozof (jak go chętnie określano).

◀ wzory greckie

◀ synkretyzm

Ojczyznę kocha się nie dlatego, że wielka, ale dlatego, że własna.

” *Hańbą jest, że rozum nie daje nam takiej pewności, do takiej prowadzi głupota.*

Ucząc innych, sami się uczymy.

~ Seneka Młodszy

Marek Aureliusz, cesarz rzymski w latach 161–180 n.e. – kopia posągu z około 175 r. n.e.

Okres sprawowania rządów przez Marka Aureliusza był czasem wojen z Królestwem Partów oraz w obronie granicy na Dunaju. Cesarz w związku z tym przebywał głównie na pogranicznych, objętych walkami obszarach imperium. Panowała opinia, że prowadzi bardzo skromny i powściągliwy tryb życia, jaki przystawał stoikowi. Był autorem zbioru myśli i aforyzmów spisanych po grecku, któremu nadał tytuł *Do siebie samego* (w Polsce wydawany jako *Rozmyślania*).

W III w. n.e. swoje nauki głosił urodzony w Egipcie filozof **Plotyn**. Nawiązywał on do Platona i powrócił do pytania o to, czym jest byt. Stworzył koncepcję **hierarchii bytów**, zgodnie z którą na ich szczycie znajduje się **boski absolut**, który jest niepoznawalny intelektualnie. Jednak człowiek, zagłębiając się w duchową część swojej natury, może się **ku niemu wznieść** w chwili olśnienia. Filozofia Plotyna odegrała później decydującą rolę w pogodzeniu antycznej tradycji filozoficznej z chrześcijaństwem.

retoryka ▶ Rzymianie, podobnie jak Grecy, a być może w jeszcze większym stopniu, cenili sztukę pięknego i przekonującego przemawiania – **retorykę**. Za największego z mówców uchodził **Cyцерon**, działający w ostatnich kilkudziesięciu latach istnienia republiki.

zasady prawa ▶ Jednym z fundamentów rzymskości i zarazem czynników spajających imperium było **prawo**. Rzymska idea prawa była dokonaniem oryginalnym, niezapóżyczonym od Greków, niezwykle doniosłym także dla wieków, które nadeszły po upadku państwa. Istotą prawa rzymskiego było **jasne i ścisłe sformułowanie jego zasad**. Chciano, by miały większą moc niż ludzka wola czy dowolna interpretacja przepisów. Rzymianie rozwinęli nie tylko system norm prawnych, lecz także **teoretyczną refleksję** nad prawem. Właściwa jego wykładnia należała do specjalistów. Natomiast najpełniejsza kodyfikacja, czyli usystematyzowanie rzymskiego prawa, nastąpiła już w początkach epoki średniowiecznej – w 1. połowie VI w. w Konstantynopolu (**Kodeks Justyniana**).

Wiele zasad prawa rzymskiego stanowi podstawę współczesnego porządku prawnego:

Lex retro non agit. – Prawo nie działa wstecz.

Pacta sunt servanda. – Umów należy dotrzymywać.

Audi alteram partem. – Należy wysłuchać obydwu stron.

Nemo iudex in causa sua. – Nikt nie może być sędzią we własnej sprawie.

Nullum crimen sine culpa. – Nie ma winy, jeśli nie ma przekroczenia prawa.

In dubio pro reo. – Wątpliwości działają na korzyść oskarżonego.

Osiągnięcia technologiczne

Wydaje się, że Rzymianie byli ludźmi bardziej praktycznymi niż Grecy. Potrafili w większym stopniu zastosować teoretyczną wiedzę do rozwiązywania kon-

kretnych problemów. Przejawem tego były zwłaszcza wynalezione przez nich **technologie** i **urządzenia mechaniczne** wykorzystywane w budownictwie, rolnictwie, transporcie czy sztuce wojennej. Jednocześnie wielu historyków wskazuje, że poziom cywilizacyjny i zasób zgromadzonej przez Rzymian wiedzy otwierały przed nimi możliwości dokonania jeszcze liczniejszych wynalazków. Nie stało się tak, ponieważ gospodarka rzymska była oparta głównie na taniej pracy niewolników i zastępowanie jej maszynami nie było konieczne ani opłacalne.

Wielkie techniczne osiągnięcie stanowiły rzymskie **drogi i mosty** łączące całe państwo. Drogi te – solidnie zbudowane (cztery warstwy kamieni o różnej wielkości) – przetrwały upadek imperium i służyły mieszkańcom Europy do czasów współczesnych. Miały one wielkie znaczenie z punktu widzenia komunikacji, handlu i wojskowości (możliwość szybkiego przemieszczania się legionów). Nowe możliwości pojawiły się też dzięki wynalazkowi **betonu**. Materiał ten ułatwiał Rzymianom budowę wytrzymałych mostów i urządzeń portowych.

◀ budowa dróg
i mostów

Przy wznoszeniu budynków Rzymianie stosowali kamień (od schyłku republiki na wielką skalę budulcem tym stał się marmur), a także beton i wypalaną cegłę. Użycie betonu pozwalało wznosić przestronne budowle, wymagające **sklepień** o dużej rozpiętości lub wysokich **kopuł**. Ich budowę umożliwiło także zastosowanie **łuku** – elementu konstrukcyjnego wytrzymującego duże obciążenia. Takimi przestronnymi budynkami były **bazyliki**, czyli budynki składające się z jednego obszernego pomieszczenia – dużej hali przedzielonej niekiedy rzędami kolumn. Spełniały one funkcje gmachów sądowych oraz hal targowych.

Via Appia – najstarsza z rzymskich dróg (jej budowę rozpoczęto u schyłku IV w. p.n.e.) łącząca Rzym z południem Italii

Domy zamożnych Rzymian miały znaczne udogodnienia. Były wyposażone między innymi w **instalacje wodne i grzewcze**. Rzymianie dbali o czystość i **higienę**, czemu służyły zarówno łaźnie, jak i system kanałów ściekowych odprowadzających nieczystości z miasta. Większość Rzymian korzystała z łaźni publicznych, czyli **term** – monumentalnych, fundowanych przez cesarzy, ale też mniejszych, których w Rzymie było kilkaset. Największe termy stanowiły kompleks budynków z pomieszczeniami do zimnych i gorących kąpiel, salami do ćwiczeń fizycznych i wypoczynku, a nawet bibliotekami oraz przyległymi do nich ogrodami. Budowano je nie tylko z myślą o zdrowiu i higienie. Stanowiły przede wszystkim miejsca wypoczynku, rozrywki i spotkań towarzyskich. Termy znajdowały się w wielu miastach na obszarze całego imperium.

◀ termy

Fragment rzymskiego akweduktu przebiegający nad rzeką Gard w Galii (dzisiaj Francja), schyłek I w. p.n.e.

Aby dostarczać wodę do miast, budowano ciągnące się często kilometrami akwedukty. Ten, którego fragment przedstawiono na zdjęciu, miał około 50 km długości. W jego skład wchodziły mosty i tunele, poprzez które były poprowadzone kanały i rurociągi, rozprowadzające wodę z wysoko położonego źródła do znacznie niżej leżącego miasta. Akwedukty to jedne z najbardziej imponujących obiektów wznoszonych przez Rzymian, z których wiele (we fragmentach) można podziwiać do dziś.

Sztuki plastyczne

sztuka portretowa ▶

W dziedzinie **rzeźby i malarstwa** Rzymianie czerpali ze wzorców sztuki greckiej. Dzieła epoki hellenistycznej i wcześniejsze były przy tym masowo przez nich **rabowane** w czasie podbojów na Wschodzie. Ponadto **kopowano je** oraz **naśladowano**. Oryginalność zachowała natomiast **sztuka portretowa** związana z ważnymi w obyczajowości rzymskiej przedstawieniami zmarłych członków rodziny. Wyróżniającą je cechą był **pełen realizm**. Wiele realistycznych ujęć życia codziennego zachowały również niektóre **freski i mozaiki**, choć większość

z nich ukazywała sceny mitologiczne i historyczne. Zdobiono nimi wnętrza rzymskich budowli. Dotyczyło to zarówno obiektów publicznych, jak i prywatnych domów.

Fresk przedstawiający scenę mitologiczną odkryty w Pompejach, 2. połowa I w. n.e.

Fresk ten znajduje się we wnętrzu domu należącego do dwóch kupców. Klęska, która przyniosła zagładę Pompejom w 79 r. n.e. (zostały zasypane przez popiół wulkaniczny), spowodowała jednocześnie, że w bardzo dobrym stanie zachowało się do naszych czasów wiele przykładów rzymskiej sztuki malarskiej.

Architektura rzymska, pomimo licznych zapożyczeń, miała jednak swój odrębny charakter, zwłaszcza dzięki wykorzystaniu osiągnięć technicznych nieznanych greckiej cywilizacji. Skłaniała się ku **monumentalności**. Do największych budowli rzymskich zalicza się **Circus Maximus** – najstarszy w starożytnym Rzymie **cyrk** (słowo to oznaczało wówczas obiekt, w którym rozgrywano wyścigi rydwanów konnych), mieszczący około 250 tys. widzów. **Koloseum** to z kolei słynny rzymski **amfiteatr**, czyli budowla przeznaczona do walk gladiatorów, przypominająca kształtem dzisiejsze stadiony.

Jedną z najwspanialszych rzymskich budowli jest **Panteon** (gr. *pan* oznacza „wszystko”, *theós* – „bóg”) – okrągła świątynia z początku II w. n.e. poświęcona wszystkim bogom. Została zwieńczona **kopułą** o średnicy i wysokości 44 m, z otworem pośrodku jako jedynym źródłem światła. Monumentalnymi budowlami były także **łuki triumfalne** wznoszone dla upamiętnienia sukcesów militarnych odniesionych przez cesarzy. Łuk postawiony na początku IV w. n.e. dla uczczenia zwycięstwa cesarza Konstantyna miał 25 metrów wysokości. Podobnym celom służyły wysokie kolumny (np. **kolumna Trajana**, upamiętniająca podbój Dacji) oraz **pomniki konne**. Cesarze i zamożniejsi Rzymianie budowali rozległe **pałace**, do których przylegały ogrody. W centralnym punkcie każdego miasta rzymskiego znajdowało się **forum** (rynek), przypominające swoją funkcją grecką agorę. Skupiało ono świątynie, pomniki i budynki użyteczności publicznej.

Wiele typowych dla architektury rzymskiej rozwiązań znalazło kontynuację w kolejnych stuleciach. Szczególnie ważny okazał się **schemat budowlany bazyliki**, który później powtarzano i przetwarzano w **świątyniach chrześcijańskich**. Wielokrotnie też w późniejszych wiekach odwoływano się świadomie do formy rzymskich budowli, uznając, że przydaje to wspaniałości tworzonej obiektom. W Paryżu możemy podziwiać na przykład Panteon z XVIII w. i Łuk Triumfalny z XIX w.

Świątynia Herkulesa w Rzymie, 2. połowa II w. p.n.e.

Świątynie w Rzymie były niezwykle liczne i nie wszystkie miały monumentalne rozmiary. Ta przedstawiona na zdjęciu była jedną z pierwszych, w których naśladowano styl grecki. Okrągłe świątynie znano na obszarze Hellady już w epoce klasycznej, a w czasach hellenistycznych zdobyły jeszcze większą popularność.

rozwój
architektury

Koloseum (Amfiteatr Flawiuszów) zostało zbudowane w latach 75–82 n.e.

Literatura i historiografia

- literatura rzymska** ▶ **Literatura rzymska** była niezwykle różnorodna, obejmowała wiele form literackich. Jednak gatunkiem literackim, który zyskał szczególne znaczenie dla Rzymian, okazała się **epopeja** – co może przypominać sytuację znaną z Helady. Tym, czym dla Greków stały się eposy Homera, tym dla Rzymian stała się **Enelda Wergiliusza**, opowiadająca o wędrówce mitycznego praprzodka Rzymian Eneasza z Troi do Lacjum. Utwór ten powstał w I w. p.n.e. – już za czasów Oktawiana Augusta. W tej samej epoce żył **Horacy**, wskazywany często jako największy **poeta** starożytnego Rzymu. Rozwinął on powstały sto lat wcześniej inny gatunek literacki – **satyrę**, wykpiwającą ludzkie wady w sposób pozbawiony podniosłego tonu. Poważnym, refleksyjnym charakterem wyróżniają się najbardziej znane utwory Horacego – zebrane w tomie **Ody** – które stały się wzorcem poezji łacińskiej. Niewiele później rozkwitła twórczość **Owidiusza**. Wstąpił się on głównie **poezją miłosną** i poematem **Metamorfozy** (*Przemiany*), w którym przedstawił kilkaset mitycznych opowieści składających się na historię świata od chwili jego wyłonienia się z chaosu (w niewielkim stopniu sięgnął też do czasów historycznych).
- Odrębną wartość w rozwoju literatury stanowi rzymska **proza fabularna** zapowiadająca swoim kształtem powieść, a więc gatunek, który rozwinął się dopiero w nowożytności. Do naszych czasów zachowały się z niej jedynie fragmenty **Satyriconu** Petroniusza Arbitra (I w. n.e.) oraz w całości **Złoty osioł** Apulejusza (II w. n.e.).
- historiografia** ▶ Wartość zarówno literacką, jak i historyczną posiadają pamiętniki spisane przez samego **Juliusza Cezara** – **Wojna galijska** i **Wojna domowa**. **Tytus Liwiusz** – autor dzieła **Księgi od założenia miasta** – był historykiem niezbyt rzetelnym, stronnikiem, który ponadto bezkrytycznie łączył fakty z legendami, dbając, by jego praca miała wydźwięk moralny. Historykiem znacznie bardziej wiarygodnym okazał się **Tacyt**, uważany dziś za najwybitniejszego spośród rzymskich dziejopisarzy. Popularnością w Rzymie cieszyły się również **Żywoty cesarów** **Swetoniusza** – pełne anegdot biografie władców imperium do końca I w. n.e.

Wierzenia religijne Rzymian

- politeizm** ▶ Pierwotne wierzenia Rzymian, w przeważającej mierze o animistycznym charakterze (wiara w bezosobowe bóstwa), bardzo szybko zaczęły ulegać **wpływowi religii greckiej**. Oficjalnymi najważniejszymi bogami rzymskiego państwa byli: **Jupiter-Jowisz** (odpowiednik greckiego Zeusa), **Junona** (grecka Hera) i **Minerwa** (utożsamiana z Ateną). Spośród przybytków poświęconych bogom najistotniejszy znajdował się **na Kapitolu** – w tej **świątyni** oddawano cześć wymienionym bóstwom. Do ważniejszych bogów należeli także: Mars (gr. Ares) – bóg wojny oraz wiosny, Wenus (Afrodyta) – bogini miłości i Westa (Hestia) – opiekunka ogniska domowego. Bardzo popularny stał się grecki bóg Apollo i heros Herakles (w Rzymie jako Herkules). Rzymianie byli poza tym otwarci na wszelkie wpływy religijne. Przyjmowali za własne bóstwa ludów, które podbijali.

Rzymianie, podobnie jak Grecy, wiązali sprawowanie **kultu religijnego z interesem całej wspólnoty i państwa**. Oddawanie czci bogom w prawidłowy sposób miało gwarantować zjednanie ich sobie i zapewnienie sukcesów w walce z wrogami Rzymu. Czuwali nad tym kapłani-urzędnicy na czele z **najwyższym kapłanem**, który pełnił tę funkcję dożywotnio. W czasach republiki był to urząd obieralny, później najwyższym kapłanem stawał się każdorazowo cesarz. Niektórych **cesarzy**, a nawet członków ich rodzin, **pośmiertnie** senat wyznosił **do rangi boskiej**. Ich kult był nakazany przez państwo. Szeroko rozpowszechniło się także **wróżbiarstwo**. Przed podjęciem ważnych decyzji państwowych należało w pierwszej kolejności poznać wolę bogów. Najbardziej popularne stało się wróżenie z lotu ptaków, czyli **auspicje** (łac. *avis* oznacza „ptak”, *specere* – „patrzeć”), a także na podstawie zjawisk atmosferycznych. Wyznaczeni do tego kapłani mieli bardzo wysoką rangę w społeczeństwie.

Posąg westalki na Forum Romanum w Rzymie

Westalki to kapłanki bogini Westy. Ich najważniejszym obowiązkiem było podtrzymywanie świętego, wiecznego ognia, traktowanego jako ognisko domowe państwa rzymskiego. Westalki (było ich sześć) pochodziły z najznakomitszych rodów rzymskich.

Wiara w tradycyjnych bogów i odprawianie nakazanych rytuałów coraz częściej przestawały Rzymianom wystarczać. Rzymska religia traktowała bogów bardziej jak opiekunów państwa niż siły, które zatroszczyłyby się o los zwykłego człowieka. Nie byli to też bogowie szczególnie przyjaźni. Zaczęto interesować się więc innymi religiami, zakładającymi bardziej **osobisty kontakt z bóstwem**, nadającymi **życiu głębszy sens** i obiecującymi **lepsze bytowanie po śmierci**. Było to powodem szerzenia się w cesarstwie **kultów wschodnich**, których atrakcyjność polegała też na **tajemniczości** odprawianych obrzędów. Modlono się do bóstw czczonych pierwotnie na Wschodzie i wznoszono im świątynie także w samej stolicy imperium.

Bardzo popularna stała się **egipska Izyda**. Jej kult dawał nadzieję na zmartwychwstanie, co wyrażał mit o wskrzeszeniu przez nią Ozyrysa. Była utożsamiana z boginiami rzymskimi i greckimi uosabiającymi siły macierzyńskie i opiekuńcze. Podobny charakter miał kult **małozjatyckiej Kybele – Wielkiej Macierzy** – bogini płodności i urodzaju, która przywróciła życie swojemu ukochanemu. Już w I w. n.e. uroczystości ku jej czci zostały zaliczone do kultów państwowych. Wkrótce największe znaczenie zdobył natomiast **Mitra** – występujący **w religii Persji** (a także **Indii**) bóg słońca. Również on stał się w końcu III w. n.e. jako **Słońce Niezwyciężone** jednym z oficjalnych bogów państwa rzymskiego. **Mitraizm** tłumaczył sens istnienia człowieka jako udział w walce z siłami zła i ciemności, którą w imię sprawiedliwości, dobra i prawdy prowadził

◀ wpływy kultów wschodnich

Mitra. W walkę tę wierni mogli się włączyć poprzez przestrzeganie surowych zasad moralnych. Największą rolę odgrywały jednak w tej religii obrzędy odprawiane w trakcie **misteriów**.

Mitra składający ofiarę z byka – rzeźba ze świątyni Mitry w rzymskim porcie Ostia

Mitra był czczony podczas misteriów, które odbywały się w jaskiniach lub w świątyniach wyobrażających grotę skalną. W odróżnieniu od innych religii w mitraizmie dostęp do obrzędów mieli jedynie mężczyźni. Religia ta cieszyła się powodzeniem przede wszystkim wśród niższych warstw społecznych, w tym niewolników. Scena zabicia byka przez Mitrę jest najczęściej powtarzającym się wyobrażeniem związanym z mitraizmem. Odnosi się do mitycznej opowieści o ofierze, którą ten bóg złożył w celu odnowienia świata i życia.

Początki chrześcijaństwa

początek
chrześcijaństwa ▶

Judea od czasów dostania się pod panowanie perskie w VI w. p.n.e., a także później, pozostając w granicach państw hellenistycznych, cieszyła się znaczną autonomią. W wyniku powstania, które wybuchło w 167 r. p.n.e., uzyskała **niezależność**. Jednak po 100 latach samodzielności znalazła się w orbicie wpływów Rzymu jako państwo formalnie niepodległe, aczkolwiek podporządkowane imperium. Królem Judei w latach 37–4 p.n.e. był **Herod Wielki**. Pod jego panowaniem w znajdującym się nieopodal Jerozolimy **Betlejem** urodził się **po**
między 8 a 6 r. p.n.e. Jezus (hebr. *Jeszua*), który dał początek chrześcijaństwu.

sekty religijne ▶

Jego **publiczna działalność** przypadła na **przełom lat 20. i 30. I w. n.e.** – czasu, gdy Judea stała się już **rzymską prowincją**. W imperium panował wówczas cesarz Tyberiusz. Rzymskie rządy budziły opór wśród znacznej części społeczności żydowskiej przywiązanej do postrzegania swego kraju jako ziemi obiecanej, danej Żydom przez Boga. Rosło wśród nich przekonanie o rychłym nadejściu zesłanego przez Jahwe **Mesjasza** (zbawiciela). W obrębie samego judaizmu narastały w tym okresie rozbieżności i tworzyły się liczne **sekty**. Sytuacja w Judei była niespokojna.

Sekta – grupa religijna wyodrębniająca się z ram macierzystej religii, odsta-
jąca od jej głównego nurtu; odłam wyznaniowy.

Jezus zgromadził wokół siebie wielu uczniów, którym głosił przede wszystkim **przekaz moralny**. Zapowiadał także nadejście Królestwa Bożego, przez co przez wielu był postrzegany jako oczekiwany Mesjasz. Przydomek „**Chrystus**” (gr. *Christós*), który mu później nadano, oznacza właśnie Mesjasza, **poma-
zańca** (czyli namaszczonego przez Boga). Nauczanie Jezusa wykraczało poza tradycyjne pojmowanie religii judaistycznej, zwłaszcza w związku z dość swo-
bodnym traktowaniem przez niego religijnego prawa żydowskiego. Wzbudzało

to niechęć wpływowych kapłanów żydowskich. Jednocześnie Rzymianie byli zaniepokojeni tym, że jego nauczanie może podsycać antyrzymskie nastroje społeczne. Jezus został oskarżony o nawoływanie do buntu i na tej podstawie **skazany** decyzją **Poncjusza Piłata**, prefekta zarządzającego Judeą, **na śmierć przez ukrzyżowanie**.

Uczniowie i wyznawcy zaczęli głosić po śmierci Jezusa wieść o jego zmartwychwstaniu, odkupieniu ludzkich grzechów oraz o nadziei na życie wieczne, jaką daje każdemu człowiekowi wiara w Syna Bożego. Dość szybko zaczęło utrzymywać się wśród nich przekonanie, że był on **istotą boską**. Jednak większość Żydów nie uznała w Jezusie zapowiadanego przez Biblię Mesjasza ani tym bardziej Boga. Postrzegali oni wspólnotę wyznawców Chrystusa (**chrześcijan**) jako kolejną sektę, która odeszła od podstaw religii mojżeszowej.

W niedługim czasie zwolennicy Jezusa zaczęli głosić jego naukę i pozyskiwać wiernych poza Judeą i **nie tylko w gminach żydowskich**, lecz także wśród wyznawców **innych religii**. Było to o tyle utrudnione, że oznaczało przekonanie do monoteizmu ludzi wychowanych w świecie religii politeistycznych. Jednak czynili to z dużym powodzeniem. W połowie I w. n.e. zaczęły powstawać licznie **gminy chrześcijańskie**, przede wszystkim na obszarze Bliskiego Wschodu i Grecji, a także na zachodzie imperium oraz w samej jego stolicy – Rzymie. Prędko dotarły też zresztą na wschód od cesarstwa – do Królestwa Partów. W ciągu kilku dziesięcioleci po śmierci Jezusa chrześcijaństwo – choć wyrosło na bazie judaizmu – stało się odrębną religią.

Św. Paweł w wyobrażeniu XIX-wiecznego włoskiego rzeźbiarza Adamo Tadoliniego – statua stojąca przed Bazyliką św. Piotra w Watykanie

Paweł z Tarsu prowadził bardzo szeroką działalność misyjną, nawracając na chrześcijaństwo mieszkańców różnych regionów państwa rzymskiego. Według niego osoby przyjmowane do wspólnoty chrześcijan nie musiały przestrzegać rygorów prawa żydowskiego. To stanowisko miało decydujące znaczenie dla otwarcia się nowej religii na osoby niebędące Żydami.

„*Nie ma już Żyda ani poganina, nie ma już niewolnika ani człowieka wolnego, nie ma już mężczyzny ani kobiety, wszyscy bowiem jesteście kimś jednym w Chrystusie Jezusie.*”

~ św. Paweł

Pomiędzy 70 a 100 r. n.e. zostały spisane cztery **Ewangelie** (gr. dobra nowina), przyjęte później za obowiązujące chrześcijan i wchodzące w skład **Nowego Testamentu**. Wyznawcy nowej wiary uznawali też **Stary Testament** (Biblię hebrajską), nadając mu własną interpretację. Odrzucili zaś wiele szczegółowych reguł prawa żydowskiego. Poszczególne lokalne ośrodki grupujące chrześcijan poczuwały się do wspólnoty – tworzyły **Kościół powszechny**.

- ◀ W połowie II w. n.e. ukształtował się system **hierarchii kościelnej**, z najwyższą władzą obieralnych **biskupów**, którzy odpowiadali za ciągłość przekazu chrześcijańskiej **doktryny** i prawidłowość odprawianych obrzędów. Językiem Kościoła była w tym okresie **greka**. Bardzo szybko zastąpiła ona języki, jakimi posługiwano się w czasach Jezusa – hebrajski i aramejski. Także kultura hellenistyczna wywarła swój wpływ na chrześcijaństwo.

Doktryna religijna – obowiązujący wszystkich wyznawców zespół wierzeń i przekonań będących podstawą danej religii, uznanych za właściwe, prawdziwe, prawowierne.

Chrześcijaństwo zyskiwało wyznawców zwłaszcza wśród **warstw niższych** (jednak raczej w miastach niż na wsiach). Wynikało to w dużej mierze z tego, iż głosiło **afirmację dla ubóstwa**, w czym przeciwstawiało się tradycyjnej rzymskiej mentalności spychającej biedaków na margines. Koncepcja **równości wszystkich wiernych wobec Boga** szczególnie atrakcyjna wydawała się niewolnikom. W warstwach wyższych religia chrześcijańska łatwiej znajdowała uznanie wśród kobiet niż mężczyzn. Ideami, które sprawiły, że chrześcijaństwo stało się atrakcyjne, było uczynienie z **miłości i miłosierdzia** nadrzędnych wskazań etycznych i braterstwo spajające wspólnotę wiernych. Pociągająca stała się wizja **kochającego Boga**, dającego szansę na **życie wieczne** jako nagrodę za właściwe, **moralne życie**.

- ▶ Początki chrześcijaństwa wiązały się także z **prześladowaniami** i męczeństwem jego wyznawców, choć w pierwszych dwóch wiekach istnienia nowej religii nie przybrały one jeszcze większych rozmiarów. Jako pierwszy rzucił oskarżenie na chrześcijan cesarz **Neron**, obwiniając ich o wywołanie pożaru Rzymu w 64 r. n.e. Uznał, że łatwo będzie skierować gniew ludu rzymskiego na tę nową, szybko rozprzestrzeniającą się grupę religijną, która była traktowana podejrzliwie.

Henryk Siemiradzki, *Pochodnie Nerona (Świeczniki chrześcijaństwa)*, XIX w.

Wrogość Rzymian wobec wyznawców religii Chrystusa wynikała z tego, że postrzegano ich jako nieprzyjaznych rzymskim tradycjom, a zwłaszcza cesarskiej władzy. Chrześcijanie nie chcieli brać udziału w sprawowaniu kultów państwowych ani czcić boskich cesarzy, gdyż stało to w sprzeczności z wiarą w jednego Boga. Z tego względu padli oni ofiarą prześladowań za panowania Dioklecjana, który wprowadził kult swojej osoby jako Pana i Boga (łac. *Dominus et Deus*). Wprawdzie monoteistyczny był także judaizm, jednak religia ta zyskiwała w oczach Rzymian więcej uznania jako posiadająca wielowiekowe korzenie (Żydów zwalniano nawet ze składania ofiar rzymskim bogom). Chrześcijan traktowano, jak określał ich Swetoniusz, jako „wyznawców nowego i zgubnego zabobonu”. Niepokój wzbudzało ich dążenie do nawracania na chrześcijaństwo rzymskich obywateli wyznających bardziej tradycyjne religie.

Chrześcijańska płyta grobowa, początek III w. n.e.

Na płycie znajdują się napisy w języku greckim i łacińskim. Umieszczone są ponadto na niej chrześcijańskie symbole: ryby i kotwica. „Ryba życia” symbolizowała oddanie wierze i przynależność do wspólnoty, którą Chrystus wybawił przez swoją ofiarę. Słowo „ryba” zapisane w języku greckim: ΙΧΘΥΣ (*Ichthys*) odczytywano ponadto jako skrótowiec wyrażenia *Iesous Christos Theou Hyios Soter*, czyli: „Jezus Chrystus, Boży Syn, Zbawiciel”. Kotwica, która była znana w antycznym Rzymie jako symbol bezpieczeństwa, dla chrześcijan oznaczała też zakorzenienie w wierze – oparcie, jakie ona daje. U góry płyty znajdują się litery: D M, które Rzymianie tradycyjnie umieszczali na swoich nagrobkach. Oznaczały one: *Diis Manibus* – bogom Manom (czyli przodkom). Jednak umieszczenie w środku wieńca laurowego w kształcie litery „O” powoduje, że napis przekształca się w: D O M i nabiera chrześcijańskiej treści – *Deo Optimo Maximo* (Bogu Najlepszem Najwyższemu).

PYTANIA I POLECENIA

1. Wskaż dziedziny, w których rzymska cywilizacja osiągnęła najbardziej oryginalne rezultaty i oddziaływała najsilniej na kulturę europejską. Scharakteryzuj najistotniejsze – twoim zdaniem – osiągnięcia cywilizacyjne i kulturowe Rzymian.
2. Na podstawie materiałów zawartych w podręczniku oraz informacji zaczerpniętych z literatury popularnonaukowej i internetu przygotuj prezentację na temat architektury cesarskiego Rzymu.
3. Wyjaśnij, kim byli: Seneka Młodszy, Marek Aureliusz, Cyceon, Wergiliusz, Horacy, Owidiusz.

4. Scharakteryzuj tradycyjne rzymskie wierzenia religijne i ich związek z życiem publicznym.
5. Wskaż przyczyny popularności kultów wschodnich wśród Rzymian. Wyjaśnij, czym się one charakteryzowały.
6. Przedstaw okoliczności, w jakich narodziło się i zaczęło rozpowszechniać chrześcijaństwo.
7. Oceń, w jakim stopniu chrześcijaństwo mogło wpłynąć na kształt kultury, mentalności i obyczajowości rzymskiej doby późnego antyku.

PODSUMOWANIE LEKCJI

- s. 207 ▶ Cywilizacja starożytnego Rzymu czerpała wiele z **greckiej** myśli filozoficznej, retoryki, sztuki oraz religii.
- s. 208 ▶ Rzymianie rozwinęli wiedzę z zakresu **technologii oraz architektury**. Przyczynili się do powstania aktualnej do dziś **koncepcji prawa**.
- s. 211 ▶ Szczególnie charakterystyczne dla **rzymskiej architektury** były: amfiteatry, cyrki, termy, łuki triumfalne, wolnostojące kolumny i bazyliki.
- s. 212 ▶ Jako najwybitniejszych twórców literatury łacińskiej w starożytności wskazuje się najczęściej **Wergiliusza** (autora *Eneidy*), **Horacego** i **Owidiusza**.
- s. 212 ▶ Religia rzymska miała charakter **politeistyczny**. Tradycyjne rzymskie bóstwa dość wcześnie utożsamiono z panteonem greckich bogów. W epoce cesarstwa ważną rolę odgrywał także nakazany przez władze **kult boskich cesarzy**.
- s. 213 ▶ Rzymianie **przejmowali od podbitych lub sąsiadujących ludów** ich wierzenia oraz bóstwa.
- s. 214 ▶ **Chrześcijaństwo** narodziło się na Wschodzie, w I w. n.e. Nauczanie Jezusa ściągnęło na niego niechęć zarówno kapłanów żydowskich, jak i Rzymian. Po jego śmierci zaczęto głosić wiarę w zmartwychwstanie Chrystusa – Syna Bożego i odkupienie przezeń ludzkich grzechów.
- s. 216 ▶ Chrześcijaństwo stopniowo stało się religią całkowicie odrębną od judaizmu, a członkami gmin chrześcijańskich zostawały osoby niemające żydowskiego pochodzenia. **Chrześcijański Kościół** powszechny rozprzestrzeniał się na terenie rzymskiego imperium, choć **od czasów Nerona spotykały go prześladowania**.

5. Rzym w III–V w. Upadek cesarstwa na Zachodzie

NA TEJ LEKCJI:

- prześledzisz przemiany polityczne w Rzymie w III–V wieku;
- przeczytasz o najazdach barbarzyńców na cesarstwo;
- poznasz okoliczności upadku Cesarstwa Zachodniorzymskiego.

Załamanie systemu władzy w III w.

Pierwsze dwa i pół wieku istnienia cesarstwa były jego złotym okresem. Jednak od trzeciej dekady III w. zaczęły narastać przejawy kryzysu. Pokój i bezpieczeństwo imperium stanęły pod znakiem zapytania ze względu na nasilenie się ataków **wrogów zewnętrznych**. Coraz groźniejsze okazywały się sąsiadujące z Rzymem plemiona, które Rzymianie wzorem Greków określali mianem **barbarzyńców** (a obszar na wschód i północ od granicy Renu i Dunaju jako **Barbaricum**). Germanie najeżdżali na Galię. Pustoszyli też Dację, którą Rzymianie w 2. połowie III w. zdecydowali się porzucić, przywracając granicę na Dunaju. Ponadto na wschód od imperium rzymskiego Królestwo Partów zostało zastąpione przez odrodzoną **Persję**, która okazała się przeciwnikiem jeszcze trudniejszym.

Germanie – grupa ludów wywodzących się z północnej Europy (ich kolebką były tereny dzisiejszej Danii i południowej Norwegii oraz Szwecji), które stopniowo rozprzestrzeniały się w kierunku Europy Środkowej. Rzymianie toczyli z nimi zacięte walki już w I w. p.n.e., ale ostatecznie zrezygnowali z prób podboju zajmowanych przez nich obszarów (decydujące znaczenie miała klęska legionów rzymskich w Lesie Teutoburskim w 9 r. n.e.). Stopniowo poszczególne plemiona Germanów zaczęły wywierać coraz większy nacisk na całą północną granicę imperium rzymskiego poprzez łupieżcze najazdy na pograniczne prowincje. Równocześnie Rzym utrzymywał z Germanami także pokojowe stosunki – przede wszystkim handlowe.

◀ germańskie grupy plemienne

Rzymski cesarz Walerian klęczący przed władcą Persji Szapurem I – perska płaskorzeźba, III w.

W połowie III w. Persja podjęła działania wojenne przeciw Cesarstwu Rzymskiemu, atakując między innymi rzymską Syrię. Na przełomie 259 i 260 r. armia rzymska pod wodzą cesarza Waleriana podjęła nieudaną próbę przyścia z odsieczą obleganej Edessie. Klęska zakończyła się wzięciem przez Persów do niewoli samego cesarza. To pierwszy taki przypadek w historii imperium. Walerian nie odzyskał wolności i zmarł jako jeńiec, być może został zamordowany.

Sytuacji tej towarzyszyły **wojny domowe** w samym cesarstwie, jakie prowadzili między sobą kandydaci do najwyższej władzy w państwie. Niejednokrotnie

armia obwoływała swojego cesarza, a senat własnego. Bunt i spiski wynosiły kolejnych **dowódców legionowych do godności cesarskiej**, po czym prędko ich obalały. Często kilku z nich uważało się za cesarzy równocześnie. Toczyli ze sobą walki, **opanowywali część państwa**, co doprowadzało do jego faktycznego rozbitcia. Sytuacja taka trwała przez około 50 lat.

rola armii ► Był to okres, kiedy znacznie wzrosła w imperium **rola armii** biorącej równocześnie udział w walkach wewnętrznych i obronie granic. Jej utrzymanie stało się coraz **kosztowniejsze**, co stanowiło duże obciążenie dla mieszkańców imperium i dla gospodarki. Problemy ekonomiczne i ciągłe walki, a także nasilające się w tym okresie epidemie groźnych chorób zaowocowały **spadkiem zaludnienia** niektórych obszarów oraz **zahamowaniem rozwoju miast** i zmniejszeniem ich znaczenia. **Lokalne odrębności** zaczęły coraz mocniej dochodzić do głosu, jak gdyby odwracając proces romanizacji, który dopiero niedawno znalazł swoje dopełnienie w upowszechnieniu obywatelstwa rzymskiego poza Italią.

W tym też właśnie czasie – w połowie III w. – wzmożyły się **prześladowania chrześcijan** mające wcześniej ograniczoną skalę. Wówczas (i ponownie w początkowych latach IV w.) wyznawcy Jezusa znaleźli się w dramatycznej sytuacji. Sam fakt bycia chrześcijaninem wystarczał do skazania na karę śmierci – często jako ofiara dzikich zwierząt na arenie amfiteatru. Łagodniejsza forma kary przewidywała odebranie majątku i skazanie na ciężkie roboty. Represje takie nie były czymś stałym, powracały w pewnych okresach. Ich okrucieństwo umacniało stanowczość i żarliwość wiary najwytrwalszych chrześcijan.

Dobry Pasterz – fresk w katakumbach Pryscylli w Rzymie, 2. połowa III w.

Katakumby były podziemnymi cmentarzami, tworzonymi przez system wąskich korytarzy kutych w skale, rozciągających się najczęściej na kilku poziomach. Zmarłych chowano w niszach umieszczonych wzdłuż ścian korytarzy lub w grobowcach znajdujących się w większych pomieszczeniach, w jakie rozszerzały się gdzieś korytarze. Chrześcijanie chowali swoich zmarłych w katakumbach do IV w. Katakumby Pryscylli znajdowały się w kamieniołomie. Zachowało się wiele zdobiących je fresków przedstawiających sceny biblijne. Motyw dobrego pasterza, z którym chrześcijanie utożsamiali Jezusa Chrystusa, został zaczerpnięty ze sztuki greckiej.

Dominat

Dopiero u schyłku III stulecia kryzys imperium został na pewien czas opanowany. Nastąpiło to za rządów **Dioklecjana**, który wstąpił na tron cesarski w 284 r. i panował przez ponad 20 lat. Jego **reformy** zmieniły radykalnie **sposób zarządzania państwem i system sprawowania władzy**. Nowej epoce w dziejach cesarstwa historycy nadali nazwę **dominatu**. Ustrój imperium ostatecznie przestał wówczas pozorować istnienie republiki. Władca został wywyższony poprzez nowy tytuł *dominus* (łac. pan, właściciel czegoś), już za życia otaczano go niemal boską czcią, a mieszkańcy cesarstwa stawali się bardziej jego poddanymi niż obywatelami państwa. Władza cesarza była odtąd oficjalnie nieograniczona. Rządził on państwem poprzez urzędników swojego dworu, a nie poprzez osoby sprawujące tradycyjne urzędy wywodzące się jeszcze z czasów republiki. Nastąpił przy tym rozrost biurokracji, chociaż nadal istniał senat i wybierano konsulów.

Dioklecjan starał się stworzyć system, który połączyłby jego chęć umocnienia władzy centralnej z realiami olbrzymiego, zróżnicowanego wewnętrznie imperium, którego poszczególne obszary zmagaly się z odmiennymi problemami. Zwłaszcza obrona granic wymagała podziału obowiązków przynależnych władcy. Rozwiązanie, które zaproponował Dioklecjan, miało zarazem zneutralizować nadmierne ambicje wybitnych wodzów. Zaproponował system nazwany **tetrarchią** (gr. rządy czterech).

Były to **współrządy** czterech cesarzy, z których dwóch (z tytułami **augusta**) stało wyżej w hierarchii, a dwóch kolejnych (z tytułami **cezara**) miało ich wspomagać. Po 20 latach rządów augustowie mieli ustąpić, przekazać swój tytuł i pozycję cesarzom, a ci – dobrać sobie dwóch nowych współrządców. W praktyce tetrarchia została powiązana z **podziałem administracyjnym** cesarstwa na cztery prefektury. Za każdą z nich odpowiadał jeden tetrarcha. Mieli oni jednak w pełni współdziałać, nie można więc mówić o rozpadzie cesarstwa. Zgodnie z przyjętymi zasadami Dioklecjan i drugi z augustów rzeczywiście zrzekli się władzy. Jednak wobec ambicji współrządców cały skomplikowany system szybko się załamał i rozpoczął się nowy okres wojen domowych – tym razem trwający znacznie krócej.

Ostatecznie nowym władcą imperium rzymskiego został Konstantyn, nazwany później Wielkim, który przez większą część swego panowania współrządził z drugim cesarzem. Zasada współrządów – choć nie w formie złożonego systemu tetrarchii – stała się w IV w. w praktyce normą, ponieważ rządy za pomocą jednego ośrodka władzy tak rozległym imperium stawało się coraz trudniejsze.

Konstantyn I Wielki podjął jedną z kluczowych dla dalszych losów imperium decyzji, jaką było założenie w **330 r.** na obszarze dawnej greckiej kolonii Bizancjum u bram Morza Czarnego **nowego miasta**, które od imienia władcy nazwano **Konstantynopolem**. Wkrótce stało się ono drugą stolicą imperium. Od tego momentu centrum życia politycznego, gospodarczego i kulturowego państwa przesunęło się coraz bardziej do jego wschodniej części. Okazała się też ona

Awers miedzianej monety (antoninian) z wizerunkiem cesarza Dioklecjana, III w.

◀ rządy Dioklecjana

◀ dominat

◀ tetrarchia

◀ założenie Konstantynopola

z czasem bezpieczniejsza w porównaniu z zachodem, który w kolejnym stuleciu upadł pod naporem najazdów barbarzyńskich.

W 395 r. zgodnie z wolą zmarłego cesarza **Teodozjusza I Wielkiego** w chwili jego śmierci nastąpił **podział cesarstwa** pomiędzy jego dwóch synów. Do podobnych sytuacji w dziejach państwa dochodziło już wcześniej, a wobec przyjętej w IV w. – niemal jako normy – zasady współrządów cesarskich ta decyzja nie budziła zdziwienia. Nie była też zaplanowana jako przełom dla funkcjonowania imperium. Jednak do tego doprowadziła – Cesarstwo Rzymskie nie powróciło już do jedności, **podział okazał się trwały**. **Wschodnia** stolica – Konstantynopol – rozkwitała. Cesarze zachodniej części imperium na początku V w. przenieśli się do **Rawenny** leżącej na północnym-wschodzie Italii (już wcześniej nie

Rzym, ale Mediolan pełnił funkcję stołecznego miasta). Stopniowo drogi Zachodu i Wschodu zaczęły się rozchodzić. Podział cesarstwa pokrywał się z rozgraniczeniem kulturowym społeczeństwa. Na Zachodzie przeważała łacina, a ludność uległa romanizacji, natomiast na Wschodzie panowała greka i utrwaliła się tradycja greckiej kultury.

Missorium Teodozjusza I Wielkiego – replika srebrnej tacy podarunkowej z 388 r. wykonana z okazji dziesięciolecia panowania ostatniego władcy zjednoczonego cesarstwa. Odkryta w 1847 r. w pobliżu Méridy (Hiszpania), należy obecnie do zbiorów Królewskiej Akademii Historii.

Podział Cesarstwa Rzymskiego między synów Teodozjusza I w 395 r.

Ćwiczenie

Określ, jakie obszary znalazły się we wschodnim, a jakie – w zachodnim Cesarstwie Rzymskim po jego podziale. Czym różniły się te dwa obszary? Jakie były ich tradycje cywilizacyjne?

Rzym państwem chrześcijańskim

W 313 r. Konstantyn wraz z cesarzem współrządzającym wydali tzw. **edykt mediolański** wprowadzający wolność religijną w cesarstwie. Oznaczało to **przyzwolenie na wyznawanie chrześcijaństwa** i koniec jego prześladowań. Co więcej, Konstantyn wykazywał zdecydowaną sympatię wobec tej religii i zaczął wspierać jej rozwój, starając się przy tym ją nadzorować (przewodniczył pierwszemu i bardzo ważnemu dla historii Kościoła **soborowi powszechnemu w Nicei** w 325 r.). Chrześcijaństwo szybko umacniało swoją pozycję w państwie. Od pewnego czasu miało już bardzo licznych wyznawców także wśród społecznej elity.

◀ edykt mediolański

Sobór – w Kościele katolickim zgromadzenie biskupów całego Kościoła zwołane w celu rozstrzygnięcia najważniejszych kwestii wiary oraz prawa kościelnego.

Konstantyn I Wielki – fragment posągu, początek IV w.

Konstantyn nie tylko zapewnił chrześcijanom swobodę wyznawania ich religii, lecz także sam stopniowo coraz bardziej czuł się chrześcijaninem i związał się z Kościołem. Chrzest przyjął natomiast dopiero na łożu śmierci. W Kościele prawosławnym jest uznawany za świętego.

Źródło historyczne

Fragmenty tzw. edyktu mediolańskiego z 313 r.

Gdyśmy tedy szczęśliwie, Ja, Konstantyn Augustus, i Ja, Licyniusz Augustus przybyli do Mediolanu i zastanawiali się nad tym, co służy dobru i korzyści państwa, postanowiliśmy [...] wydać zarządzenia dotyczące się czci i bojaźni bożej, to znaczy przyznać chrześcijanom oraz wszystkim innym wolny wybór wyznawania religii, jaką by chcieli, by boskie i niebiańskie Istoty, jakie by tylko były, łaskawe być mogły Nam i wszystkim Naszym poddanym. Tak więc w zbawiennym i najszczerzym przekonaniu wyraziliśmy wolę Naszą, by nikomu zgola nie odmawiano swobody wykonywania i wybrania religii czy wyznania chrześcijańskiego, oraz by każdemu przyznano prawo zwrócenia serca swego do tej religii, jaką sam uważa dla siebie za najodpowiedniejszą, a Bóstwo Nam użyczyć mogło łaskawej swej opieki i życzliwości. [...] daliśmy chrześcijanom wolne i nieograniczone prawo

wypełniania swej religii. [...] Niewątpliwie bowiem, do zachowania czasów naszych spokoju przyczynia się okoliczność, by każdy miał prawo wyboru i praktyk religijnych według własnej swej woli. Tak zaś postąpiliśmy, by się nie zdawało, że jakaśkolwiek cześć czy służba boża przez nas została upośledzona.

Euzebiusz z Cezarei, *Historia kościelna*, tłum. A. Lisiecki, Poznań 1924, s. 446–447 (pisownia uwspółcześniona).

Ćwiczenie

1. Wyjaśnij, w jaki sposób władcy Cesarstwa Rzymskiego uzasadnili ogłoszenie wolności religijnej.
2. Określ, czy inne niż chrześcijańska religie zostały potraktowane w edyktie na równi z nią, czy w odmienny sposób.

dekrety
teodozjańskie ▶

W IV w. imperium rzymskie coraz wyraźniej stawało się krajem chrześcijańskim. Religii tej sprzyjali kolejni cesarze, a w **392 r. Teodozjusz Wielki** uznał ją za **religię panującą** w cesarstwie oraz **zakazał wyznawania innych religii** i sprawowania innych kultów. Miało to na celu między innymi umocnienie spójności ideologicznej społeczeństwa. Teodozjusz zwalczał grecko-rzymskie tradycje religijne. Zakazał między innymi organizowania igrzysk w Olimpii. Ostatnie starożytne igrzyska odbyły się w rok po uznaniu chrześcijaństwa za religię państwową. Natomiast już wcześniej następowało burzenie bądź przekształcanie w kościoły świątyń innych religii. **Na początku V w. chrześcijanie stanowili już zdecydowaną większość ludności imperium**, choć nie wszyscy jego mieszkańcy przyjęli tę religię bez sprzeciwu. Stare wierzenia trwały jeszcze przez kilka stuleci. Dotyczyło to zwłaszcza mieszkańców wsi. Właśnie stąd wzięto się słowo poganin (łac. *paganus* oznacza „wieśniak”) na określenie osób niewyznających wiary chrześcijańskiej.

Chrześcijaństwo wpłynęło na **kulturę rzymską** nie tylko wprost – poprzez wprowadzenie nowych tematów do sztuki i piśmiennictwa oraz zastąpienie świątyń dawnych kultów kościołami chrześcijańskimi. Zmieniło także **relacje społeczne i obyczaje**, co związane było z chrześcijańskimi ideami doceniania ubóstwa i uznania równości wszystkich ludzi wobec Boga (zobacz rozdz. III.4.). W sposób bardziej humanitarny zaczęto traktować niewolników, a od początku V w. w praktyce zakazano na Zachodzie walk gladiatorów. Zmieniło się podejście do życia rodzinnego – małżeństwa stały się bardziej stabilne, gdyż w chrześcijańskiej doktrynie ich świętość i nierozzerwalność były silnie podkreślane.

Sama instytucja Kościoła powszechnego przybierała coraz bardziej sformalizowane formy. Organizacyjnie był on podzielony na **diecezje** kierowane przez biskupów. Szczególnym autorytetem obdarzono **patriarchaty**, których wykształciło się pięć: Rzym, Konstantynopol, Antiochia, Jerozolima i Aleksandria. W końcu IV w. coraz powszechniejsze uznawano idea pierwszeństwa **biskupa Rzymu**. Nie wszyscy ją jednak akceptowali. Decydującą pozycję w Ko-

ściele, zwłaszcza w sprawach doktryny, miało ciało kolegialne, czyli zwoływany od czasu do czasu sobór.

Odstępstwa od zasad wiary określonych na soborach traktowano jako **herezje**. Już w II w. niektóre poglądy występujące wśród myślicieli chrześcijańskich potępiano jako heretyckie, a więc błędne, sprzeczne z nauczaniem przyjętym przez Kościół powszechny. Poszczególne gminy chrześcijańskie początkowo różniły się zresztą w swojej wierze, czemu właśnie starały się z czasem zapobiec sobory. Na początku IV w. najważniejszą nieprawomyślną koncepcją religijną, określoną wkrótce jako herezja, był **arianizm**. Pogląd ten odrzucał nauczanie Kościoła o Trójcy Świętej, zaprzeczał boskości Chrystusa i jego odwieczności, przyjmując, że został on stworzony przez Boga w pewnym momencie czasu. ◀ arianizm

Narastanie zjawisk kryzysowych w cesarstwie

Poczynając od chaosu epoki wojen domowych z III w., stopniowo nasilały się w cesarstwie niepokojące zjawiska. Z czasem pogłębiły one kryzys i doprowadziły do ostatecznego załamania. **Skończyła się epoka podbojów**, zdobywania tępów i jeńców. Imperium nadal było potężne terytorialnie i wydawało się niepokonane, ale od ekspansji przechodziło coraz wyraźniej do kosztownej obrony. **Najwięcej środków pochłaniała ogromna armia** (400 do 500 tysięcy żołnierzy), która prowadziła też liczne bratobójcze walki. Ich negatywne efekty odczuwali dotkliwie mieszkańcy imperium, zarówno należący do niższych, jak i najwyższych warstw społecznych. ◀ problemy w armii

Poważne problemy dotyczyły sfery gospodarczo-społecznej. Daleko idące ograniczenie napływu jeńców powodowało **niedobór niewolników**, na których pracy bazowała w znacznej części rzymska gospodarka. Tymczasem, podobnie jak w okresie republiki, możne rody rzymskie opierały swoje bogactwo na **latyfundiach** – wielkich gospodarstwach potrzebujących licznych rąk do pracy. Wolni, drobni rolnicy nie mieli dość silnej pozycji, by z nimi konkurować. Starali się o możliwość otrzymania pod uprawę (w **dzierżawę**) części ziemi należącej do latyfundiów w zamian za ustalone opłaty lub usługi. Tych, którzy zawierali tego rodzaju umowy, określano mianem **kolonów**. System **kolonatu** tworzył się już od I w. i początkowo okazał się bardzo wydajny ekonomicznie.

Fragment mozaiki latyfundium z domu Dominusa Juliusa, przełom IV/V w. n.e.

Umowy o dzierżawę ziemi odpowiadały właścicielom latyfundiów – pozwalały im rozwiązać problem braku niewolników i zapewniały stałe dochody. Skłaniały ich jednocześnie do tego, aby jak najsilniej **uzależnić od siebie kolonów** i za-

◀ kolonat

gwarantować sobie w ten sposób stabilność całego systemu. Ważne dla nich było, aby zależni od nich rolnicy wiązali się na stałe z dzierżawioną ziemią i przekazywali ją potomstwu wraz ze wszystkimi zobowiązaniami. Konstantyn Wielki wydał prawo **zakazujące kolonom opuszczania dzierżawionej ziemi** bez zgody jej właściciela.

Wielcy posiadacze ziemscy zyskiwali dominującą pozycję ekonomiczną na dużych obszarach (ułatwiał im to brak konkurencji ze strony miast, które od III w. ogarniał kryzys). Podporządkowywali sobie coraz bardziej kolonów, którzy zaczęli funkcjonować nie jak ludzie wolni, ale jako **poddani** – niemal niewolnicy. Działo się to tym łatwiej, że państwo ograniczało stopień swojej kontroli nad tą grupą ludności, na przykład przekazywało właścicielom latyfundiów **obowiązki związane ze ściąganiem podatków** czy sprawowaniem władzy sądowej. Zjawisko to szczególnie silnie występowało na zachodzie imperium.

Najazdy barbarzyńców i upadek cesarstwa na Zachodzie

Plemiona germańskie zamieszkałe u granic imperium wzrastały w siłę i ulegały przekształceniom społecznym, które skutkowały wytwarzaniem się organizacji państwowych. Rosta też znacznie ich siła militarna. Do najważniejszych **germańskich grup plemiennych** zamieszkujących w pobliżu rzymskich granic należeli: **Sasi, Frankowie, Alemanowie, Wandalowie, Goci**. Z czasem dołączyli do nich **Burgundowie, Longobardowie i Swebowie**. Goci w III w. zajęli tereny położone daleko na wschodzie *Barbaricum* – nad Morzem Czarnym, na terenie dzisiejszej Ukrainy. Wkrótce nastąpił ich podział na **Wizygotów i Ostrogotów**.

najazdy
barbarzyńców ▶

Relief z *Wielkiego sarkofagu Ludovisi* przedstawiający walkę Rzymian z barbarzyńcami, III w.

Najazdy germańskie na imperium rzymskie początkowo opierały się na wyprawach łupieżczych. Były one bardzo uciążliwe dla rzymskiej ludności i dla gospodarki, jednak nie zagrażały rzymskiemu stanowi posiadania. Z czasem jednak takie napaści owocowały **osiedlaniem się grup ludności barbarzyń-**

skiej w granicach rzymskiego państwa. Cesarze niejednokrotnie uznawali taką sytuację za korzystną, gdyż osiadli Germanie stawali się rolnikami oraz **bazą dla rekrutacji do armii**. Z wrogów stawali się sprzymierzeńcami i paradoksalnie, to oni, zamieszkując pograniczne obszary, bronili państwa przed najazdami innych grup germańskich. W armii rzymskiej przybywało Germanów i już w IV w. znajdowali się oni wśród najwyższych dowódców. Czasami na żołąd państwa brano całe zorganizowane oddziały barbarzyńców na czele z ich wodzami. Armia rzymska nie mogła się już bez nich obyć. Wiążąc swe interesy z imperium, stawali się jego obrońcami, choć wśród Rzymian budzili często nieufność.

◀ rekrutacja do armii

Ciąg dramatycznych wydarzeń, które miały przynieść kres istnieniu cesarstwa na Zachodzie i zakończyć epokę starożytności, rozpoczął się wraz z procesem określanym często jako **wielka wędrówka ludów**. Zapoczątkowali ją **Hunowie** – koczownicze plemię wywodzące się z obszarów leżących na północ od Chin. Przesuwając się na zachód, dotarli oni **w 2. połowie IV w. do Europy**. Okazali się bardzo groźnymi wojownikami. Zaatakowali plemiona gockie oraz rozbili i w znacznej mierze podporządkowali sobie Ostrogotów.

◀ wędrówka ludów

Wizygoci zagrożeni przez Hunów po pierwszych klęskach zwrócili się do cesarstwa z prośbą o możliwość **osiedlenia się po rzymskiej stronie granicy**. Uzyskali zgodę, jednak ich zamieszkanie w imperium stało się źródłem konfliktów, które doprowadziły ich do **buntu** przeciw Rzymianom. W **378 r. w bitwie pod Adrianopolem** (ok. 200 kilometrów na zachód od Konstantynopola) rozbili oni rzymskie wojska, dowodzone przez cesarza Walensa, który zginął w walce z nimi. W kolejnych latach pustoszyli Grecję, wreszcie zaatakowali Italię. W latach 408–410 pod przywództwem swego króla Alaryka I zagrozili bezpośrednio Rzymowi. Ostatecznie w **410 r.** ich władca, po **wkroczeniu do miasta**, wydał je swoim ludziom na trzydniowy rabunek. Symboliczny wymiar tego faktu był niezwykle silny – najeźdźcy wtargnęli do miasta Rzym po raz pierwszy od 800 lat. Następnie Wizygoci dotarli do Galii oraz Hiszpanii, gdzie założyli swoje królestwo (istniejące do 711 r.).

◀ bitwa pod Adrianopolem

Fragment murów teodozjańskich w Konstantynopolu (dzisiejszy Stambuł), 1. poł. V w.

Odczuwane wciąż w stolicy wschodniego cesarstwa zagrożenie ewentualnymi najazdami barbarzyńców skłoniło cesarza Teodozjusza II (panował w latach 408–450) do budowy nowej podwójnej linii murów obronnych. Powstały one w odległości około 1,5 km na zachód od murów z czasów Konstantyna. Pomiędzy tymi dwoma zespołami umocnień znajdowały się między innymi olbrzymie cysterny na wodę, która była sprowadzana akweduktami i magazynowana na wypadek oblężenia miasta.

W połowie V w. najpierw wschodniemu, a następnie zachodniemu cesarstwu zagrozili **Hunowie**. Ich związek plemienny nieustannie wzrastał w siłę. Przyczyniała się do tego również ich strategia włączania do niego tych plemion germańskich, które od siebie uzależniali. Pod wodzą **Attyli** najechali **Cesarstwo Wschodniorzymskie**, wymuszając na jego cesarzu **płacenie daniny**. Następnie zaatakowali Cesarstwo **Zachodniorzymskie**. Dopiero zawiązana szeroka koalicja Germanów i Rzymian powstrzymała najazd Hunów. Śmierć Attyli, która nastąpiła niedługo później, doprowadziła do rozpadu ich związku plemiennego.

Attyla w wyobrażeniu jednego z mistrzów XIX-wiecznego malarstwa francuskiego romantyzmu Eugene'a Delacroix (czytaj: eżena delakrua); fragment fresku w Pałacu Bourbonów w Paryżu

Attyla zaatakował zachodnie cesarstwo wiosną 451 r. Skierował swoje uderzenie na Galię. Przeciwstawiły się mu wojska rzymskie oraz wielu plemion germańskich, wśród których najsilniejsze były wizygoty. Rzymianami dowodził wybitny dowódca wojskowy Aecjusz (zwany „ostatnim Rzymianinem”), który przez wiele lat kierował polityką Cesarstwa Zachodniorzymskiego wobec barbarzyńców, usiłując zachować rzymskie panowanie w zachodnich prowincjach. Sojusz Rzymian i Germanów pokonał Hunów Attyli w bitwie na Polach Katalaunijskich w czerwcu 451 r. Attyla wycofał się z częścią wojska, a w kolejnym roku podjął na nowo najazdy i uderzył na północną Italię. Dopiero jego śmierć w 453 r. oddaliła zagrożenie ze strony Hunów. Jej okoliczności były nietypowe – upojony alkoholem, w noc swego wesela udusił się we śnie w wyniku krwotoku z nosa.

W **455 r.** osiedli w Afryce **Wandalowie** podjęli wyprawę łupieżczą na Italię. Zdobyli i doszczętnie splądrowali Rzym. Wywieźli liczne łupy i jeńców, a ponadto zadali cios ekonomicznemu potencjałowi kraju, osłabiając przez to jego możliwości obronne. Pamięć o tym najeździe spowodowała, że w wielu językach świata znalazło się słowo „wandalizm” – na określenie bezprzykładowych zniszczeń.

Na przełomie lat 60. i 70. wzrosła potęga władcy Wizygotów Euryka, który uniezależnił zupełnie swe państwo od Rzymu i wymusił na cesarzu Zachodu akceptację swej koronacji na króla. Cenna Galia była dla imperium stracona.

W tym czasie osłabło natomiast zagrożenie zewnętrzne wobec **wschodniego cesarstwa**. Dzięki temu mogło ono stopniowo odbudowywać swoją pozycję i stało się bezpośrednim kontynuatorem Cesarstwa Rzymskiego. Istniało jeszcze przez 1000 lat. **Cesarze zachodni** dysponujący bardzo słabą władzą i często zależni od kaprysów dowódców wojskowych pochodzenia germańskiego władali właściwie już tylko Italią i Dalmacją (dawną Ilirią). W **476 r. dowódca najemnych wojsk germańskich**, będących na służbie małoletniego cesarza Romulusa Augustulusa, **Odoaker** wypowiedział władcy posłuszeństwo i usunął go z tronu. Ogłoszony przez swych żołnierzy królem, przejął władzę nad Italią. W 5 lat później przestał insygnia władzy cesarskiej do Konstantynopola, uznając formalnie zwierzchność tamtejszego cesarza. **Na Zachodzie odrębne cesarstwo przestało istnieć.**

W historiografii przez długi czas silnie utrwalona była tradycja przyjmowania daty: 476 r. za **umowny koniec starożytności** i początek średniowiecza. Przypisano jej znaczenie symboliczne. Dziś jej waga w dziejach jest bardzo mocno podważana, ponieważ mające wówczas miejsce wydarzenia stanowiły tylko jeden z epizodów w ciągu innych kluczowych zdarzeń. Sam obalony Romulus Augustulus nie był nawet legalnym cesarzem, gdyż wyniesiony został na tron w wyniku zamachu stanu, a uznawany przez Konstantynopol za legalnego władcę Zachodu **Juliusz Nepos** żył do 480 r., utrzymując władzę nad Dalmacją.

PYTANIA I POLECENIA

1. Wskaż przejawy kryzysu imperium rzymskiego w III w.
2. Wyjaśnij pojęcia: *Barbaricum*, *Germanie*, *dominat*, *kolonowie*, *edykt mediolański*, *poganim*, *herezja*.
3. Opisz, w jaki sposób zmieniała się sytuacja chrześcijan i religii chrześcijańskiej w Cesarstwie Rzymskim w III–V w. Jakie znaczenie miał – twoim zdaniem – fakt, że chrześcijaństwo stało się w Rzymie religią państwową?
4. Scharakteryzuj przyczyny narastania kryzysu, a następnie upadku cesarstwa na Zachodzie. Podziel je na zewnętrzne i wewnętrzne oraz wskaż zależności między nimi.

5. Wytłumacz, dlaczego – twoim zdaniem – 476 r., czyli moment likwidacji odrębności Cesarstwa Zachodniorzymskiego, uznaje się za koniec starożytności.
6. Przygotuj referat na temat „Dziedzictwo starożytnego Rzymu”. Przedstaw w nim, jakie elementy rzymskiej tradycji są do dziś aktualne i w jakim stopniu zaważyły one na kształcie późniejszych epok, także naszej współczesności.
7. Poszukaj w internecie i literaturze popularnonaukowej dodatkowych informacji na temat kultury oraz organizacji społecznej i politycznej plemion germańskich na przełomie starożytności i średniowiecza. Jakie dostrzegasz najpoważniejsze różnice pomiędzy grecko-rzymskim a germańskim modelem cywilizacyjnym?

PODSUMOWANIE LEKCJI

Znaczna część III w. upłynęła w Cesarstwie Rzymskim pod znakiem **wojen domowych** pomiędzy rywalizującymi o władzę kandydatami. Umocniła się pozycja armii i jej wodzów.

◀ s. 219

U schyłku III w. za rządów **Dioklecjana** została wprowadzona nowa forma rządów – **dominat**.

◀ s. 221

W 330 r. przybyła cesarstwu nowa stolica – Konstantynopol wybudowany przez cesarza Konstantyna w miejscu greckiego Bizancjum. W 395 r. nastąpił trwały **podział państwa na wschód i zachód**.

◀ s. 222

Cesarz **Konstantyn Wielki zakończył prześladowania chrześcijan**. Wydany przez niego **edykt mediolański z 313 r.** wprowadził wolność wyznania. Pod koniec IV w. Teodozjusz Wielki uznał religię chrześcijańską za panującą w państwie.

◀ s. 223

W cesarstwie zachodziły bardzo istotne zmiany społeczno-gospodarcze. **System kolo-natu** oznaczał uzależnienie wolnych dotąd drobnych rolników od wielkich właścicieli ziemskich.

◀ s. 225

Imperium nękane było **najazdami barbarzyńców** (Germanów), a na wschodzie prowadziło ciężkie zmagania z odrodzoną Persją. Do rzymskiej armii rekrutowano **barbarzyńców** z zamieszkałych na terenie imperium plemion germańskich.

◀ s. 226

Przybycie z Azji wojowniczych Hunów w 2. połowie IV w. zapoczątkowało **wielką wędrówkę ludów**. Od V w. na obszarze Cesarstwa Zachodniorzymskiego powstawały państwa barbarzyńskie tylko formalnie uznające zwierzchność cesarza.

◀ s. 227

Po 476 r. germański wódz oddziałów pozostających w służbie rzymskiej Odoaker położył kres istnieniu odrębnego Cesarstwa Zachodniorzymskiego. Datę tę przyjmuje się często jako umowny **koniec starożytności** i początek średniowiecza.

◀ s. 230

Św. Augustyn – znamienity umysł chrześcijaństwa epoki starożytności

Augustyn (354–430) – święty Kościoła katolickiego i prawosławnego, doktor Kościoła katolickiego. Urodził się jako Aureliusz Augustinus w Tagaście w afrykańskiej prowincji Cesarstwa Rzymskiego – Numidii, w bezpośrednim sąsiedztwie Hippony, której biskupem został później (oba miasta leżą na terenie dzisiejszej Algierii). Matka Augustyna była chrześcijanką. Sam Augustyn został ochrzczony w wieku 32 lat. Wcześniej studiował, a następnie wykładał retorykę nie tylko w miastach afrykańskich, lecz także w Rzymie oraz Mediolanie. W młodości Augustyn lekkomyślnie nie uczył się greki i później ogromnie tego żałował. Przełom duchowy, który skłonił go do przyjęcia chrześcijaństwa, spowodował porzucenie przez niego światowego życia. Augustyn zaczął wkrótce wraz z grupą przyjaciół i naśladowców prowadzić życie klasztorne. Zasady, które opracował, stały się z czasem podstawą pierwszej w Kościele Zachodu reguły zakonnej. W 391 r. został kapłanem, a w 396 r. – biskupem. Zaangażował się w życie Kościoła powszechnego, prowadził bogatą korespondencję z wybitnymi osobistościami swojej epoki, zwalczał ruchy heretyckie. Zmarł w 430 r., kiedy pod mury Hippony dotarły pierwsze oddziały nadciągających wojsk Wandalów.

Św. Augustyn, biskup Hippony – w wyobrażeniu jednego z mistrzów XIV-wiecznego malarstwa włoskiego Simone Martínego

Św. Augustyn stworzył wiele dzieł z zakresu filozofii chrześcijańskiej i wykładni prawd wiary (teologii). Ze względu na ich wagę był przez wiele stuleci uznawany za największy autorytet w Kościele zachodnim. Został zaliczony w poczet Ojców Kościoła.

Traktat Augustyna *O państwie Bożym* przedstawiał jego koncepcję współistnienia państwa Bożego i państwa ziemskiego. Pierwsze jest doskonałym, wiecznym uosobieniem boskich zamysłów, a drugie – przemijającym odbiciem ludzkich ułomnych dążeń. Mimo to ziemskie organizmy polityczne, takie jak Cesarstwo Rzymskie, są ludziom konieczne, organizują życie społeczne. Ich wielkim zadaniem jest też wspieranie państwa Bożego na ziemi, czyli Kościoła, i bronienie go przed wrogami oraz herezją. Z kolei Kościół wspomaga państwo, wskazując mu właściwą drogę opartą na wierze. W ostatecznym rozrachunku należy jednak pamiętać, że cele ludzkiego istnienia mają charakter duchowy, a nie materialny.

XIV-wieczny francuski manuskrypt dzieła św. Augustyna *De civitate Dei* (*O państwie Bożym*)

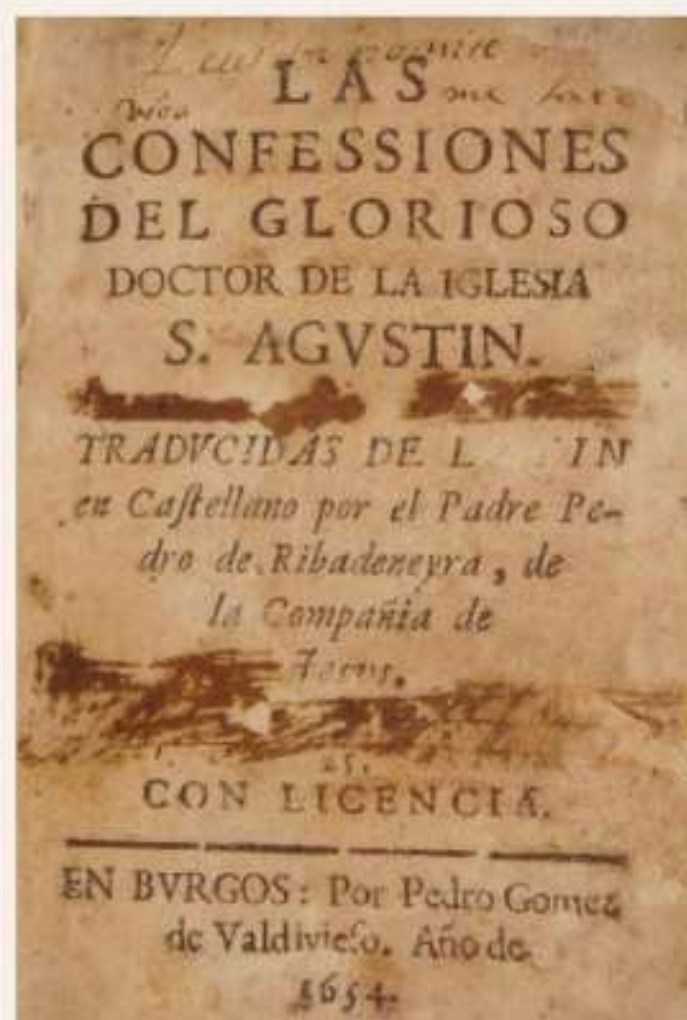
Wyznania to dzieło, w którym Augustyn przedstawił historię swojej duchowej przemiany i opisał lata młodości, które ocenił jako przepełnione błędami i żądzami. Podkreślił, że dopiero nawrócenie na chrześcijaństwo pozwoliło mu je opanować. Wyznania stały się jednym z najchętniej czytanych dzieł Augustyna.

Stworzyłeś nas bowiem jako skierowanych ku Tobie. I niespokojne jest serce nasze, dopóki w Tobie nie spocznie.

Wierzę, abym poznał.

~ św. Augustyn

Okladka XVII-wiecznego hiszpańskiego wydania Wyznań św. Augustyna

Hippona (łac. *Hyppio Regius*) była miastem, w którego historii przeplatały się wpływy różnych ludów i kultur. Powstała jako kolonia fenicka. Później znalazła się w obrębie państwa numidyjskiego stworzonego przez plemiona Berberów – koczowników zamieszkujących Saharę i północną Afrykę. Ich król Masynissa był sojusznikiem Rzymian w II wojnie punickiej i w decydujący sposób przyczynił się do ich zwycięstwa nad Kartagińczykami. Później jednak Hippona toczyła wojny z Rzymem, została przez niego uzależniona, a za panowania Oktawiana Augusta stała się rzymską prowincją. Wciąż pozostawała miastem zróżnicowanym etnicznie. Berberyjką była prawdopodobnie matka św. Augustyna.

Mozaika z czasów rzymskich w ruinach Hippony

III. Starożytny Rzym

Tradycyjna data **powstania Rzymu to rok 753 p.n.e.** Miasto rządzone było początkowo przez królów. W ostatnim okresie epoki królewskiej podporządkowali je Etruskowie.

◀ s. 170

Ustrój Rzymu miał **charakter oligarchiczny** – największy zakres władzy spoczywał w rękach reprezentujących patrycjuszy urzędników. Obywatele rzymscy uczestniczyli w sprawowaniu władzy poprzez komicja.

◀ s. 173

Na przełomie VI i V w. p.n.e. Rzymianie uwolnili się od etruskiego panowania i obalili władzę królewską. Od tego momentu kształtował się system ustrojowy **republiki rzymskiej**.

◀ s. 173

Interesy plebejuszy reprezentowało **zgromadzenie ludowe i trybuni ludowi**, którzy posiadali prawo weta wobec decyzji urzędników, jakie uznaliby za szkodliwe dla ludu.

◀ s. 176

Stopniowo wzrastało znaczenie **senatu**, który był związany z **patrycjatem**.

◀ s. 176

Pomiędzy IV a połową III w. p.n.e. Rzym dokonał **podboju Italii**.

◀ s. 177

Rzymianie przystąpili następnie do zmagania, których efektem miało stać się opanowanie **basenu Morza Śródziemnego**. Najtrudniejszym przeciwnikiem okazała się **Kartagina**, z którą stoczyli trzy zwycięskie wojny punickie.

◀ s. 183

Od 2. połowy III w. p.n.e. zaczęły powstawać **rzymskie prowincje**. Narodziło się *Imperium Romanum*, a wśród jego podbojów znalazła się część państw hellenistycznych, w tym sama Grecja.

◀ s. 185

Źródła rosnącego bogactwa i **potęgi republiki rzymskiej** to: łupy, jeńcy wojenni, daniny, eksploatacja ekonomiczna prowincji.

◀ s. 186

Zyski z podbojów Rzymu trafiały głównie w ręce najzamożniejszych i najbardziej wpływowych rodzin, które gromadziły duże zasoby ziemi i zakładały latyfundia. Jednocześnie drobni i średniozamożni rolnicy gwałtownie ubożeli. W Rzymie wzrastała liczba **proletariuszy**, o których głosy na zgromadzeniu ludowym ubiegali się wszystkimi środkami politycy. Republika przeżywała **kryzys**.

◀ s. 188,
s. 189

W 2. połowie II w. p.n.e. próby reform podjęli **bracia Grakchowie**. Nie przyniosły one jednak trwałych efektów.

◀ s. 191

I w. p.n.e. był w państwie rzymskim epoką **wojen domowych**, w trakcie których najambitniejsi politycy, opierając się na legionach, starali się przechwycić władzę w państwie.

◀ s. 194

W 73 r. p.n.e. wybuchło **powstanie niewolników pod wodzą Spartakusa**.

◀ s. 195

Konflikt pomiędzy **Pompejuszem** a zdobywcą Galii **Juliuszem Cezarem** doprowadził do wojny zakończonej opanowaniem Italii przez Cezara w 49 r. p.n.e. Obwołano go **dożywotnim dyktatorem**. Skupił w swoim ręku szereg urzędów i uprawnień.

◀ s. 196

Próba przywrócenia republiki po **zamachu na Cezara** (44 r. p.n.e.) się nie powiodła. Zabójcy dyktatora zostali pokonani w wojnie przez członków II triumwiratu: Antoniusza, Lepidusa i Oktawiana.

◀ s. 197

Oktawian August stał się jedynowładcą – imperatorem, cesarzem, princepssem. Rozpoczęła się epoka Cesarstwa Rzymskiego . Jego pierwszy okres (do schyłku III w. n.e.) historycy nazwali pryncypatem.	◀ s. 199
Ważnym procesem była romanizacja ludności , dokonująca się w sensie kulturowym głównie na zachodzie, a w sensie politycznym – w całym imperium.	◀ s. 204
W 212 r. n.e. obywatelstwo rzymskie zostało nadane wszystkim wolnym mieszkańcom cesarstwa.	◀ s. 205
Cywilizacja starożytnego Rzymu czerpała wiele z greckiej myśli filozoficznej, sztuki oraz religii.	◀ s. 207
Rzymianie przyczynili się do powstania aktualnej do dziś koncepcji prawa .	◀ s. 208
W Rzymie rozwinęła się wiedza z zakresu technologii oraz architektury . Dla rzymskiego budownictwa były charakterystyczne: amfiteatry, cyrki, termy, luki triumfalne, wolnostojące kolumny.	◀ s. 211
Jako najwybitniejszych twórców literatury łacińskiej w starożytności wskazuje się najczęściej: Wergiliusza , Horacego i Owidiusza .	◀ s. 212
Religia rzymska miała charakter politeistyczny . W epoce cesarstwa ważną rolę odgrywał także nakazany przez władze kult boskich cesarzy .	◀ s. 212
Rzymianie przejmowali od podbitych lub sąsiadujących ludów ich wierzenia oraz bóstwa.	◀ s. 213
Chrześcijaństwo narodziło się na Wschodzie w I w. n.e. Po śmierci Jezusa jego wyznawcy głosili, że zmartwychwstał i odkupił ludzkie grzechy.	◀ s. 214
Chrześcijaństwo stopniowo stało się religią całkowicie odrębną od judaizmu. Chrześcijański Kościół powszechny rozprzestrzenił się na terenie rzymskiego imperium.	◀ s. 216
Znaczna część III w. n.e. upłynęła w Cesarstwie Rzymskim pod znakiem wojen domowych pomiędzy kandydatami do władzy cesarskiej.	◀ s. 219
U schyłku III w. n.e. za rządów Dioklecjana została wprowadzona nowa forma rządów określana jako dominat .	◀ s. 221
W 330 r. n.e. Konstantyn Wielki założył w miejscu greckiego Bizancjum nową stolicę – Konstantynopol . W 395 r. nastąpił trwały podział cesarstwa na wschodnie i zachodnie .	◀ s. 222
Cesarz Konstantyn Wielki zakończył prześladowania chrześcijan. Edykt mediolański z 313 r. n.e. wprowadził wolność wyznania. Pod koniec IV w. Teodozjusz Wielki uznał religię chrześcijańską za panującą w państwie i zakazał wyznawania innych kultów.	◀ s. 223
System kolonatu oznaczał uzależnienie wolnych dotąd drobnych rolników od wielkich właścicieli ziemskich.	◀ s. 225
Imperium było nękane najazdami barbarzyńców (Germanów), a na wschodzie prowadziło ciężkie zmagania z odrodzoną Persją.	◀ s. 226
Do rzymskiej armii coraz częściej rekrutowano barbarzyńców z zamieszkałych na terenie imperium plemion germańskich.	◀ s. 226
Przybycie z Azji wojowniczych Hunów w 2. połowie IV w. zapoczątkowało wielką wędrówkę ludów . Od V w. w Cesarstwie Zachodniorzymskim zaczęły powstawać państwa barbarzyńskie tylko formalnie uznające zwierzchność cesarza.	◀ s. 227
W 476 r. germański wódz oddziałów pozostających w służbie rzymskiej Odoaker położył kres istnieniu odrębnego Cesarstwa Zachodniorzymskiego .	◀ s. 230

SPRAWDŹ, CZY UMIESZ

1. Kultura i osiągnięcia cywilizacyjne starożytnych Rzymian

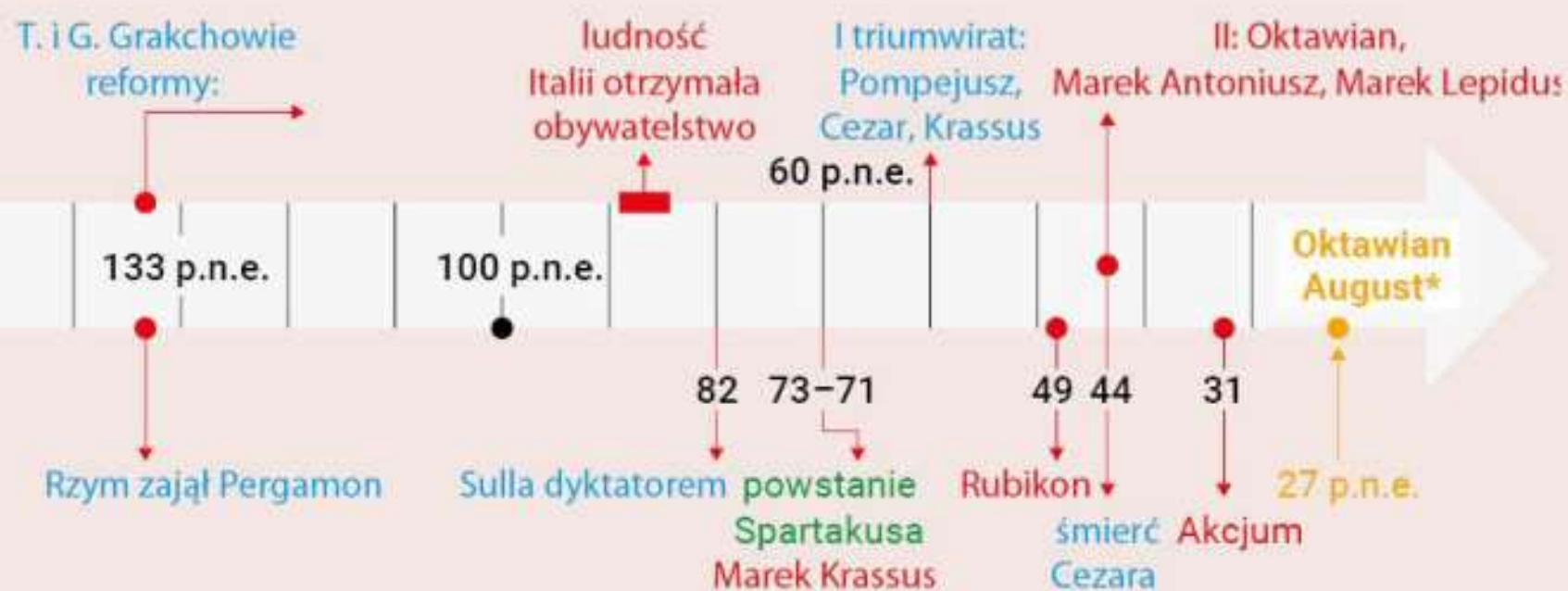
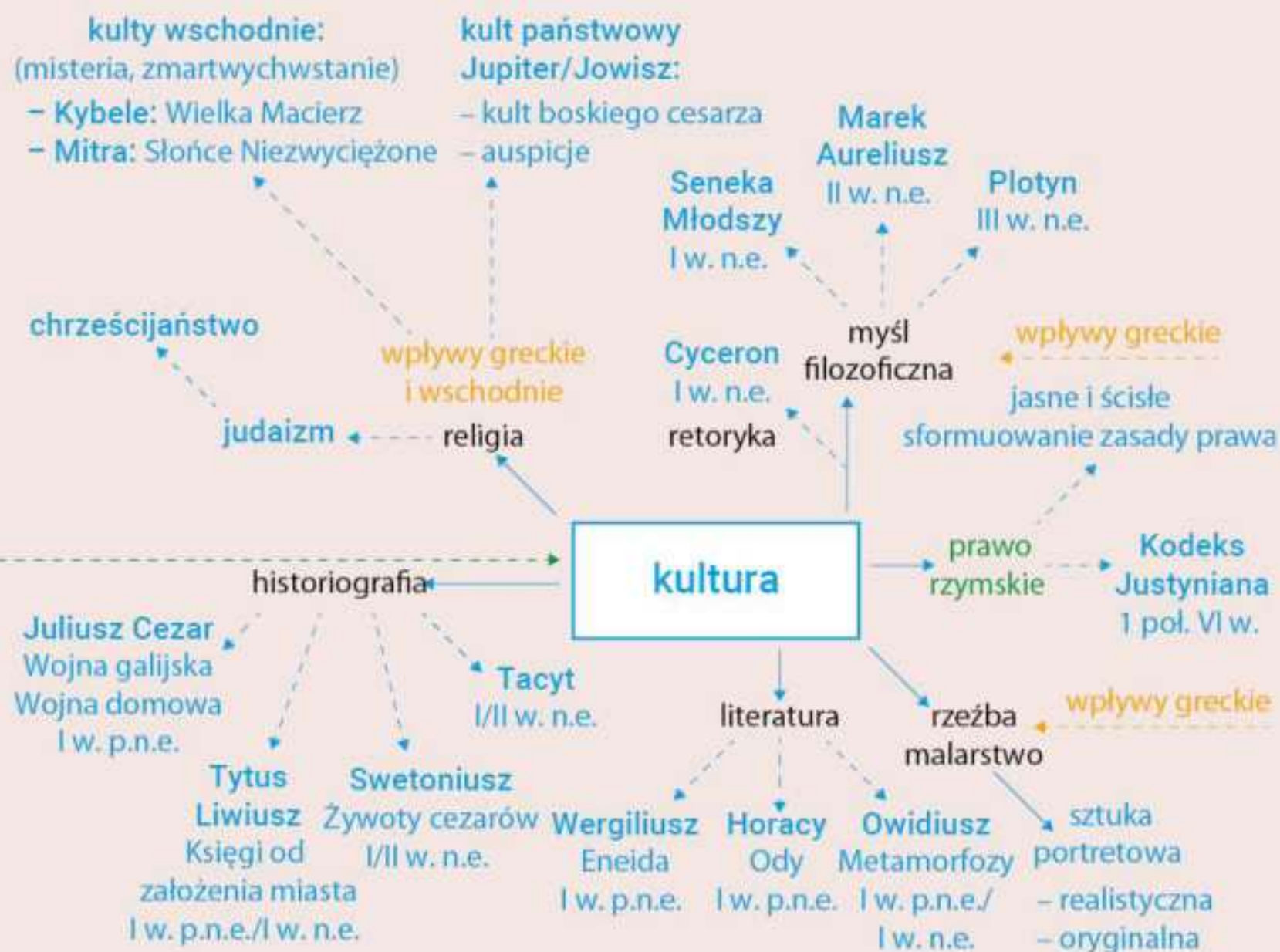

1.1. Wykonaj mapę myśli dotyczącą barbarzyńców w IV–V w. n.e. i upadku Cesarstwa Zachodniorzymskiego

2. Chronologia polityczna Rzymu: od wybuchu wojen punickich (264 r. p.n.e.) do upadku republiki (30/27 r. p.n.e.)

2.1. Przedstaw chronologię polityczną Rzymu od objęcia władzy przez Oktawiana Augusta w 30 r. p.n.e. do podziału cesarstwa w 395 r. n.e.

*łac. *augustus* – wywyższony przez bogów

3. Przykładowa ocena konsekwencji podbojów rzymskich i powstania imperium

Ocena konsekwencji podbojów rzymskich	
Mocne strony – zabezpieczenie mieszkańców imperium przed najazdami z zewnątrz i zapewnienie pokoju wewnętrznego – stopniowe objęcie obywatelstwem rzymskim najpierw mieszkańców Italii, a następnie całego państwa – rozwój życia miejskiego, handlu, wymiana osiągnięć cywilizacyjnych i kulturowych pomiędzy różnymi regionami imperium – upowszechnienie dorobku cywilizacyjnego Rzymu oraz kultury i religii Wschodu, które oddziaływały w decydujący sposób na późniejszy rozwój cywilizacji europejskiej	Słabe strony – nadmierna eksploatacja ekonomiczna prowincji – wzrost różnic majątkowych, który prowadził do zachwiania dotychczasowego systemu społeczno-politycznego, co stało się jedną z przyczyn upadku ustroju republikańskiego w Rzymie – wzrost znaczenia armii także w sprawach wewnętrznych – konieczność obrony rozległego terytorium (granic), prowadząca z czasem do wyczerpania ekonomicznego społeczeństwa i państwa
Szanse – utrzymanie wysokiego poziomu cywilizacyjnego, rozwoju gospodarczego i kulturalnego obszarów basenu Morza Śródziemnego i zachodniej Europy	Zagrożenia – utrzymujące się zróżnicowanie gospodarcze i społeczne olbrzymiego imperium, będące czynnikiem destabilizującym – odmienne tradycje cywilizacyjne ludów imperium, które w okresie kryzysu umacniały tendencje odśrodkowe

3.1. Oceń konsekwencje upadku republiki i narodzin cesarstwa. Przedstaw swoją odpowiedź w formie analizy SWOT w zeszycie.

Ocena	
Mocne strony – – –	Słabe strony – – –
Szanse – –	Zagrożenia – –

4. Dokonania jednego z władców starożytnego Rzymu

4.1. Przerysuj schemat do zeszytu i opisz dokonania władcy przedstawionego na fotografii.

Kto to?

Kiedy żył?

Co osiągnął w polityce,
zanim stał się uczestnikiem
I triumwiratu?

Jak potoczyły się jego losy,
gdy przekroczył Rubikon?

W jaki sposób sprawował
władzę w Rzymie?

Dlaczego został zamordowany
w wyniku politycznego spisku?

Co osiągnął w polityce
jako konsul i namiestnik Galii?

5. Źródło historyczne

Sokrates Scholastyk, *Historia Kościoła*, I. 16

„Rozbudował więc dawne Byzantion, otoczył je potężnymi murami i przyozdobił różnymi budowlami; uczynił z niego miasto równe Rzymowi, stolicy świata, zmienił jego nazwę [...] i w specjalnej ustawie zapewnił mu tytuł drugiego Rzymu. Ustawa ta wyryta została na kamiennej kolumnie i wystawiona na widok publiczny w tak zwanym Strategium, w pobliżu posągu, przedstawiającego cesarza na koniu. [...] I nie tylko, jak to już wyżej powiedziałem, umacniał pozycję religii chrześcijańskiej, lecz także usuwał kult pogański”.

Sokrates Scholastyk, *Historia Kościoła*, przeł. S. J. Kazikowski, Warszawa 1986, s. 62.

5.1. Podaj, o którym cesarzu mowa w źródle. W którym wieku panował?

5.2. Jaką nową nazwę nadał on rozbudowanemu przez siebie miastu, o którym mówi źródło?

5.3. Wyjaśnij, co mogło oznaczać nadanie nowo założonemu miastu „tytułu drugiego Rzymu”.

6. Początki Rzymu, republiki i imperium rzymskiego – VIII–II w. p.n.e.

6.1. Przerysuj tabelę do zeszytu i ją uzupełnij. Określ kolejność chronologiczną wydarzeń. Najdawniejsze oznacz cyfrą 1, kolejne: 2, 3, 4, 5. Dobierz do wydarzeń daty spośród podanych: 753 r. p.n.e., 509 r. p.n.e., 264 r. p.n.e., 218–201 r. p.n.e., 146 r. p.n.e.

a)	Upadek i zburzenie Kartaginy w wyniku III wojny punickiej, a także podporządkowanie Grecji i uczynienie z niej prowincji Rzymu.		
b)	II wojna punicka zakończona klęską Kartaginy i Hannibala, mimo jego zwycięstwa pod Kannami.		
c)	Zdobycie przez Rzymian ostatniego z miast etruskich i zakończenie podboju Italii, a także wybuch I wojny punickiej.		
d)	Obalenie króla Tarkwiniusza Pysznego, uniezależnienie się Rzymu od Etrusków i wprowadzenie ustroju republikańskiego.		
e)	Założenie miasta Rzymu według tradycji rzymskiej.		

6.2. Wskaż procesy historyczne, jakie miały miejsce na terenie Hellady:

- a) gdy według tradycji rzymskiej został założony Rzym;
- b) gdy w Rzymie obalono króla i wprowadzano republikę.

7. Mapa cesarstwa rzymskiego w 117 r. w. n.e. po koniec panowania cesarza Trajana

7.1. Wskaż terytoria, które weszły w skład imperium rzymskiego, w kolejności ich podboju. Wykorzystaj podane nazwy: Mezopotamia i Asyria, Armenia, Dacja, Mauretania, Brytania, Azja Mniejsza, Judea, Egipt, Galia, Syria, Hiszpania, Pergamon w Azji Mniejszej, Grecja/Achaja i Macedonia, Afryka (Kartagina), Iliria, Galia Cisalpejska, Sycylia, Italia.

a)		
b)		
c)		
d)		
e)		
f)		
g)		
h)		
i)		

j)		
k)		
l)		
m)		
n)		
o)		
p)		
r)		
s)		

8. Model ustrojowy republiki rzymskiej w V–IV w. p.n.e.

8.1. Oceń, czy poniższe informacje są prawdziwe. Wybierz P, jeśli informacja jest prawdziwa, lub F – jeśli jest fałszywa. Popraw zdania wskazane jako fałszywe.

a)	Urzędnikami sprawującymi najwyższą władzę byli dwaj konsulowie wybierani na jednoroczną kadencję. Sprawowali oni władzę wykonawczą, nadzorowali niższych urzędników i mogli wydawać rozporządzenia.	P	F
b)	Konsulów, pretorów (sędziów) i cenzorów (którzy sprawowali nadzór nad inwestycjami publicznymi) wybierały komicja centurialne , w których głosy zamożnych obywateli znaczyły więcej niż zwykłych obywateli.	P	F
c)	Trybun wybierany przez zgromadzenie ludowe skupiające wyłącznie plebejuszy miał prawo weta wobec decyzji podjętych przez urzędników i inne instytucje, jeżeli uważał je za niezgodne z interesem plebejuszy.	P	F
d)	Senat składał się z senatorów, którymi zostawali dożywotnio wszyscy urzędnicy po skończeniu kadencji. Reprezentował patrycjuszy. Miał duży wpływ na politykę zagraniczną i wewnętrzną. Był symbolem republiki i jej najwyższym organem politycznym.	P	F
e)	W sytuacji zagrożenia państwa senat wybierał na rok dyktatora . Skupiał on w swoim ręku nieograniczoną władzę zarówno cywilną, jak i wojskową.	P	F

Warto przeczytać

Starożytność

Beard M., SPQR. *Historia starożytnego Rzymu*, tłum. N. Radomski, Poznań 2022.

Beard M., North J., Price S., *Religie Rzymu. Historia*, tłum. zbiorowe pod red. M.J. Baranowskiego i L. Olszewskiego, Oświęcim 2017.

Brown P., *Augustyn z Hippony*, tłum. W. Radwański, Warszawa 1993.

Ciechanowicz J., *Cień Minotaura*, Warszawa 1996.

Człowiek Rzymu, pod red. A. Giardiny, tłum. P. Bravo, Warszawa 2000.

Dąbrowa E., *Gaugamela 331 p.n.e.*, Warszawa 2010.

Goldsworthy A., *Cezar. Życie giganta*, tłum. K.O. Kuraszkiewicz, Warszawa 2022.

Goldsworthy A., *Pax Romana. Wojna, pokój i podboje w świecie rzymskim*, tłum. N. Radomski, Poznań 2023.

Gombrich E.H., *O sztuce*, tłum. M. Dolińska, I. Kossowska, D. Stefańska-Szewczuk, A. Kuczyńska, Poznań 2022.

Guillemette A.-L., *Egipt w czasach piramid*, tłum. M.G. Witkowski, Warszawa 2012.

Hansen M.H., *Polis. Wprowadzenie do dziejów greckiego miasta-państwa w starożytności*, tłum. A. Kulesza, R. Kulesza, Warszawa 2011.

Heather P., *Upadek Cesarstwa Rzymskiego*, tłum. J. Szczepański, Poznań 2021.

Jaczynowska M., Pawlak M., *Starożytny Rzym*, Warszawa 2011.

Krawczuk A., *Cesarz August*, Wrocław 1990.

Krawczuk A., *Perykles i Aspazja*, Warszawa 1995.

Krawczuk A., *Poczet cesarzy rzymskich*, Warszawa 2004.

Kronika chrześcijaństwa, praca zbiorowa, tłum. E. Gola, E. Jastrzębowska, I. Sławik, K. Żak, Warszawa 1998.

Kuckenburg M., *Pierwsze słowo*, tłum. B. Nowacki, Warszawa 2021.

Kulesza R., *Maraton 490 p.n.e.*, Warszawa 2021.

Kulesza R., *Sparta w V-IV w. p.n.e.*, Warszawa 2003.

Kulesza R., *Wojna peloponeska*, Warszawa 2006.

Künstler M.J., *Dzieje kultury chińskiej*, Warszawa 2008.

- Lach G., *Salamina – Plateje 480–479 p.n.e.*, Warszawa 2010.
- Liverani M., *Nie tylko Biblia. Historia starożytnego Izraela*, tłum. J. Puchalski, Warszawa 2015.
- Makowiecka E., *Sztuka grecka*, Warszawa 2007.
- Makowiecka E., *Sztuka Rzymu. Od Augusta do Konstantyna*, Warszawa 2010.
- Mączyńska M., *Światło z popiołu. Wędrowki ludów w Europie w IV i V wieku*, Warszawa 2013.
- Mierop M. van de, *Historia starożytnego Bliskiego Wschodu ok. 3000–323 p.n.e.*, tłum. M. Komorowska, Kraków 2008.
- Mrozewicz L., *Historia powszechna. Starożytność*, Poznań 1999.
- Niesiołowski-Spanò Ł., Stebnicka K., *Historia Żydów w starożytności*, Warszawa 2020.
- Niwiński A., *Bóstwa, kultury i rytuały starożytnego Egiptu*, Warszawa 2004.
- Nowotka K., *Aleksander Wielki*, Wrocław 2007.
- Rochala P., *Las Teutoburski 9 rok n.e.*, Warszawa 2008.
- Roux G., *Mezopotamia*, tłum. B. Kowalska, J. Kozłowska, Warszawa 2018.
- Sage M.M., *Armia republiki rzymskiej od okresu królewskiego do czasów Juliusza Cezara*, tłum. K. Ziółkowski-Ramza, Oświęcim 2021.
- Sikorski J., *Kanny 216 p.n.e.*, Warszawa 2012.
- Starożytny Rzym. Infografiki*, oprac. N. Guillerat, J. Scheid, M. Melocco, tłum. J. Jedliński, Poznań 2021.
- Strzelczyk J., *Goci. Rzeczywistość i legenda*, Poznań 2015.
- Szymański J., *Nauki pomocnicze historii*, Warszawa 2022.
- Świderkówna A., *Hellenika. Wizerunek epoki od Aleksandra do Augusta*, Warszawa 2009.
- Świderkówna A., *Rozmowy o Biblii*, Warszawa 2004.
- Walbank F.W., *Świat hellenistyczny*, tłum. G. Muszyński, Warszawa 2003.
- Wilkinson T., *Powstanie i upadek starożytnego Egiptu. Dzieje cywilizacji od 3000 p.n.e. do czasów Kleopatry*, tłum. N. Radomski, Poznań 2020.

Indeks osobowy

A

Abraham 57, 58
Aecjusz 229
Afrodyta 126, 212
Agamemnon 100, 101
Ahura Mazda 113
Aleksander Wielki/Macedoński 145, 147, 148, 149, 150, 155, 156, 159, 164
Alkmena 125
Amon 48
Antoniusz Marek 198, 199, 206
Anubis 49
Apollo 126, 128, 141, 212
Appian z Aleksandrii 189
Archimedes 152, 153
Artemida 126, 128, 140
Arystarch 152
Arystofanes 133
Arystoteles 137, 139, 143, 159, 168
Asurbanipal 37, 40, 41
Aśoka 66
Atena 126
Atreusz 101
Attyla 228, 229
Augustyn z Hippony, św. 11, 232, 233

B

Boetos z Chalkedonu 154
Budda 69, 70, 74, 75, 83, 86

C

Cezar Gajusz Juliusz 194, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 205, 206, 212, 234
Chefren 51
Cheops 51, 81
Cyceron 176, 208, 217
Cyrus II Wielki 56, 112, 113, 124

D

Dariusz I Wielki 113, 115, 116
Dariusz III 147, 148, 165
Dawid 55, 56, 57, 58, 59, 63
Demostenes 156, 157

Dewi 67, 83, 86
Dioklecjan 217, 221, 231, 235
Dionizos 126, 132, 133, 142
Dionizy Mały 10
Drakon 106, 110, 111, 160
Dumuzi 31

E

Echnaton 47, 48, 52, 53
Eneasz 212
Epikur z Samos 151, 152
Eros 126
Euklides 152
Eurysteusz 125

F

Fidiasz 140, 141, 143, 144
Filip II Macedoński 145, 146, 155, 156, 159

G

Gaja 126
Gilgamesz 31, 32, 33, 40, 41, 82
Grakchowie, bracia 192, 193
Grakchus Gajusz 191
Grakchus Tyberiusz 191

H

Hades 126
Hammurabi 34, 35, 39, 42, 77, 82
Hannibal 184, 192, 236, 240
Hera 125, 212
Herakles/Herkules 125, 142, 211, 212
Heraklit z Efezu 133, 162
Hermes 126
Herodot z Halikarnasu 7, 15, 137, 138, 143, 166, 168
Herod Wielki 214
Hestia/Westa 212
Hezjod 132, 143
Hipokrates 139
Homer 94, 132, 143, 212
Horacy 212, 217, 218
Horus 48

I

Inanna 31, 40
Izrael/Jakub 57, 58
Izyda 48, 213

J

Jahwe 57, 58, 60, 214
Jakub/Izrael 57
Jezus Chrystus 10, 11, 214, 215, 217, 218, 220, 235
Jowisz/Jupiter 212
Józef Flawiusz 202
Junona 212

K

Kastor i Polluks 177
Katylna 176
Klejstenes 109, 110, 111, 160
Kleopatra VII 199, 206
Konfucjusz/Kongfuzi 72, 76
Konstantyn I Wielki 211, 221, 223, 226, 227, 231
Krassus Marek 195, 196, 206
Kronos 126
Kryszna 68, 69
Kserkses 116, 117, 118, 145, 147, 166
Kybele 213

L

Laozi 73
Leonidas 118, 166
Lepidus Marek 198, 199, 206, 234
Licyniusz 223
Liwiusz Tytus 170, 173, 175, 212

M

Mahomet 10, 11, 18
Marduk 30
Marek Aureliusz 207, 208, 217
Mars 212
Masynissa 233
Miltiades 115
Minerwa 212
Mitra 213, 214
Mojżesz 57, 58, 59

N

Nabuchodonozor II 38, 39, 56, 57
Napoleon Bonaparte 13
Nefretete 52
Neron 201, 216, 218

O

Odoaker 230, 231
Oktawian August 199, 200, 201, 202, 205, 206, 212, 233, 234, 235, 236
Owidiusz 212, 217, 218, 235
Ozyrys 48, 49, 213

P

Paweł, św. 215
Perykles 119, 120, 121, 122, 123, 124, 140, 141, 158, 160, 174
Piotr, św. 215
Pitagoras 134, 138, 162
Pizystrat 108, 109, 110, 111, 160, 162, 168
Platon 135, 136, 137, 143, 159, 168, 207, 208
Plutarch z Cheronei 140
Poliklet 141, 144
Pompejusz Gnejusz 195, 196, 198, 206
Poncjusz Piłat 215
Posejdon 89, 126
Pyrrus 178

R

Re/Ra 48
Romulus Augustulus 230
Romulus i Remus 171

S

Salomon 55, 56, 57, 58, 59, 62, 63
Scypion Afrykański Młodszy 185, 187
Scypion Afrykański Starszy 185, 192, 236
Semiramida 38
Seneka Młodszy 207, 217
Serwiusz Tuliusz 174
Set 48
Shi Huangdi 70, 71, 76, 79
Sokrates 134, 135, 143, 159, 168
Solon 106, 107, 108, 110, 111, 158, 160, 162
Spartakus 195, 206, 234
Sulla 194, 206

Swetoniusz 212, 217

Śiwa 67, 83, 86

T

Tacyt 201, 212

Tales z Miletu 133

Tarkwiniusz Pyszny 173, 240

Temistokles 118, 160

Teodozjusz I Wielki 222, 224, 231

Teodozjusz II 227

Topolski Jerzy 7

Trajan 202, 203, 205, 211, 241

Tukidydes 15, 120, 138, 143, 159, 168

Tyrtajos 105, 106

U

Uranos 126

W

Wenus 200, 212

Wergiliusz 212, 217, 218, 235

Westa/Hestia 212

Wisznu 67, 69, 83

Z

Zenon z Kition 152

Zeus 89, 115, 125, 126, 128, 129, 141, 154, 177, 212

Indeks pojęć

Hasła indeksu nie odsyłają do wszystkich stron, na których użyte jest dane pojęcie, lecz jedynie do tych, na których znajdują się informacje pozwalające zrozumieć znaczenie pojęcia.

A

agora 95, 98

alfabet 62

antykw 8

archeologia 6

arystokracja 96

autochtoni 30

B

Barbaricum 219

barbarzyńcy 91, 219

bazylika 209

D

demokracja w starożytnej Helladzie 95, 96, 120

diaspora 202

doktryna 216

dominat 221

dwupółówka 92

E

epos (poemat epicki) 31, 32, 132

era 10

F

falanga 96, 115, 116

filozofia 133

forum 211

fresk 142

G

geocentryczna teoria 138, 139

H

heliocentryczna teoria 152, 153

hellenistyczna kultura 151, 153, 154, 205

herezja 225

heros 125

hierarchia 44, 45

hieroglify 52

historiografia 7, 137

I

Imperium Romanum 183, 186

K

kanon (w sztukach plastycznych) 51

kasta (system kastowy) 66, 67

katakumby 220
kolonie fenickie 61, 97
kolonie greckie 95, 96, 97, 98
kolonowie, kolonat 225, 226
kultura duchowa 7
kultura materialna 7

L

latyfundium 188, 190, 225, 226

M

miasto-państwo 30
misteria 128, 129, 213, 214
mitologia 125, 126
monoteizm 58
mumifikacja 49

N

niewolnictwo 190
nirwana 69

O

oligarchia 96, 104, 173

P

papirus 43, 52
patrycjusze 173, 176
pismo 6, 25, 62
pismo ideograficzne 31, 72
pismo klinowe 31, 32
pismo obrazkowe (piktograficzne) 32, 52, 72
plebejusze 173, 176
poganin 224
polis 95, 96, 125, 127
politeizm 30, 48
prawo rzymskie 208
prehistoria (prahistoria) 6, 26
proletariat rzymski 188, 189, 190
prowincje rzymskie 184, 185, 186, 188
pryncypat 200

R

reinkarnacja 67
republika 173
retoryka 208
rewolucja neolityczna 23, 24
romanizacja 204

S

seкта religijna 214
Semici (ludy semickie) 34
senat rzymski 176, 200
sobór 223, 225
synkretyzm religijny 151
system irygacyjny 29, 43

T

teokratyczne rządy 47
triumwirat 195, 198
tympanon 139
tyrania 108, 109

W

wielka wędrówka ludów 227, 228